

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72
И15

Муаллифлар:

**А.С.Ибраева, Л.К. Еркинбаева, Л.Т. Назаркулова, Г.Т. Ишанова,
А.К. Бекишев, Д.А. Турсинкулова, С.Б. Гончаров,
А.Н. Баданова, А.А. Касимжанова**

Таржимон Н. Анарметова

Шартли белгилар:

— бу қизиқ

— эсда сақлайлик

— назорат саволлари

— биргаликда муҳокама қиламиз

— вазиятли вазифалар

— ўйлаб кўринг

Ҳуқуқ асослари. Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар
И15 йўналишдаги 11-синфи учун дарслик. 1-қисм /А. Ибраева, Л. Еркинбаева,
Л. Назаркулова, ва б. – Алматы: Мектеп, 2020. – 208 б., расм.

ISBN 978–601–07–1553–0

И $\frac{4306020700-170}{404(05)-20}$ 61(1)–20

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72

© Ибраева А.С., Еркинбаева Л.К.,
Назаркулова Л.Т., Ишанова Г.Т.,
Бекишев А.К., Турсинкулова Д.А.,
Гончаров С.Б., Баданова А.Н.,
Касимжанова А.А., 2020

© Таржимон Анарметова Н., 2020

© “Мектеп” нашриёти, бадиий безак
берган, 2020

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
Нашрга оид мулкӣ ҳуқуқлар
“Мектеп” нашриётига тегишли

ISBN 978–601–07–1553–0

ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ 11

1-қисм

Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-
гуманитар йўналишдаги 11-синфи
учун дарслик

*Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан
министрлиги тасдиқлаган*

Алматы «Мектеп» 2020

КИРИШ

Қадрли ўқувчилар!

Сиз “Хуқуқ асослари” фанини ўрганишнинг яқунловчи босқичини бошлаяпсиз.

9 ва 10-синфларда сиз давлат ҳуқуқининг хусусиятларини ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганингиз; давлат ва ҳуқуқнинг асосий вазифаси жамиятда тартиб ўрнатиш, Қозоғистон Республикаси ҳудудида яшаётган одамларни бирлаштириш, инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш эканлигини билиб олдингиз.

11-синфда давлат ва ҳуқуқни амалий жиҳатдан ўрганишни давом эттирамиз. Ушбу дарсликнинг мақсади – давлат ва ҳуқуққа алоқадор назарий билимларни мустаҳкамлаш; ҳуқуқий меъёрларни қўллаш учун амалий кўникмаларни шакллантириш.

Дарслик қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган:

- ҳуқуқий тизим ва давлат тизими тўғрисида кучли ҳуқуқий билимларни шакллантириш;

- ўқувчиларнинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият даражасини ошириш;

- оммавий ва хусусий ҳуқуққа тегишли масалаларни очиб бериш;

- муайян ҳаётий вазиятларга асосланган ҳуқуқий меъёрларни қўллаш амалиётини баҳолаш;

- турли ҳаётий вазиятларда ҳуқуқий билимларни қўллаш кўникмаларини шакллантириш.

Дарслик икки қисмдан иборат. Биринчи қисмида ҳуқуқ ва давлатнинг умумий масалалари очиб берилган. Қозоғистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмига алоҳида эътибор қаратилган. Унда жамоат ҳуқуқининг энг муҳим масалалари кўриб чиқилади. Сиз фуқаролик тушунчалари, сайлов ҳуқуқи институтлари, маъмурий ва жиноий ҳуқуқ-бузарлик турлари, ер ҳуқуқининг асослари билан танишасиз.

Дарсликнинг иккинчи қисмида сиз хусусий ҳуқуқ асосларини ўрганасиз. Ушбу мавзунини ўрганиш натижасида сиз мамлакат қонунлари, процессуал ҳуқуқ, ер ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи каби ҳуқуқ соҳаларининг аҳамияти ва қонун устуворлигини шакллантириш назарияси ва амалиёти ҳақида кўп янги нарсаларни билиб оласиз.

Сиз ҳуқуқий меъёрлар қандай ишлашини, нима учун ҳуқуқни хусусий ва жамоат даражасига бўлиш кераклигини, ҳуқуқ ва давлат қандай вазифаларни бажаришини тушунтира оласиз.

Сиз ушбу билимларни муайян ҳуқуқий вазиятларни ҳал қилиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича давлат органларининг ҳаракатларини баҳолаш учун қўллашингиз мумкин.

Ушбу мавзунини ўрганиш жараёнида сиз жамоада ишлашни ўрганасиз, қабул қилинган қарор учун жавобгарликни ўз зиммангизга оласиз ва шахсий ташаббусни намоён этасиз.

Ушбу дарслик 10-11-синфлар учун “Хуқуқ асослари” фани учун намунавий ўқув дастури асосида янгиланган мазмунда тайёрланган.

Ҳурмат билан дарслик муаллифлари

I бұлим
ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

II бұлим
ОММАВИЙ ҲУҚУҚ

Лугат

- **Меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар иерархияси** – қуйи даражадаги актларни юқори босқичдаги актларга бўйсунуш тартиби
- **Қонунчилик тизими** – бу давлатда амал қиладиган қонунчилик тизимида Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами.
- **Қонун** – бу юқори юридик кучга эга бўлган меъёрий ҳуқуқий ҳужжат.

монидан ўз ваколатлари доирасида қабул қилинади ва алоҳида белгиланган шахсларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини амалга оширади. Буларга қуйидагилар киради: меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни расмий тушунтириш актлари; якка тартибда қўлланадиган ҳуқуқий ҳужжатлар; давлат режалаштириш тизими соҳасидаги ҳуқуқий ҳужжатлар. Масалан, суд қарори, раҳбарларнинг буйруқлари, ижро ҳокимияти органларининг тушунтиришлари, ҳокимларнинг қарорлари ва бошқалар.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат – қонун устуворлигини белгилайдиган, қонунийликни ўзгартирадиган, тўлдирадиган, бекор қиладиган ёки тўхтатиб турувчи расмий ҳужжат. Бундай ҳужжатларнинг ҳар хил турлари мавжуд (2-чизма).

2-чизма

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ва номеъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ўртасидаги тафовутларга мурожаат қилайлик. Шундай қилиб, меъёрий бўлмаган ҳуқуқий ҳужжат алоҳида субъектга қаратилган ва фақат маълум бир иш учун амал қилади. Меъёрий ҳуқуқий ҳужжат барча субъектларга қаратилган, у кўп мартаба қўлланилади. Масалан, суд қарори ёки ҳукми фақат маълум бир иш учун қўлланилади ва кодекс ёки қонун эса бир неча бор қўлланилади.

Кодекс алоҳида аҳамиятга эга. *Кодекс* – яхлит, бирлаштирилган, қонуний ва мантиқий ягона, ички мувофиқлаштирилган қонундир. Ушбу қонун маълум ижтимоий муносабатлар гуруҳини тўлиқ, умумлаштирилган ва тизимли тартибга солишни таъминлайди. Масалан, *Жиноят кодекси, Фуқаролик кодекси, Ер кодекси.*

Ҳозирги вақтда янги тушунча – *консолидацияланган қонун* қўлланилади. Бу қонунда назарда тутилган соҳаларда (доираларда) ҳу-

I бўлим. ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ

1-боб. ҚОНУНЧИЛИК, ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИК, ҚОНУНЧИЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБ

1-§. Қонунчилик тизими. Ҳуқуқий актларнинг тузилиши

Бугунги дарсда:

қонунчилик тизимини кўриб чиқамиз; ҳуқуқий актлар тушунчасини аниқлаймиз; меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархияси тўғрисида билиб оламиз.

Қонунчилик тизими. Қозоғистон Республикасининг қонунчилиги – бу белгиланган тартибда қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг йиғиндиси. Қозоғистон Республикасида 2016 йил 6 апрелда қабул қилинган “Ҳуқуқий актлар тўғрисида” ги қонунга амал қилинади. Ушбу қонун ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш тартиби билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Таянч сўзлар:

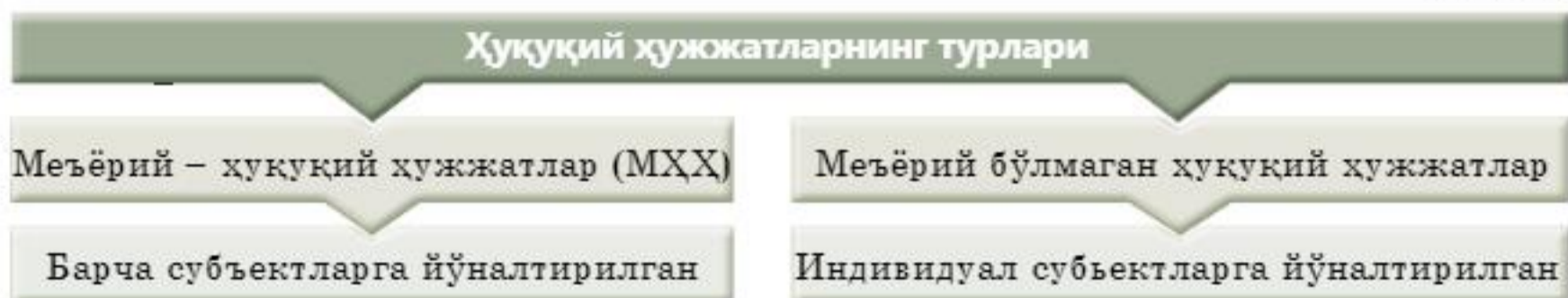
- иерархия
- ҳуқуқий актлар
- меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар
- қонунчилик тизим

Давлатимиз қонунчилиги тизими Қозоғистон Республикаси Конституцияси, тегишли қонуний ҳужжатлари, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, шу жумладан Қозоғистон Республикаси Конституциявий Кенгаши ва Қозоғистон Республикаси Олий судининг норматив қарорлари билан ташкил этилган.

Қонунчилик тизимида Қозоғистон Республикаси Конституцияси асосий роль ўйнайди. Конституция нормалари тўғридан-тўғри амалда қўлланилади.

Ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги турларга бўлинади (1-чизма).

1-чизма

Меъёрий бўлмаган ҳуқуқий ҳужжат – ёзма расмий ҳужжат, қонун нормаларини ўз ичига олмайди. Ушбу ҳужжат ваколатли орган то-

хуқуқий ҳужжатларнинг қоидаларида қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлса, кейинчалик кучга кирган акт нормалари қўлланилади.

Меъёрий-хуқуқий ҳужжатнинг тузилиши. Меъёрий-хуқуқий ҳужжатнинг асосий таркибий элементлари абзац, қисм, кичик банд, банд ва қонун нормаларини ўз ичига олган моддадир. Ҳажми бўйича муҳим хуқуқий ҳужжатларнинг бир-бири билан чамбарчас боғлиқ моддалари (бандлари) бобларга бирлаштирилиши мумкин. Мазмунан ўхшаш бир нечта бобларни меъёрий-хуқуқий ҳужжат қисмларига, қисмларини эса бўлимларга бирлаштириш мумкин. Катта боб ва бўлимларда параграфлар ва кичик бўлимларни мос равишда ажратиб кўрсатиш мумкин. Кодексларда ички тузилишнинг бошқа белгиларидан фойдаланишлари мумкин.

Марказий ижроия ва бошқа марказий давлат органларининг, уларнинг идораларининг, шунингдек, Маслихатлар, ҳокимиятлар ва ҳокимларнинг барча меъёрий-хуқуқий ҳужжатлари Қозоғистон Республикаси адлия органларида рўйхатдан ўтказилиши шарт. Бундай рўйхатга олиш уларнинг кучга кириши учун зарур шартдир. Прокуратура органлари меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг Қозоғистон Республикаси адлия органларида рўйхатдан ўтказилиши учун умумий назоратни амалга оширадilar. Агар меъёрий-хуқуқий ҳужжат адлия органларида рўйхатдан ўтказилмаган бўлса, унда амалиётда қўлланилмаслиги керак.

Шундай қилиб, қонунчилик тизими меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар тўпламидир. Ушбу ҳаракатларнинг барчаси давлат томонидан таъминланади ва унинг ижроси барча субъектлар учун мажбурийдир.

1. Хуқуқий ҳужжатлар турларини санаб беринг. Меъёрий-хуқуқий ҳужжат билан номеъёрий хуқуқий ҳужжат ўртасидаги фарқни тушунтиринг. Ушбу актлар қайси субъектларга мўлжалланган?
2. Кодекслар ва бирлаштирилган актларнинг маъносини тушунтиринг. Сизга Қозоғистон Республикасининг қайси кодекслари таниш?
3. Меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини ўрганинг. Иерархиянинг мақсадини тушунтиринг. Икки эквивалент актлар бир-бирига зид бўлса, қайси актнинг бажарилишини тушунтиринг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Дарсда меъёрий-хуқуқий ҳужжатларни давлат рўйхатидан ўтказиш нима учун зарурлигини муҳокама қилинг. Хуқуқий актлар тўғрисидаги Қозоғистон Республикаси Қонунининг 44-моддасига мурожаат қилинг. Агар меъёрий-хуқуқий ҳужжат рўйхатдан ўтмаган бўлса, у кучга кирадими? Қайси орган меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг қонунийлигини назорат қилади?

сусиятига кўра мураккаб бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи жиддий бирлаштирилган қонун. Масалан, 2001 йил 16 июлдаги “Қозоғистон Республикасида меъморчилик, шаҳарсозлик ва қурилиш фаолияти тўғриси”даги Қонун Қозоғистон Республикасининг 2007 йил 27 июлдаги “Таълим тўғрисидаги” Қонуни.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархияси. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар иерархиясига алоҳида эътибор қаратиш лозим. *Иерархия* қуйи бўғинларни энг юқори даражага бўйсунтириш тартибини, шунингдек, актларни даражаларга: юқори ва қуйи басқичларга бўлиш тартибини англатади. Барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Қозоғистон Республикаси Конституциясига зид бўлмаслиги керак.

● Қўшимча маълумотлар

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархияси қуйидагича:

- 1) Қозоғистон Республикаси Конституцияси;
- 2) Конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритадиган қонунлар;
- 3) Қозоғистон Республикасининг конституциявий қонунлари;
- 4) Қозоғистон Республикаси кодекслари;
- 5) Бирлаштирилган қонунлар, Қозоғистон Республикаси қонунлари;
- 6) Қозоғистон Республикаси Парламенти ва Палаталарининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари;
- 7) Қозоғистон Республикаси Президентининг меъёрий-ҳуқуқий фармонлари;
- 8) Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари;
- 9) Қозоғистон Республикаси министрлари ва бошқа давлат ҳокимияти органлари раҳбарларининг меъёрий-ҳуқуқий буйруқлари, Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари, Қозоғистон Республикаси республика бюджетининг ижросини назорат қилиш бўйича Санок – ҳисоб кўмитаси, Қозоғистон Республикаси Миллий Банки ва бошқа марказий давлат органлари;
- 10) Марказий давлат органлари бўлимлари раҳбарларининг меъёрий-ҳуқуқий буйруқлари;
- 11) Маслихатларнинг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари, ҳокимиятларнинг меъёрий- ҳуқуқий қарорлари, ҳокимликларнинг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари ва тафтиш комиссияларининг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари.

Қуйи даражадаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳар бири юқори даражадаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга зид бўлмаслиги керак.

Ҳуқуқий амалиётда “Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тўғридан-тўғри жорий қилиниши” тушунчаси катта аҳамиятга эга. Агар меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзларида ёки уларнинг кучга кириши тўғрисида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғридан-тўғри жорий қилинади. Жорий этилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қўллаш учун қўшимча кўрсатмалар талаб қилинмайди. Агар турли даражадаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қоидаларида қарама-қаршиликлар мавжуд бўлса, юқори даражадаги акт нормалари қўлланилади. Агар бир хил даражадаги меъёрий-

Иккинчи босқич – давлат иродасини қонун нормаларида мустаҳкамлайди. Бу ерда норматив ҳужжат лойиҳаси қабул қилинади ва у ҳуқуқий актга айланади. Субъектларга боғлиқ ҳолда ҳуқуқ ижодкорлиги қуйидаги турларга бўлинади:

- халқнинг ҳуқуқ ижодкорлиги. Бу ерда қонунлар референдум йўли билан, яъни умумхалқ овози билан қабул қилинади;
- ваколатли давлат органларининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш бўйича фаолияти;
- давлат органларининг урф-одатларни ёки нодавлат ташкилотларининг нормаларни тасдиқлаши.

Масалан, 1991 йил 15 мартда Қозоғистон ССР Президентининг “Миллий баҳор байрами тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. 2001 йилдан бери қадимги Наврўзни нишонлаш одат тусига кирган.

● Қўшимча маълумотлар

Қозоғистонда референдум икки марта ўтказилди:

- 1) 1995 йил 29 апрелда Қозоғистон Республикаси Президентининг ваколати референдум йўли билан 2000 йилгача узайтирилди;
- 2) 1995 йил 30 августда референдум орқали Қозоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди.

Ҳуқуқ ижодкорлиги аҳамиятига қараб қуйидагиларга бўлинади:

а) *қонун ижодкорлиги* – олий юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар қабул қилинадиган парламентнинг ҳуқуқ ижодкорлиги. Бунда махсус иш тартиби қўлланилади;

б) *ваколатли ҳуқуқ ижодкорлиги* – ижро этувчи органларнинг, айниқса, ҳукуматнинг қонун ижодкорлиги фаолияти. Бу парламент

1-расм. Қозоғистон Республикасининг Парламенти

2-§. Қонун ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги босқичлари. Хуқуқий техника ва унинг меъёрий-хуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти

Бугунги дарсда:

қонун ижодкорлиги ва қонун ижодкорлиги босқичлари тушунчаси, хуқуқий техниканинг меъёрий-хуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти кўриб чиқилади.

Хуқуқ ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги босқичлари . *Хуқуқ ижодкорлиги* давлат фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Хуқуқшуносликда хуқуқ ижодкорлиги икки жиҳатдан тушунилади. Тор маънода хуқуқ ижодкорлиги бевосита ваколатли органлар томонидан хуқуқий меъёрларни яратиш жараёни сифатида тушунилади. Кенг маънода – хуқуқ ижодкорлиги бу қонун чиқариш фикри пайдо бўлган пайтдан бошлаб ва хуқуқий норманинг амалга оширилишигача бўлган (тайёрлаш, қабул қилиш, эълон қилиш ва ҳ.к.) жараён. Хуқуқ ижодкорлигини тушунишда ёндашувлар турлича бўлишига қарамай, бу доимо ваколатли органларнинг меъёрий-хуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қайта ишлаш ва нашр этишдаги фаолияти ҳисобланади.

Хуқуқ ижодкорлиги икки асосий қисмдан иборат: биринчиси – хуқуқ ижодкорлигининг ташкилий масалалари (меъёрий-хуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш тўғрисида қарор, уни муҳокама қилиш ва бошқалар), иккинчиси – меъёрий-хуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш.

Иккала қисм ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва умумий нуқтаи назардан хуқуқий ҳужжатни тайёрлаш, расмий муҳокама қилиш, қабул қилиш ва нашр этишнинг яхлит тартибини акс эттиради. Шунга кўра, қонун ижодкорлиги жараёнида иккита асосий босқичга ажратилади.

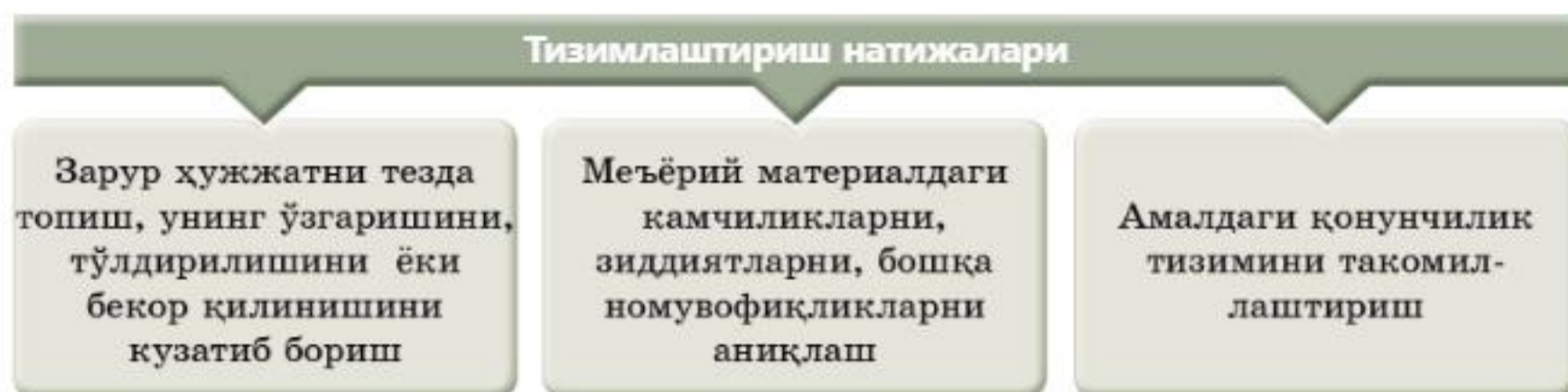
Биринчи босқич норматив ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда давлат продасини олдиндан шакллантиришни назарда тутди. Ушбу босқичдаги барча ҳаракатлар тайёргарлик характериға эға ва хуқуқий оқибатларға олиб келмайди.

Таянч сўзлар:

- хуқуқ ижодкорлиги
- қонун ижодкорлиги
- хуқуқий техника

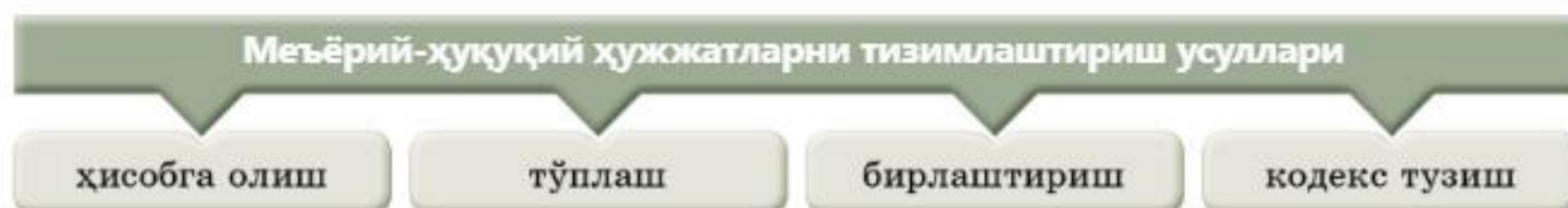
Луғат

- **Хуқуқ ижодкорлиги** – меъёрий-ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёни.
- **Хуқуқий техника** – хуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш қоидалари, усуллари ва талаблари тўплами.
- **Кодекс** – йирик қонун бўлиб, унда ягона ва муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи хуқуқ меъёрлари бирлаштирилиб, тизимлаштирилади.
- **Конституциявий қонун** – Қозоғистон Республикаси Конституциясида кўзда тутилган масалалар бўйича қабул қилинган қонун.

Замонавий ҳуқуқий амалиёт меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштиришнинг тўртта усулидан фойдаланади (4-чизма).

Ҳисобга олиш – тўплаш, сақлаш, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишчи ҳолатда сақлаш. Тизимлаштиришдаги бу турнинг асосий вазифаси – зарур ҳуқуқий маълумотни тезкорлик билан топиш имкониятидир.

Тўплаш – тизимлаштиришнинг ички шакли. Тўплаш натижасида субъектларнинг кенг доираси учун тўплалар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуалари нашр қилинади.

Бирлаштириш – кўплаб меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни битта яхлитлашган ҳужжатга бирлаштириш. Янги ҳужжат ўз ичига кирган бошқа ҳужжатларнинг ўрнини босади. Бирлаштиришда аввал қабул қилинган ҳужжатлар янгисида ўзгаришсиз ёки таҳлилий такомиллаштирилган, масалан, зиддиятлар, такрорлар, ўхшаш меъёрлар бартараф қилинган ҳолда бирлаштирилади. Бирлаштирилган ҳужжатлар ўз кучини йўқотади, унинг ўрнига эса янги ҳужжат қўлланилади. Масалан, бирлаштирилган қонун таълим ва фан, турар жой масалалари, транспорт, меъморчилик ва бошқа соҳаларни тартибга солиш учун қабул қилинади.

Кодекс тузиш – меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимининг асосий мазмуний шакли. Бунда бир нечта ҳужжатлар ягона кодекс ҳужжатига бирлаштирилади.

Ҳуқуқий техника ва унинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти. *Ҳуқуқий техника* – бу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда қўлланиладиган услублар, воситалар, усуллар. Қонунда жамоатчиликка тушунарсиз бўлган сўзлар ва атамалар ишлатилиши мумкин эмас. Қонуннинг ҳар бир сўзи жамият учун аҳамиятга эга, шунинг учун қонунни баён қилиш услуби жуда муҳим. Қонун матни

кўрсатмасига биноан меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг айрим муаммоларини тезкор ҳал этиш мақсадида қабул қилинади;

в) *қонунга тегишли ҳуқуқ ижодкорлиги* – ижро этувчи ҳокимият ва бошқарув органлари томонидан қонун нормалари қабул қилинади. Бу Президент, ҳукумат, вазирликлар, идоралар, давлат қўмиталари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва бошқаларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги. Қонунга тегишли ҳуқуқ ижодкорлиги уни амалга оширувчи муайян субъектларнинг кўпроқ ваколатлари билан ажралиб туради.

Қонун ижодкорлиги ҳуқуқ ижодкорлигининг ажралмас қисми ҳисобланади. Қонун ижодкорлигининг моҳияти олий қонуний орган (Парламент) томонидан олий юридик кучга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишдир (1-расм). У тўртта асосий босқичдан иборат:

- 1) қонун лойиҳасини ёки қонунчилик ташаббусини киритиш;
- 2) қонун лойиҳасини киритиш ёки муҳокама қилиш;
- 3) қонунни қабул қилиш;
- 4) қонунни эълон қилиш.

Ушбу фикрларнинг барчаси Қозоғистон Республикаси Конституциясида ўз аксини топган.

Келинг, ҳар бир босқични қисқача кўриб чиқайлик.

Қонунчилик ташаббуси субъектларнинг Қозоғистон Республикаси Парламентига қонун қабул қилиш масаласини қўйиш ҳуқуқини англатади. Бундай ташаббусга Қозоғистон Республикаси Президенти, Қозоғистон Республикаси Парламенти депутатлари, Қозоғистон Республикаси ҳукумати эга. Қонунчилик ташаббуси фақат Олий Мажлисда амалга оширилади. *Қонун лойиҳаси муҳокамаси* Олий Мажлисда ўтказилади, сўнгра Сенат муҳокамасига юборилади.

Қонун Мажлис томонидан кўпчилик овоз билан, сўнгра Сенат томонидан қабул қилинади. Қонун қабул қилинганидан кейин у имзо қўйиш учун Қозоғистон Республикаси Президентига юборилади. Қонун ижодкорлигининг бутун жараёни Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 61 ва 62 моддасида акс этган.

Қонун Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган кундан бошлаб 7 кун ичида расмий манбаларда эълон қилинади. Қонунлар расмий эълон қилинган кундан 10 кун ўтгандан кейин кучга киради.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш. Ҳар бир давлат турли хил меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга эга. Бундай ҳаракатлар кетма-кетлигини бошқариш қийин бўлгани учун уларни тизимлаштириш зарур, яъни уларни ягона тизимга келтириб, тартибга солиш керак. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш қуйидаги натижаларга эришишга имкон беради (3-чизма).

Лугат

- **Ҳуқуқий меъёр** талқини – ихтиёрий жараён, унинг мақсади ҳуқуқ меъёрининг аниқ маъносини белгилашдир.
- **Талқин аниқ билиб олиш** – ички фикрлаш жараёни, ҳуқуқ меъёрларини қўллаётган субъект онгида кечади.
- **Талқин-изоҳлаш** – қонуннинг ёзма шаклда тушунтирилган ифодаси. Бу расмий акт, ҳужжат бўлиши мумкин.

Изоҳлашда натижалар ёзма шаклда ифодланади: расмий акт, ҳужжат, ҳуқуқий ҳужжат ёки оғзаки: маслаҳат, тавсия.

Аниқ билиб олиш – бу қонунни барча шаклларда амалга ошириш учун зарурий шарт: риоя қилиниши, ижро этилиши, фойдаланилишида. У ҳар доим изоҳлашдан олдин юз беради.

Барча қонунлар нашр этилади. Ҳар бир инсон қонун нормалари билан танишиши мумкин, шу билан ушбу қонун талқинининг мақсади ва вазифаларини билиб олади; бу ҳуқуқ нормаларини муайян вазиятда амалга оширади. Қонунни билмаслик жавобгарликдан озод қилмаслигини, яъни мамлакатнинг ҳар бир фуқароси мамлакат қонунларини билиши ва ҳурмат қилиши кераклигини эслатиб ўтамыз.

Мисол

Прокурор жиноят қонунининг изоҳини беради ва фуқароларни ноқонуний ҳаракатлар қилишдан огоҳлантириши мумкин.

Қозоғистон Республикаси Олий суди қонунларни қўллаш юзасидан тушунтиришларни берадиган норматив қарорларни қабул қилади. Бу қонунни Қозоғистон Республикаси судлари томонидан бир хилда қўллаш учун зарурдир.

Адвокат мижозга жабрланувчи ёки гумон қилинувчи сифатида унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисида жиноят қонуни ва жиноий процессуал қонун изоҳларини беради. Биз адвокатлар малакали ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган мансабдор шахслар эканлигини таъкидлаймиз.

Нотариус мулк олди-сотди битимини тузишда томонларга олди-сотди шартномасининг моҳияти ва мазмунини тушунтиради.

Кредит олишда ҳуқуқшунос банкдаги қонунни, шунингдек, кредит олган фуқаронинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтириши мумкин.

Бўлажак ҳуқуқшунослар ҳуқуқшунослик мактабларида ўқитилади ва бу ерда ҳуқуқ меъёрлари изоҳланади.

Шундай қилиб, қонунни тушунтириш – бу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда давлат иродасининг маъносини тушунтириш ва баён қилиш.

тўлиқ ва аниқ, қисқа баёнда бўлиши керак. Қонун – бу давлат иродаси, қонунни давлат органи қабул қилади. Қонун олдида барча баробар ва ҳар ким қонунни билиши, ҳурмат қилиши ва қонун талабларини бажариши керак.

Шундай қилиб, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш *ҳуқуқ ижодкорлиги* дейилади. Ҳуқуқ ижодкорлиги билан ваколатли органлар шуғулланади. Қонунлар сифатли бўлиши учун ҳуқуқий техникадан фойдаланилади.

1. Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнини жамият учун аҳамияти нуқтаи назаридан баҳоланг. Ҳуқуқ ижодкорлиги босқичларини тавсифланг.
2. Қонун ижодкорлигининг хусусиятлари ва босқичларини аниқланг. Қандай субъектлар қонун ташаббусига эга?
3. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштиришнинг жамият ривожини учун аҳамиятини муҳокама қилинг.

3-§. Қонун талқини

Бугун дарсда:

қонун талқинини кўриб чиқамиз ва амалиёт учун унинг аҳамиятини аниқлаймиз.

Ҳуқуқни шарҳлаш тушунчаси ва унинг турлари. Ҳуқуқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг моддаларида мустақамланган ҳамма учун мажбурий бўлган нормалардан иборатдир. Қонун нормалари қисқа ифода этилади. Ҳуқуқий норманинг аниқ маъносини тушуниш учун уни изоҳлаш керак. Ушбу жараён *қонун талқини* деб аталади.

Таянч сўзлар:

- қонун талқини
- ҳуқуқни аниқ билиб олиш
- ҳуқуқни изоҳлаш

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 72-моддасида Конституциявий Кенгаш Конституция нормаларига расмий изоҳ беради. Бу фаолият Асосий қонунни ҳимоя қилишга, ҳуқуқни амалга оширишнинг барча шакллари таъминлашга, ҳуқуқбузарликнинг барча турларининг олдини олишга қаратилган. Конституциявий Кенгашда талқин қилиш жараёни бошқа процессуал фаолият турларидан кескин фарқ қилади. Бунда экспертлар, ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар жалб қилинади. Конституциявий талқин – бу юқори юридик даражадаги ҳуқуқий фаолият тури. Конституция ва қонунларни шарҳлаш тўғрисидаги ҳужжатлар юридик амалиётда, қонун талабларига амал қилиниши, бажарилиши ва ижро этилишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳуқуқий нормаларни талқин қилиш– мураккаб ихтиёрий жараён, унинг мақсади қонун устуворлигининг аниқ маъносини аниқлашдир. Тушунтириш объектлари қонунлар ва қонунга тегишли ҳужжатлардир. Шарҳ икки қисмдан иборат – аниқ билиб олиш ва изоҳлаш (5-чизма).

Мисол

Фуқаро С. Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун 5 йил озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинди. Бироқ икки йил ўтгач, у муддатидан олдин жазодан озод қилинди. Фуқаро С.нинг сўрови суд томонидан кўриб чиқилиб, қаноатлантирилди. Қозоғистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг Жиноят-ижроия тизими кўмитаси фуқаро С.нинг шартли равишда муддатидан олдин озод қилиш ҳақидаги сўровини қондириш сабабини тушунтирди. Негаки, фуқаро С. ўз айбини тўлиқ тан олди, содир этган жинояти учун тавба қилди ва даъвони тўлиқ қоплади. Жазони ўташ даврида у ижобий тавсифномага эга эди.

Ҳақиқий талқин деганда амалдаги қоидаларнинг маъносини тушунтириш уларни қабул қилган орган томонидан амалга оширилишини англатади. Масалан, Қозоғистон Республикаси Парламенти қонун қабул қилади, сўнгра ўзи тартибга солувчи қарорлар шаклида қонунга шарҳ беради.

Ҳуқуқий талқин унга топширилган шахслар томонидан амалга оширилади. Ҳуқуқий талқин қонунга оид хусусиятга эга.

Масалан, Қозоғистон Республикаси Конституцияси 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган референдумда қабул қилинган. Қозоғистон Республикаси Конституциявий Кенгаши тартибга солувчи қарорлар кўришида Қозоғистон Республикаси Конституциясининг қоидаларига расмий изоҳ беради.

Норасмий талқин – бу ваколатсиз шахслар томонидан берилган ҳуқуқий қоидаларни тушунтириш. У одатда мажбурий эмас ва юридик аҳамиятга эга эмас, ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди. Норасмий талқин одатий, профессионал, доктринал (илмий)га бўлинади. Профессионал тушунтириш адвокатлар, адлия маслаҳатчилари ва нотариуслар томонидан берилади. Илмий изоҳ ҳуқуқшунос олимлар томонидан берилади. Масалан, Конституция, кодекслар, қонунлар бўйича илмий — амалий изоҳлар (2-расм). Бундай шарҳлар ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда, ҳуқуқий ҳужжатларни ўрганишда, қарорлар қабул қилишда ва бошқа ҳуқуқий ҳаракатларни амалга оширишда қўлланилади. Шунингдек, газета ва журналлардаги ҳуқуқий мавзудаги илмий мақолалар ҳам шу тоифага киритилади.

2-расм. ҚР Конституцияси-га илмий-амалий изоҳлар

Усулларга кўра талқиннинг қуйидаги турлари фарқланади (7-чизма).

Шундай қилиб, ҳуқуқий норманинг маъноси ва мазмунини тушуниш учун талқин қилиш зарур. Қонунни шарҳлаш мураккаб фикр юритиш жараёни бўлиб, натижада субъектлар қонун ёки алоҳида ҳуқуқий нормани аниқлайдилар ёки ёритиб берадилар. Қонун нормалари қисқалигига, махсус ҳуқуқий тили билан ажралиб туришига эътибор беришимиз лозим.

Шарҳлаш жараёнида норманинг маъноси бузилмаслиги кераклигини яна бир бор таъкидлаймиз. Ҳуқуқни изоҳлаш қонун чиқарувчининг истагини очиб бериш учун зарурдир.

Субъектлар бўйича талқин турларини кўриб чиқамиз (6-чизма).

6-чизма

Расмий – ваколатли органлар томонидан берилади: давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат ташкилотлари. Расмий талқин юридик аҳамиятга эга бўлиб, ҳуқуқий оқибатларга олиб келади.

Мисол

Прокурорнинг тушунтиришлари барча фуқаролар учун мажбурийдир.

Олий суднинг изоҳлари судлар учун мажбурийдир.

Қозоғистон Республикаси Конституциявий Кенгашининг изоҳлари барча шахслар – жисмоний ва юридик шахслар учун мажбурийдир.

Ижтимоий муносабатлар иштирокчилари учун вазирликлар томонидан қабул қилинган кўрсатмалар мажбурийдир. Ҳар йили Қозоғистон Республикаси Парламенти давлат бюджети тўғрисида қонун қабул қилади. Қонун ишлаши учун баъзи талқин актлари талаб қилинади. Буларга давлат бюджетини қандай сарфлашни тушунтирадиган кўрсатмалар, қоидалар киради.

Расмий талқин норматив ва тасодифий, ҳақиқий ва қонуний бўлади.

Норматив талқин янги ҳуқуқий нормаларнинг яратилишига олиб келмайди, фақат мавжудларининг маъносини очиб беради. У умумий характерга эга ва қонун устуворлигини тушуниш ва қўллашда бир хилликни таъминлаш учун яратилган.

Тасодифий “казус” (сўзидан – “чигал иш”) талқин қилиш умумий хусусиятга эга эмас ва алоҳида иш учун мўлжалланган. Бу ерда ҳуқуқий нормани шарҳлаш унинг муайян ишда қўлланилишини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Масалан, маҳкумга нисбатан жазо чораларини асослайдиган суд ҳукми. Суд бу ёки бошқа қарорни қабул қилиш сабабини тушунтириши мумкин.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Қарзни ундириш тўғрисидаги фуқаролик ишини ҳал қилиш учун фуқаро С. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг нормаларини тушунтириш учун юридик маслаҳатхонага мурожаат қилди. Ҳуқуқ маслаҳатчиси Қозоғистон Республикаси Фуқаролик Кодекси нормаларининг маъносини тушунтирди. Шунингдек, у ишни кўриб чиқди, далилларнинг тўлиқлигини аниқлади. Ҳуқуқшунос томонидан қандай талқин қўлланилган? Агар фуқаро С. даъвони ютиб чиқмаса, ҳуқуқшунос жавобгар бўладими?

4-§. Ҳуқуқий онг

Бугунги дарсда:

"ҳуқуқий онг" тушунчасини, ҳуқуқий онгнинг вазифалари ва турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқий онг
- ҳуқуқий мафкура
- ҳуқуқий психология

Луғат

- **Мафкура** – ижтимоий гуруҳ, ижтимоий ҳам-жамият ёки жамият манфаатларини ифода этадиган фикрлар, қарашлар, ғоялар тизими.
- **Ҳуқуқий мафкура** – ҳуқуқшунос олимлар томонидан ишлаб чиқилган ҳуқуққа оид илмий ғоялар, қарашлар.
- **Ҳуқуқий онг** – ҳуқуққа нисбатан қарашлар, ғоялар, туйғулар, кайфиятлар тўплами.
- **Ҳуқуқий психология** – ҳуқуқий ҳиссиёт, кечинмаларга асосланган, амалий ҳуқуқий онгдир.

Ҳуқуқий онгнинг тузилиши. Ҳар бир инсон ўз онгига эга, яъни жамиятдаги ўз ўрнини англаши, ўз ҳаракатларининг оқибатларини баҳолаши мумкин. Ҳуқуқий онг – бу ижтимоий онгнинг таркибий қисми, ҳуқуқ ҳақидаги билим, амалдаги ҳуқуқ ва фикрни баҳолаш, ҳуқуқдаги исталган ўзгартиришлар тўғрисидаги ғоялардир.

Ҳуқуқий онгнинг тузилиши ҳуқуқий мафкура ва ҳуқуқий психологиядан иборат.

Ҳуқуқий мафкура – бу жамиятнинг, ижтимоий гуруҳнинг, давлатнинг ҳуқуқий қарашлари, талаблари, ғояларининг тизимли, илмий ифодаси. Ҳуқуқий мафкурани ишлаб чиқишда ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқуқ муассасаларининг амалиётчи ходимлари иштирок этишади, яъни ҳуқуқий мафкура мутахассислар томонидан ишлаб чиқилади ва ривожлантирилади.

Ҳозирги кунда Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий мафкурасининг асосини ҳуқуқий давлат ғояси ташкил этади. Асосий ғоялар Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 1 ва 2- моддаларида белгилаб берилган. Шундай қилиб, Қозоғистон Республикаси – президентлик бошқарувига эга бўлган ҳуқуқий, ижтимоий, демократик, унитар, дунёвий давлатдир. Ҳукуматнинг ягона манбаи халқдир.

Ҳар бир давлат ўзининг ҳуқуқий мафкурасини ишлаб чиқади. Таъкидлаш жоизки, сиёсий-ҳуқуқий мафкурасиз замонавий цивилизация-

Усулларга кўра талқин турлари

- а) грамматик – меъёрий ҳужжат матнини таҳлил қилиш, ҳуқуқий атама-ларнинг маъносини тушунтириш;
- б) мантиқий – қонуннинг айрим қоидаларининг мантиқ қоидалари билан мантиқий алоқаси ўрганилади;
- в) тизимли – ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини ўзаро боғлиқликда, ушбу норматив актда, институтда, умуман ҳуқуқ соҳасидаги ўрни ва аҳамияти билан тушунтириш;
- г) махсус юридик – юридик фан ва қонунчилик технологияларининг касбий билимларига асосланади;
- д) тарихий-сиёсий – акт нашр этилишининг тарихий ҳолати, сиёсий кучлар-нинг жой-жойига қўйилиши ва бошқаларга боғлиқ ҳолда қонуний хоҳишга аниқлик киритилади.

1. Ҳуқуқ талқинининг маъносини очиб беринг. Қонунни талқин қилиш турларини ажратиб кўрсатинг.
2. Изоҳ-тушунтиришнинг моҳияти нимада? Қайси субъектлар расмий талқинни бериши мумкин? Расмий ва норасмий талқинларнинг фарқларини айтинг.
3. "Қозоғистон Республикаси Конституциявий Кенгаши Қозоғистон Республикаси Конституцияси нормаларига расмий изоҳ беради" деган иборани қандай тушу-насиз?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Ушбу жадвални тўлдиринг, қуйидаги ҳуқуқий ибораларни изоҳланг. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг шарҳидан фойдаланинг. "Ҳамма ҳаммага ўргатади" усулидан фойдаланиш мумкин. Инсоннинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида оғзаки ҳикоя тузинг. Берилган иборалардан фойдаланинг.

№	Ҳуқуқий иборалар	Ҳуқуқий ибораларнинг маъноси
1	Инсоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	
2	Яшаш ҳуқуқи	
3	Ўлим жазоси	
4	Қонун устуворлиги	

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги саволларни ўйлаб кўринг ва уларга жавоб беринг.

1. Ўз келажагингизни қандай тасаввур қиласиз? 2. Сиз қайси касбни танла-моқчисиз? 3. Сизнинг минтақангиз қандай касб эгаларига муҳтож? Сиз ватаннинг ривожланишига қандай ёрдам бера оласиз? Саволларга жавоб беришда Таълим тўғрисидаги Қонуннинг 1-моддасида кўрсатилган сўзлар ва иборалардан фойдала-нинг: ҳарбий, махсус ўқув муассасалари; бакалавр; "Болашақ" халқаро стипендияси; таълим, таълим гранти, таълим кредити; институт; касб-ҳунар таълими; стипендия, талаба. Ушбу сўзлар ва ибораларни шарҳланг.

кўринишидаги ҳуқуқий онг муайян хатти-ҳаракатларга туртки сифатида ҳаракат қилади.

Ҳуқуқий онгнинг тартибга солиш вазифасини амалга оширишда қонуний асос алоҳида аҳамиятга эга. Бу субъектнинг қонуний ёки ноқонуний хатти-ҳаракатларга тайёрлиги, мойиллиги. Ҳуқуқий муносабат қатор ижтимоий ва психофизиологик омиллар таъсирида юзага келади. Давлат ва жамият фуқароларда стандарт, илгари дуч келган вазиятларда барқарор ижобий ҳуқуқий муҳит шаклланишидан манфаатдор. Масалан, автомобиль рулидаги ҳар бир ҳайдовчи хавфсизлик камарини тақади ва йўловчи ҳам хавфсизлик камарини тақиши шарт. Пиёдалар светофорнинг яшил чироғида ёки қатъий белгиланган жойда йўлдан ўтиши керак. Ҳар бир фуқаро солиқ тўлаши керак. Ўқувчилар мактабга боришлари ва мактаб талабларига риоя қилишлари шарт. Ушбу ҳаракатларнинг барчаси фуқаролар томонидан қонуний асосда амалга оширилади.

Ҳуқуқий онг турлари. Ҳуқуқий онг ҳар хил бўлиши мумкин (9-чизма).

9-чизма

Одатий ҳуқуқий онг – одамларнинг оммавий тасаввурлари, уларнинг ҳис-туйғулари, ҳуқуқ ва қонунийлик тўғрисидаги кайфият. Бу ҳис-туйғулар одамларнинг бевосита ҳаёт шароитлари, уларнинг амалий тажрибаси таъсири остида юзага келади.

Касбий-ҳуқуқий онг – профессионал ҳуқуқшунослар вужудга келадиган тушунчалар, тасаввурлар, ғоялар, эътиқодлар, анъаналар, стереотиплар. Бу полиция ходимлари, адвокатлар, прокурорлар, судьялар, нотариусларнинг ҳуқуқий онги.

Илмий ҳуқуқий онг – қонуннинг тизимли, назарий ривожланишини ифодаловчи ғоялар, тушунчалар, қарашлар. Замонавий жамиятларда ҳуқуқ, қонунчилик, сиёсий ва конституциявий муносабатларнинг ривожланиш йўлини кўрсатадиган илмий ҳуқуқий онг устувор аҳамият касб этади. Ҳуқуқий ҳодисаларни ақс эттиришнинг ушбу турини тақдим этувчилар ва юзага келтирувчилар ҳуқуқшунос олимлардир.

Шундай қилиб, *ҳуқуқий онг* шахснинг ҳуқуқий хатти-ҳаракатларининг асосидир. Ҳуқуқий онг орқали жамиятда субъектларнинг муайян қадрият йўналишлари ўзлаштирилади, шунинг учун давлат жамиятнинг ва ҳар бир шахснинг ҳуқуқий онгини ривожлантиришга интилади.

лашган жамиятни тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай қилиб, *ҳуқуқий мафкура* – ҳуқуқий ғоялар, назариялар, қарашларнинг йиғиндисидир, улар концептуал, тизимли равишда ҳуқуқий воқеликни акс эттиради ва баҳолайди. Ҳуқуқий онг ҳуқуққа, қонунга ва ҳуқуқий муассасаларга бўлган ҳурмат туйғусига асосланган бўлиши керак.

Жамият ва давлат фуқароларнинг қонунга бўйсунадиган, яхши хулқли ва қонуний хатти-ҳаракатларга эга бўлишидан манфаатдор. Бу кучли қонун устуворлигининг, қонунчиликнинг барқарор тартибининг асосидир. Фуқароларда, шунингдек, бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш туйғуси шаклланган бўлиши керак. Ҳуқуқий онги ривожланган инсоннинг, айниқса унинг психологик муҳитида, ҳуқуқбузарлик учун айбдорлик ҳисси, айниқса, жиноят учун айбдорлигидан ташвишланиши характерлидир.

Ҳуқуқий психология ҳуқуқий ҳиссиёт, кечинмаларга асосланган амалий ҳуқуқий онгдир. Бу оддий ҳуқуқий фактлар, ҳодисаларни билиш, ҳуқуқий ҳиссиётни ифодаладиган баҳолар ва ҳуқуқий кўникмалар, одатлар билан боғлиқ. Ҳуқуқий туйғулар, қонун, ҳуқуқ тўғрисидаги тасаввурлар, ҳуқуқий кўникмалар, одатлар ҳақида гапирганда, биз юридик психологияни назарда тутамиз. Ҳуқуқий мафкурадан фарқли ўлароқ, ҳуқуқий психология кўпроқ индивидуал, амалийдир.

Ҳуқуқий онгнинг вазифалари. Ҳуқуқий тартибга солишда ҳуқуқий онг турли вазифаларни бажаради (8-чизма):

8-чизма

Ҳуқуқий онгнинг билишга оид вазифаси. Ҳуқуқий ҳодисаларни идрок этиш ва тушуниш орқали моҳиятига кўра ҳаёт тўғрисидаги ижтимоий ва табиий шаклланади. Бундай билишнинг вазифалари ҳуқуқий воқелик билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни, ҳаракатларни, шарт-шароитларни, белгиларни ва бошқаларни ўрнатишдир. Бу билишнинг субъекти ҳам қонун чиқарувчилар, ҳам фуқаролардир. Уларнинг ҳар бири ҳуқуқий тартибга солишдаги ўз вазифаларини бажаришда мавжуд ва тегишли ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларидан фойдаланадилар.

Ҳуқуқий онгни баҳолаш вазифаси. Ҳуқуқий онг ёрдамида қонуний аҳамиятга эга бўлган муайян ҳаётий шароитлар баҳоланади.

Ҳуқуқий онгни тартибга солиш вазифаси. Ҳуқуқий маълумотлар ҳуқуқ субъектларида туйғулар, ҳиссиётлар, ташвишлар каби психологик реакциялар мажмуйини келтириб чиқаради. Бу ҳис-туйғулар ва руҳий кечинмалар хатти-ҳаракатлар учун маълум бир мотивациянинг пайдо бўлиши учун асосдир, яъни бу ерда юридик психология

5-§. Ҳуқуқий маданият. Қонуний хатти-ҳаракатлар

Бугунги дарсда:

ҳуқуқий маданият тушунчасини кўриб чиқамиз, қонуний хатти-ҳаракатлар турларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқий маданият
- ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар
- ҳуқуқий нигилизм

Ҳуқуқий маданият. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси, уни барпо этишнинг зарурий шарти умуман шахснинг, жамиятнинг, давлат органларининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятининг юқори даражасидир.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият ўзаро боғлиқ ҳодисалардир. Умуман олганда, бу ҳодисалар фикрлаш тарзини, хулқ-атвор нормалари ва меъёрларини акс эттиради. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқ соҳасида одамлар томонидан қадриятларни ўз ичига олади. У узлуксизлик тамойили асосида ривожланади ва бойитилади. Замонавий ҳуқуқий маданиятнинг буюк қадриятлари қадимги Римда машҳур ҳуқуқшунослар томонидан яратилган. Ҳуқуқий қадриятлар қозоқ одатий ҳуқуқининг институтлари бўлиб, “Жеті Жарғы” – қонунлар тўпламида мустаҳкамланган. Бу ерда энг юқори қадриятлар сифатида яшаш ҳуқуқи, шахснинг дахлсизлиги ва шахснинг кадр-қиммати тан олинган. Шунини таъкидлаш керакки, “Жеті Жарғы” меъёрлари қозоқ халқининг умумий урф-одатлари, анъаналари, дунёқараши ва эътиқодлари билан чамбарчас боғлиқ эди, шунинг учун кодексда мустаҳкамланган қадриятларни ҳимоя қилиш, одатда, ўзини миллат ва миллий яхлитлигининг ҳимояси билан боғлиқ эди. “Жеті Жарғы”нинг меъёрлари инсонпарварликка асосланган эди. Унда одамга зарар етказишга қаратилган ва бошқа мамлакатларнинг жиноят қонунларида қабул қилинган шафқатсиз жазолар мавжуд эмас эди. Озодликдан маҳрум қилиш ҳам қўлланилмаган. Асосий жазо чоралари “қўн” ва “айып” эди.

“Жеті Жарғы” куйидаги асосий бўлимларни ўз ичига олади:

- ер тўғрисидаги қонун. Ерлардан фойдаланишни тартибга солиш ва яйловлар ҳамда суғориш жойлари бўйича низоларни ҳал қилиш;
- оилавий никоҳ қонунчилиги. Никоҳ ва ажрашиш тартиби, эр-хотиннинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, оила аъзоларининг мулкӣ ҳуқуқлари;
- ҳарбий қонунчилик. Ҳарбий хизматни ўташ тартиби тартибга солинади;
- қонуннинг процессуал нормалари. Судда ишларни кўриб чиқиш тартибга солинган;
- жинойӣ ҳуқуқ. Қотилликдан ташқари ҳар хил турдаги жиноятлар учун жазо тайинлаш тартибга солинган;
- қўн ҳақидаги ҳуқуқ меъёрлари – қотиллик ва оғир танжароҳати учун тўлов;
- бева аёллар тўғрисидаги қонун – бу бева ва етимларнинг мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларини, шунингдек, жамият ва марҳумнинг қариндошлари олдидаги мажбуриятларини тартибга солувчи ижтимоӣ ҳимоя ҳуқуқининг бир тури.

Хуқуқий онгнинг асоси қонунни билиш ва қонунни ҳурмат қилиш, қонунни ижтимоий қадрият сифатида тан олишдир. Хуқуқий онг ахлоқ билан чамбарчас боғлиқ. Инсоннинг ҳаётдаги барқарор ахлоқий позицияси қонуний хатти-ҳаракатларнинг асосидир. Айтиш мумкинки, хуқуқий онг хулқ — атворни ижтимоий тартибга солишнинг ва унинг устидан ижтимоий-хуқуқий назорат қилишнинг кучли воситасидир.

1. Хуқуқий онг тушунчасини очиб беринг.
2. Хуқуқий мафкура ва хуқуқий психология ўртасида фарқлар борми?
3. Хуқуқий онг турларини кўриб чиқинг. Хуқуқий онгнинг вазифаларини аниқланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Жуфтликда ишлаш

Қуйидаги ибораларнинг маъносини муҳокама қилинг ва очинг. Ушбу иборалар муаллифларининг хуқуқий онги даражасини баҳоланг. Уларда қандай фикрлар акс этган?

- "Мени халққа хизмат қилишим учун танлашди" (Тўле бий).
- "Менинг ҳаётим одамларга тегишли ва фақат менинг ўлимим ўзимга тегишли". (Айтеке би).
- "Судда, ҳақиқий бийнинг қариндошлари бўлмайди ва агар у судга келганларни ўзиникига ва бировларга бўлса, у ахлоқсиздир" ("Жеті Жарғы" Дашт қонунининг қоидалари).

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Академик С.З. Зимановнинг "Қозоқларнинг бийлар суди – ноёб суд тизими" асаридан парчалар ўқинг ва муҳокама қилинг. Қозоқ халқи бийларининг хуқуқий онги шаклланишига қандай нормалар таъсир кўрсатди? Буюк бийларнинг адолати учун қандай ғоялар асос бўлган?

"Бийларнинг отаси" номини олган таниқли Тўле би (1663-1756) болалигидан касбий ва ахлоқий камолот йўлини босиб ўтган. 9 ёшидан бошлаб Тўле суд муҳокамаларида иштирок эта бошлади ва 15 ёшида у машҳур бий бўлди. У "оқ фотиҳа" ни 90 ёшли до-нишманд оқсоқол Жетес бийдан, деярли юз ёшли машҳур Анет бободан олади. Бу воқеа одамларнинг хотирасида шундай тасвирланган: "Анет бобо бир боғлам хивчин келтириб: "Ўғлим, буни синдириб кўрчи", – дебди. Тўле боғланган хивчинларни у ёқ-бу ёққа эгиб синдира олмайди. "Энди шу боғламдаги хивчинларни биттадан синдирчи", – дебди Анет бобо. Тўле бу ишни бажарибди. Шунда оқсоқол: "Ўғлим, бундан нимани уқдинг?" – деб сўрабди. "Бир бутун бўлиб бирлашган халқни ташқи душман ҳам, ички можаро ҳам енга олмаслигини тушундим, бобо", – деб жавоб берибди Тўле. Шунда Анет бобо: "Тўғри топдинг, ўғлим! Ёдингда бўлсин, бошқаришда энг асосий нарса бу халқни бирдамликка ўргатиш ва ҳамжихатликка эришишдир. Халқда шундай барқанот ибора бор: "Қаерга кетяпсан, Бахт?" – деб сўрашганида: "Мен бирдамлик деб аталган овулга кетяпман", – деб жавоб берган экан. Анет бобо сўзини шундай тугатиб, йигитга оқ фотиҳасини берибди.

3-расм. Академик С.З.Зимановнинг китоби

Лугат

- **Хуқуқий маданият** – жамият хуқуқий ҳаётининг сифатли ҳолати.
- **Шахснинг хуқуқий маданияти** – қонунни билиш, тушуниш ва ҳурмат қилиш, шахс томонидан қонунлар талабларини онгли равишда бажариши билан намоён бўлади.
- **Хуқуқий нигилизм** – қонунни билмасликда намоён бўладиган салбий ҳодиса

хуқуқбузарликлар ва айниқса, коррупцион жиноятларнинг кўпайиши. Қайд этиш керакки, коррупция – бу мансабдор шахсларнинг ваколатини суиистеъмол қилишидир. Коррупция тенглик ва ижтимоий адолат тамойилини бузади, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилади. Коррупция аҳоли орасида ҳокимият идораларига ишончсизликни келтириб чиқаради.

Хуқуқий нигилизмни бартараф этишнинг асосий усуллари фуқароларнинг умумий ва хуқуқий маданиятини, хуқуқий ва ахлоқий онгини ошириш; қонунчиликни такомиллаштириш; хуқуқбузарликлар ва энг аввало, жиноятларнинг олдини олиш; қонунийликни, давлат интизомини мустаҳкамлаш; шахс хуқуқларини ҳурмат қилиш ва ҳар томонлама ҳимоя қилиш; аҳолининг оммавий таълими ва хуқуқий маърифати; юқори малакали кадрлар – хуқуқшуносларни тайёрлаш.

қуқларини ҳурмат қилиш ва ҳар томонлама ҳимоя қилиш; аҳолининг оммавий таълими ва хуқуқий маърифати; юқори малакали кадрлар – хуқуқшуносларни тайёрлаш.

Қонуний хатти-ҳаракатлар. *Хуқуқий хатти-ҳаракатлар* – бу шахснинг қонун меъёрлари ва талабларини онгли равишда бажаришга асосланган фаолиятидир. Қонуний хулқ-атворнинг қуйидаги белгиларини таъкидлаш мумкин:

- қонун билан белгиланган доирада бўлиши (расмий жиҳат);
- ижтимоий фойдали, жамоат манфаати ва мақсадларига зид бўлмаган, унинг объектив томонини ташкил этиши (моҳиятли жиҳати);
- унинг субъектив томони нимадан иборат эканлигини билиши.

Ижтимоий аҳамият даражасига кўра қонуний хатти-ҳаракатлар қуйидагиларга бўлинади:

1) зарурий (ҳарбий хизмат, солиқ тўлаш, қонунларнинг ижро этилиши ва бошқалар);

2) исталган (илмий ва бадиий ижод, олий маълумот ва бошқалар);

3) йўл қўйилмаган (диний ибодатларни адо этиш ва бошқалар).

Фаоллиги даражаси бўйича қонуний хатти-ҳаракатларнинг қуйидаги турлари ажралиб туради.

Ижтимоий фаол хулқ. Бу хуқуқий соҳада давлат ва жамият томонидан тасдиқланган, ижтимоий фойдали бўлган, ўзини намоён қиладиган қонуний хулқ-атворнинг энг юқори даражасини англатади. Бу ривожланган хуқуқий онг билан белгиланадиган, ташаббускор ҳаракатларда намоён бўлади.

Ижтимоий фаол қонуний хатти-ҳаракатлар – бу, қонуннинг зарурийлиги, аҳамияти ва қонунни ҳурмат қилишнинг чуқур эътиқодига асосланган хатти-ҳаракатлардир. Агар керак бўлса, бундай қонуний

Тарихдан

"Жеті Жарғы" да оқсоқолларни хурмат қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Отаналарига жисмоний ёки маънавий зарар етказган болалар қаттиқ жазоланган. "Отанаси ҳақида ёмон гап айтишга ёки калтаклашга журъат этган ўғил, қора сигирнинг дум томонига қаратиб ётқизилган, бўйнига эски наMAT боғлашган ва овул оралатиб олиб юришган, у кишини қамчи билан уришган, қизни эса боғлашган ва онасига ихтиёрига кўра жазо бериш учун топширишган" (*Кляшторний С.Г., Султанов Т. И. Казахстан. Трехтысячелетная летопись. Алматы: Рауан, 1992*).

Даштда бундай ҳуқуқбузарликлар камдан кам содир бўлганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу жазо турлари тарбиявий ва огоҳлантирувчи хусусиятга эга эди.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти – бу кўрсатмаларни онгли равишда бажаришида намоён бўладиган қонунларни билиши, тушуниши ва хурмат қилишидир. Шахснинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий билим асосларини ўзлаштиришида, қонунни, ҳуқуқни хурмат қилишида, қонун меъёрларига риоя қилишида, ижтимоий ва ҳуқуқий жавобгарликни англашида, ҳуқуқбузарликларга мурасасизлигида, уларга қарши курашишида намоён бўлади. Фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари, шунингдек, давлат ва жамият олдидаги мажбуриятлари тўғрисидаги билимлари ҳуқуқий маданиятнинг ажралмас қисмидир.

Эътибор беринг!

Шахснинг ҳуқуқий онги унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда давлат ва унинг органларидан ёрдам олишига ишонч ҳиссини ўз ичига олади. Бошқа томондан, шахснинг ҳуқуқий онгида давлат ундан ўз вазифаларини бажаришини адолатли талаб қилиши, бошқа фуқаролар билан тенг ҳуқуқлилиги, қонун ва суд олдида ҳамма билан тенг эканлигига ишонч ҳисси шаклланади.

Ҳуқуқий онг сингари ҳуқуқий маданият ҳам жамият, гуруҳ (жамоа) ва индивидуал (якка шахс) ҳуқуқий маданиятига бўлинади. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг сиёсий, ахлоқий (этик), эстетик, диний ва бошқа соҳалари билан боғлиқ. Ҳуқуқий ва ахлоқий маданият элементларининг ўзаро таъсири, айниқса, муҳимдир.

Ҳуқуқий нигилизм. Ҳуқуқий маданиятнинг тескариси – *ҳуқуқий нигилизм*. Бу қонунни билмаслик, қонунни хурмат қилмаслик, ҳуқуқий меъёрларни бузишда ифодаланган салбий ҳолат.

Ҳуқуқий нигилизмнинг турли шакллари мавжуд:

- қонуннинг роли ва аҳамиятига бефарқлик, бефарқ муносабат;
- қонуннинг имкониятларига шубҳа билан қараш;
- қонунга тўлиқ ишонмаслик ва унга нисбатан салбий муносабат;
- қонун меъёрларини қасддан бузиш.

Афсуски, бугунги кунда ҳуқуқий нигилизмнинг ўсиши кузатилмоқда. Сабаблари турлича. Бу жамият ривожланишининг паст иқтисодий даражаси, қонунларнинг такомиллашмаганлиги ва номувофиқлиги,

1. “Хуқуқий маданият” атамасини қандай тушунасиэ? Хуқуқий маданият ва хуқуқий давлат ўртасида қандай боғлиқлик бор?
2. Хуқуқий нигилизм турларини кўрсатинг. Жамият ва давлат учун хуқуқий нигилизмнинг хавфи нимада? Хуқуқий нигилизм даражасини пасайтириш учун қандай чоралар кўриш керак? Ўз фикрингизни билдиринг.
3. Хуқуқий хатти-ҳаракатларнинг турлари ва хусусиятларини аниқланг. Хулқнинг хуқуқийлиги кўпроқ нимага боғлиқ?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Ўқинг ва саволларга жавоб беринг. Қозоқ халқининг одатий қонунчилигида қандай жазолар қўлланилган? Нега озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилмаган эди? Қозоқ халқининг одатий хуқуқининг инсонпарварлигини қандай тушунасиэ? Ҳозирги вақтда қозоқ одатий хуқуқининг қайси меъёрлари ёки ғояларини қўллаш мумкин? Бизнинг давримизда қўн каби жазо турини қўллаш мумкинми?

Жазоларнинг асосий турлари – бу “сурғун”, “айып”, “қўн”, “дўре” салу ва ўлим жазоси. Иккинчи турдаги жазо камдан кам ишлатилган.

Айып – бу қилинган жиноят учун жарима. Оғир жиноят содир этганлар “тўққиз” (қорамол) айып тўлаганлар. “Тўққизта қорамол туя билан” – бу 3 та туя, 3 та сигир, 3 та кўчқор. Ўғрилиқ билан қўлга тушганлар уч мартадан 9 бош қорамол тўлаганлар.

“Қўн – одамни ўлдирганлик ёки майиб қилганлик учун тўлов. Эркак кишини ўлдирганлик учун қўннинг ҳажми 1000 кўй ёки 200 от ёки 50 та туя эди. Аёл кишини ўлдирганлик учун” қўннинг ярми тўланиши керак эди. Номусга тегиш қотилликка тенглаштирилган эди.

Ножўя иш қилган кишига қамчи ёки дарра билан савалаш жазоси қўлланилган – *дўре салу*. Айбдор қонунбузарлик даражасига қараб 25, 50, 100 марта савалашга ҳукм қилинган. Масалан, зарарли ва ёлғон миш-мишларни тарқатган киши дарра уриш билан жазоланган.

6-§. Хуқуқбузарлик

Бугунги дарсда:

хуқуқбузарлик тушунчаси ва турларини кўриб чиқамиз, хуқуқбузарликларнинг таркибини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- хуқуқбузарлик
- жиноятлар
- айбдорлик
- хуқуқий жавобгарлик

Хуқуқбузарлик ва унинг белгилари. *Хуқуқбузарлик* – бу хуқуқий талабларни бузган ёки уларга риоя қилмайдиган шахснинг хатти-ҳаракати. Шахснинг ҳар бир хатти-ҳаракати унинг ижтимоий хавфлилигидан келиб чиққан ҳолда жиноят сифатида баҳоланади. Агар бирор шахснинг ҳаракати (ҳаракати

ёки ҳаракатсизлиги) жамият учун хавф туғдирмаса, уни жиноятлар сафига қўшиб бўлмайди. Хатти-ҳаракатнинг ижтимоий хавфлилиги тушунчаси иккита жиҳатни ўз ичига олади: зарарнинг мавжудлиги ва унинг ижтимоий баҳоси. 10-чизма хуқуқбузарлик белгилари кўрсатилган.

хулқ-атворга эга бўлган киши, қонун ғояларига зид бўлган номукаммал қонунларни ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун барча кучларини сарфлайди. Ҳуқуқий хатти-ҳаракатларнинг бу тури юқори лавозимларни эгаллаган шахсларга, ташкилот раҳбарларига, юқори мансабдор шахсларга, Президентга, Парламент аъзоларига, ижтимоий ҳаракатлар, сиёсий партиялар ва бошқаларга хос бўлиши керак.

4-расм. Қизғин баҳс — мунозара

Одатий хатти-ҳаракатлар. Бу ерда шахс қонуний асосда таркиб топган одатларга асосланиб, онгли равишда ва чуқур ишонч билан ҳаракат қилади. Масалан, Қозоғистон Республикасининг ҳар бир ишлайдиган фуқароси солиқларни тўлаш мажбурият эканлигини билади. Шунингдек, ҳар бир фуқаро қонуний жавобгарликка олиб келадиган қонун меъёрларини бузиш мумкин эмаслигини билади. Ҳуқуқий билимлар қонунбузарликлар бўлмаслиги учун зарурдир.

Конформистик хулқ-атвор инсон томонидан ҳуқуқий меъёрларга нофаол риоя қилишида намоён бўлади. Бу ерда одам бошқаларнинг фикри ва ҳаракатига қараб иш қилади. Конформистик хатти-ҳаракатларнинг тамойили қуйидагилардан иборат: “Ҳамма қандай бўлса, мен ҳам шундайман”.

Шунингдек, қонуний хатти-ҳаракатлар турларидан бири *маргинал хулқ-атвордир*. Бундай хатти-ҳаракатларнинг сабаблари: мумкин бўлган жазо таҳдиди, қонунийликдан ўз манфаатларини кўзлаш, жамoa, гуруҳ томонидан қораланиш қўрқуви ва ҳоказо.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият ривожланган ҳуқуқий онг, қонуний хатти-ҳаракатлар билан ифодаланган қадриятлар тўпламидир. Ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар ижобий ҳаракатларда ҳам – фаол ижро этишда, фойдаланишда ва уларга риоя қилишда, шунингдек, одам ноқонуний хатти-ҳаракатлардан бош тортганда, ижобий ҳаракатсизликда ҳам намоён бўлади. Умуман олганда, қонунга онгли, ҳурмат билан муносабатда бўлишга асосланган ижобий ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар бутун жамият учун хос бўлиши керак. Замонавий демократик мамлакатларда фуқароларнинг аксарияти қонуний хулқ-атворга эга. Бундай ҳолда, қонуний хатти-ҳаракатлар одатга айланади, яъни субъект қонун талабларини бузмайди, қонуний талабларни, одил судлов ва қонуний ҳуқуққа нисбатан шаклланган чуқур эътиқоди туфайли ички сабаблар курашисиз бажаради.

базармаслик йўли билан. Айрим ҳуқуқбузарликлар ҳаракатлар орқали ҳам, ҳаракатсизлик билан ҳам содир этилиши мумкин.

5. *Жазолаш* – давлат томонидан мажбурий чоралар кўриш имконияти. Ҳуқуқбузарликлар жамият томонидан қораланади ва жазо кўринишида давлат томонидан амалга ошириладиган таъсир чоралари орқали намоён бўлади. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида ишлашга тўсқинлик қилиш мумкин.

Ижтимоий хавфлилик даражасига, зарарли томонига кўра ҳуқуқбузарликлар жиноий ҳуқуқбузарлик ва жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликларга, яъни ножўя хатти-ҳаракатларга бўлинади (11-чизма).

11-чизма

Жиноий ҳуқуқбузарликлар – юқори даражадаги ижтимоий хавфлилик (зарарлилик) билан тавсифланади. Улар жамиятнинг тажовузкорликдан жиноят қонунчилиги билан ҳимоя қилинадиган энг аҳамиятли, муҳим манфаатларига тажовуз қиладилар. Қонунда жиноий ҳуқуқбузарликлар учун нисбатан жиддий жазолар белгиланган (Қозоғистон Республикаси жиноят Кодексининг 10-моддаси).

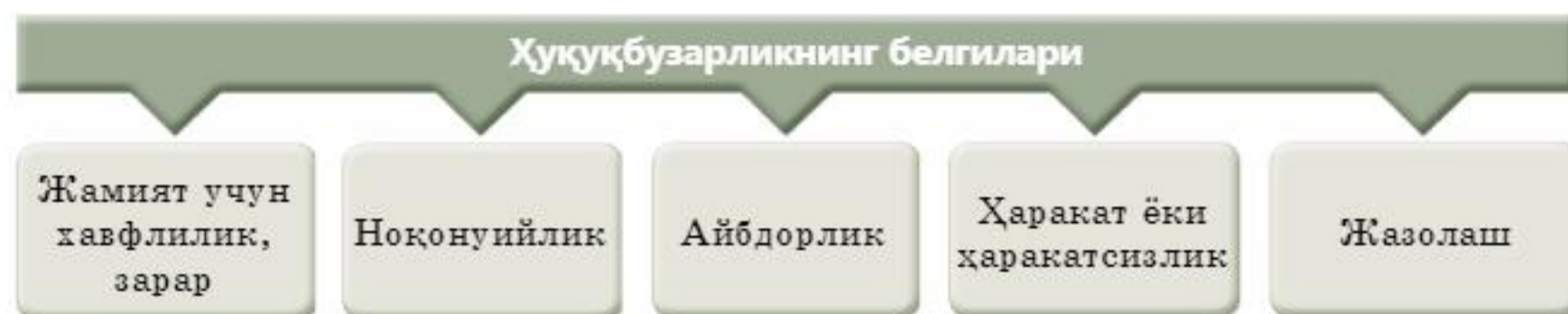
Жиноий ҳуқуқбузарликлар ижтимоий хавфлилик ва жазоланиш даражасига қараб жиноятлар ва жиноий ҳуқуқбузарликларга бўлинади.

Жиноят – жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, жамоат хизматига жалб қилиш, озодликни чеклаш, қамоқ ёки ўлим жазоси билан жазоланадиган ижтимоий хавфли қилмиш. Жиноят содир этганликда айбланган шахс судланган деб эътироф этилади. Судланганлик бир қатор салбий оқибатларга олиб келади. Бундай оқибатлар, шахс жазони ўтаганидан кейин ҳам сақланиб қолади.

Масалан

Судланган шахс давлат хизматида ишлай олмайди. Агар судланган шахс такроран жиноят содир этса, у ашаддий жиноятчи сифатида тан олиниши мумкин ва жазо янада оғирроқ бўлади. Шунингдек, судланганлик оиласига келгусида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида ишлашга тўсқинлик қилиши мумкин.

Жиноий хатти-ҳаракат – катта ижтимоий хавф туғдирмайдиган, озгина зарар етказадиган айбдорлик ҳаракати. Ҳуқуқбузарлик жаримага тортиш, ахлоқ тузатиш ишлари, жамоат хизматига жалб қилиш, ҳибсга олиш, чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсни Қозоғистон Республикасидан чиқариб юбориш билан жазоланади.

1. *Ижтимоий зарар, хавф* – ҳуқуқбузарликнинг хусусияти ва унинг энг муҳим объектив пойдеворини белгиловчи, қонуийликни ноқонуийликдан чегаралаб турувчи асосий объектив белги. Ижтимоий зарар ёки ҳуқуқбузарлик хавфи шундан иборатки, у жамиятнинг муҳим қадриятларига, унинг мавжуд бўлиш шартларига тажовуз қилади.

2. *Ноқонуийлик* – бу ҳаракатнинг ижтимоий хавфлилиги, унинг жамият учун зарарли эканлигининг ҳуқуқий ифодаси. Амалнинг қонунга хилофлиги тўғридан-тўғри ҳуқуқий таъқиқни бузиш, юкланган вазифаларни бажармаслик, мансаб ваколатлардан ошиб кетиш билан намоён бўлиши мумкин. Ҳуқуқбузарлик чегаралари ва уларни бузганлик учун жавобгарлик чораси давлат томонидан белгиланади. Ҳар қандай ҳуқуқбузарлик ноқонуийдир, лекин ҳар бир ноқонуий хатти-ҳаракат ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди. Мисол учун, вояга етмаганлар ва руҳий касалларнинг ноқонуий хатти-ҳаракатлари ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди.

3. *Айбдорлик*, яъни ҳуқуқбузарлик бу ҳуқуқбузарнинг ирода эркинлиги, унинг айбли хулқ-атвори натижасидир. Агар бирор киши танлаш эркинлигига эга бўлмаса, у ўз хатти-ҳаракатининг ноҳақлигини англай олмаса, бу ҳуқуқбузарлик эмас, балки объектив равишда ноқонуий хатти-ҳаракатдир. Бинобарин, шахс жавобгарликка тортилмайди.

4. Ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишидаги ҳаракат. *Ҳаракат* – бу инсоннинг ташқи ихтиёрий хатти-ҳаракатларининг фаол шакли. *Ҳаракатсизлик* бу инсон қонуий талабларни бажариши шарт бўлган, лекин уларни бажармаган ҳолларда содир этилган ҳуқуқбузарликдир. Ҳуқуқбузарликларнинг аксарияти фақат ҳаракатлар орқали, яъни инсон фаолияти натижасида содир этилади. Жиноятларнинг бир қисми ҳаракатсизлик натижасида содир этилади: шахс қилиши шарт бўлган баъзи ҳаракатларни бажармаганлиги ва қонун, шартнома кучи билан бажариши мумкин бўлган ёки бошқа сабаб тўғрисида маълум ҳаракатларни

Луғат

- **Ҳуқуқбузарлик** – инсоннинг жамият, давлат ёки шахсга зарар етказадиган айбли, ноқонуий, жазоланадиган ҳаракати.
- **Жиноят** – ижтимоий хавфлилик (зарарлилик)нинг максимал даражаси бўлган ҳуқуқбузарлик.
- **Ножўя хатти-ҳаракат** – ижтимоий зарари ва ижтимоий хавфлилик даражаси паст бўлган характерли ҳуқуқбузарлик.

Ноқонуний хатти-ҳаракатлар – инсоннинг иродаси ва онгининг назорати остида бўлган ва ҳаракат ёки ҳаракатсизликда ифодаланган хатти-ҳаракатлар. Жисмоний мажбурлаш таъсири остида унинг иродасига қарши қилинган шахснинг қилмишлари жиноят саналмайди. Ташқи томондан пайдо бўлмаган фикрлар, эътиқодлар, ниятлар таъқиб объекти деб тан олинмайди.

Жиноятнинг субъектив томони – бу шахснинг ўзининг хатти-ҳаракатларига ва унинг оқибатларига субъектив муносабати. Бу ерда асосий белги айб, сабаб ва мақсаддир. *Айбдорлик* – инсон томонидан содир этилган ноқонуний хатти-ҳаракатга ва унинг оқибатларига бўлган руҳий муносабати. Айбнинг иккита шакли бор – қасддан ва эҳтиётсизлик.

Шундай қилиб, *ҳуқуқбузарлик* – бу айбли, ноқонуний хатти-ҳаракат бўлиб, қонун билан жазоланади. Жамоат хавфлилиги, зарари ва жазоланиши даражасига қараб, жиноий ва жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликлар ажралиб туради.

1. *Ҳуқуқбузарлик* тушунчасини аниқланг ва унинг белгиларини таъкидланг.
2. Жиноят билан жиноий хатти-ҳаракат ўртасида қандай фарқ бор? Судланганлик қандай оқибатларга олиб келади?
3. *Жиноят таркиби* тушунчасини очиб беринг. Субъектив томоннинг маъносини аниқланг. *Айбдорлик, ният, мақсад* тушунчаларини қандай тушунасиз? *Ният* ва *эҳтиётсизлик* тушунчаларини таққосланг. 3. *Жиноят таркиби* тушунчасини очиб беринг. Субъектив томоннинг маъносини аниқланг. *Айбдорлик, ният, мақсад* тушунчаларини қандай тушунасиз? *Қасддан* ва *эҳтиётсизлик* тушунчаларини таққосланг.

7-§. Ҳуқуқий жавобгарлик

Бугунги дарсда:

ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси ва турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқий жавобгарлик
- давлат мажбурловининг бошқа турлари

Ҳуқуқий жавобгарлик ва унинг турлари. Жавобгарлик тушунчаси кўп маънолидир. Жавобгарлик сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқалар бўлиши мумкин. Ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий хусусияти қонунийликдир. Бу шуни англатадики, жавобгарлик фақат қонунбузарликда қўлланилади. *Ҳуқуқий жавобгарлик* – қонунга хилоф ҳаракат қилганлиги учун ҳуқуқбузарга давлат мажбурлов чораларини қўллаш. Ҳуқуқий жавобгарлик белгилари:

- давлат томонидан қонун талаблари шаклида белгиланади;
- ҳуқуқий норманинг санкциясини амалга ошириш вазифасини бажаради;
- давлат мажбурловига асосланган ҳолда;

Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этиш судланган шахсининг судланганлигига олиб келмайди. Ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят таркибига кирмайди, гарчи унда расмий равишда жиноят қонунда назарда тутилган ҳаракатнинг аломатлари бўлса ҳам, лекин аҳамиятсизлиги туфайли жамоат учун хавф туғдирмайди. Жамоат учун хавфлилик даражасини аниқлаш учун қуйидаги мезонлар қўлланилади:

5-расм. Суд қарорининг қабул қилиниши

а) суиистеъмол қилиш объекти бўлган жамоатчилик муносабатларининг аҳамияти;

б) етказилган зарар миқдори;

в) қонунбузарлик содир этиш усули, вақти ва жойи;

г) ҳуқуқбузарнинг шахси.

Қуйида ҳуқуқбузарликлар таснифи келтирилган:

1. *Маъмурий ҳуқуқбузарлик*. Улар қонунда белгиланган жамоат тартибига, давлат органларининг ижро ва маъмурий фаолияти соҳасидаги муносабатларга тажовуз қиладилар.

2. *Интизомий ҳуқуқбузарликлар*. Меҳнат муносабатлари соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этиш ҳамда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ички тартибларини бузиш.

3. *Фуқаролик ҳуқуқбузарлиги*. Мулк ва айрим шахсий номулкий муносабатлар соҳасидаги ҳуқуқ меъёрларини бузиш.

Шахсни жавобгарликка тортиш учун жиноятнинг қуйидаги элементлари, бошқача айтганда, жиноят таркиби зарур.

Ҳуқуқбузарлик объекти – бу қонун билан ҳимояланган жамоат муносабатларининг йиғиндиси, яъни ҳуқуқбузарлик ана шу нарсага тажовуз қилади. Умумий объект қонун билан ҳимояланган бир хил ижтимоий муносабатларнинг йиғиндисидир. Муайян объект қонун билан ҳимояланган маълум бир ижтимоий муносабатлар (турмуш, орномус, соғлиқ).

Жиноятнинг субъекти – маълум ёшга етган, айб иш, ноқонуний ҳаракат қилган, жиноятга қодир шахс. *Жиноятга қодирлик* – бу одамнинг ноқонуний ҳаракати туфайли етказилган зарар учун мустақил равишда жавобгар бўлиш қобилияти.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив томони – бу ҳуқуқбузарликни тавсифловчи қонунга хилоф ҳаракатларнинг ташқи кўриниши. Бу зарарли натижа олинган ҳаракатнинг ўзи, ҳаракат ва содир бўлган зарарли натижа ўртасидаги сабаб-оқибат алоқаси. Объектив томон, шунингдек, жиноят содир этилган жой ва вақтни ҳам ўз ичига олади.

Жазо вазифаси – давлатнинг ҳуқуқбузарликка жазо билан муносабати. Бу айбдорни жазолашда унинг шахсий мулкига нисбатан ёки ташкилий оғирликларга, ёки маҳрум бўлишига олиб келади ва нохуш оқибатларни келтириб чиқаради.

Ҳуқуқни тиклаш вазифаси. Мулк мажбуриятининг таркибий қисми, айбдорга етказилган зарарни қоплашга, йўқотишларнинг ўрнини тўлдиришга, етказилган зарарни қоплашга имкон беради, бу ваколатли субъектнинг манфаатларини таъминлайди.

Тарбия (огоҳлантирувчи) вазифаси – субъектларнинг қонуний ҳуқ-атворини шакллантириш, бошқаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳурмат қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш.

Давлат мажбурловининг бошқа турлари. Ҳуқуқий жавобгарлик билан бир қаторда, қонун асосида ва давлат доирасида амалга ошириладиган давлат мажбурловининг бошқа турлари қўлланилади. Булар ҳимоя чоралари, профилактика чоралари, мажбурий тарбиявий тадбирлар, мажбурий тиббий чоралардир.

Олдини олиш чоралари (ҳудудни тарк этишмаслик ҳақида тилхат, ҳибсга олиш ва ҳ.к.), шунингдек, бошқа процессуал чоралар. Улар жиноий, маъмурий ва фуқаролик ишлари бўйича (шахсан текшириш, экспертиза, мажбурий тинтув ва ҳ.к.) нормал иш юритилишини таъминлашга қаратилган. Ушбу чоралар фақат ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш учун қўлланилади.

Мажбурий профилактика чоралари – карантин ҳолатида ҳаракатланиш эркинлигини чеклаш ва бошқалар.

Тарбиявий мажбурлов чоралари – вояга етмаганларга (муомалага лаёқатсиз) ижтимоий хавfli қилмишларни содир этганлик учун қўлланилади.

Тиббий характердаги мажбурлов чоралари – ақлий заиф қоида бузувчиларга қўлланилади.

Ҳуқуқий жавобгарликни истисно қиладиган ҳолатлар. Жамиятга, шахсга ёки давлатга зарар етказилган ҳолатлар мавжуд, аммо айти пайтда бу шахс жавобгарликка тортилмайди. Ушбу ҳолатлар ушбу ҳаракатнинг ноқонунийлигини рад этади. Улар фақат жиноят қонунчилигида қўлланилади (13-чизма).

Шуурсизлик – бу одамнинг сурункали руҳий касаллиги, шунингдек, унинг вақтинчалик бузилиши натижасида ўз ҳаракатларидан хабардор бўлмаслиги ёки ўз ҳаракатларини бошқариши мумкин бўлмаган ҳолати. Жиноят содир этган шахснинг ақлдан озганлигини аниқлаш учун суд-тиббий экспертизаси тайинланади, шусиз унинг мавжудлигини аниқлаш ва тасдиқлаш мумкин эмас.

- фақат ҳуқуқбузарлик натижасида юзага келади;
- жиноят содир этган шахс учун салбий оқибатларга олиб келса;
- вазифаларни топшириш билан боғлиқ;
- процессуал шаклда амалга оширилади;
- ваколатли давлат органлари томонидан қўлланилади.

Луғат

- **Ҳуқуқий жавобгарлик** – айбдорга нисбатан қўлланиладиган давлат таъсир чоралари.
- **Давлат мажбурловининг бошқа турлари** – ҳуқуқбузарликлар профилактикаси мақсадида ёки янги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида шахсларга нисбатан қўлланиладиган чоралар.

Жиноятнинг хусусиятига қараб интизомий, маъмурий, моддий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик ажралиб туради.

Интизомий жавобгарлик – интизомий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун ходимларга таъсир қилишнинг ҳуқуқий шакли. Маъмурий ходимга меҳнат қоидаларини бузганлиги учун интизомий жазо чораларини кўради.

Маъмурий жавобгарлик – фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг маъмурий ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлиги. Бу ижро этувчи ҳокимият идоралари томонидан айбдорларга нисбатан маъмурий чоралар қўллашда ифодаланади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтга қадар 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик – фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкӣ ва шахсий номулкий ҳуқуқлари бузилиши натижасида вужудга келади ва фуқаролик-ҳуқуқий санкцияларида назарда тутилган шаклларда зарарнинг қопланиши унинг натижаси ҳисобланади.

Жиноий жавобгарлик – жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун вужудга келади. Бу суд тартибида айбдорга юклатилади.

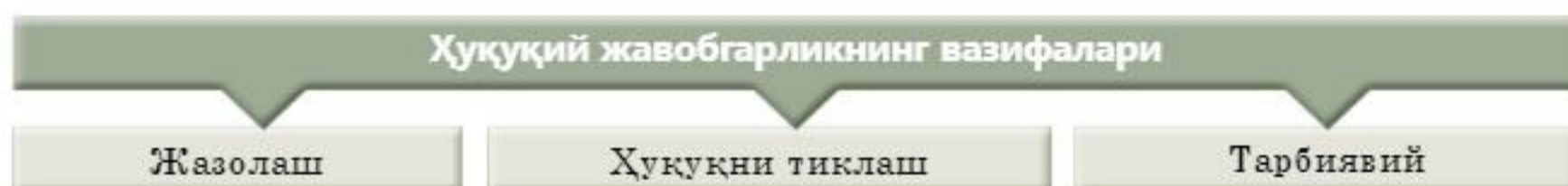

Ҳуқуқий жавобгарликнинг юзага келиш асоси ҳуқуқбузарлик содир этилишидир.

Ҳуқуқий жавобгарликнинг мақсади ва вазифалари. Мақсад ҳуқуқий жавобгарликнинг моҳиятини яхшироқ тушунишга имкон беради, ушбу ҳуқуқий воситадан фойдаланиб эришилган натижаларни кўрсатади. Ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий мақсади субъектларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, жамоат тартибини ҳимоя қилишдан иборат.

Ҳуқуқий жавобгарликнинг вазифалари мақсадни белгилайди ва ундан келиб чиқади (12-чизма).

12-чизма

Буйруқ ёки фармойишларни бажариш ҳаракатнинг жиноийлигини истисно қилади. Яъни бу ҳолатда зарар етказиш жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайди, чунки шахс ўзи учун мажбурий бўлган буйруқ ёки фармойишни бажарган бўлади. Етказилган зарар учун ноқонуний буйруқ – ёки фармойиш берган шахс жиноий жавобгарликка тортилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқбузарлик ҳолатида ҳуқуқий жавобгарлик давлат ва ҳуқуқбузар ўртасидаги алоҳида муносабатлар шаклида вужудга келади, бунинг натижасида ҳуқуқбузарга маълум мажбурловлар ёки чекловлар қўйилади.

1. “Ҳуқуқий жавобгарлик” тушунчаси ҳақида айтиб беринг ва унинг турларини аниқланг. Ҳуқуқий жавобгарлик ўрнатилишининг асослари нима?
2. Ҳуқуқий жавобгарликнинг мақсади ва вазифаларини аниқланг. Ҳуқуқий жавобгарлик ва давлат мажбурловининг бошқа чоралари ўртасидаги фарқни кўрсатинг.
3. Қайси ҳолатлар хатти-ҳаракатларнинг қонунга хилоф бўлишига халақит беради? Инсонпарварликни ҳуқуқий жавобгарлик тамойили сифатида қандай тушунасиз? Оғир жинояти учун шахсга нисбатан қаттиқ жазо чораларини қўллаш мумкинми?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Жуфтликда ишлаш. Семантик харитани дафтарга ўтказинг ва уни тўлдиринг.

Ҳуқуқий жавобгарлик турлари	Интизомий	Маъмурий	Жиноий	Фуқаролик-ҳуқуқий
Вандаллик				
Жамоат жойида чекиш		+		
Ички меҳнат тартиби қоидаларини бузиш				
Майда безорилик				
Мактаб мулкига зарар етказиш				
Йўл ҳаракати қоидасини бузиш				
Шартнома, банк қарзи (кредити) қоидасини бузиш				
Жиноят ҳақида хабар бермаслик				

8-§. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб

Бугунги дарсда:

қонунийлик ҳақида билиб оламиз, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб кафолатларини аниқлаймиз.

Қонунийлик ва унинг тамойиллари. *Қонунийлик* атамаси қонун атамасидан келиб чиққан. Қонунийлик – бу уйғун бирликдаги тушунча, у ҳуқуқ ҳаётининг барча томонларини – қонун тузиш-

Зарурий ҳимоя жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи қонун билан тажовузга учраган шахсни ижтимоий хавфли тажовуздан ҳимояланувчининг ёки бошқа шахсларнинг шахсияти ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ўз ўрнига эга. Бундай ҳолда зарур мудофаа чегараларидан ошиб кетмаслик керак, яъни муҳофаза қилиш характери ва тажовузкорликнинг ижтимоий хавфлилиги даражаси ўртасида яққол номувофиқлик бўлмаслиги керак.

Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахсни ушлаб туриш. Бу бундай шахсни ҳокимият органларига топшириш зарурияти ва унга зарар етказиш орқали унинг янги жиноятлар содир этиши эҳтимолини тўхтатиш зарурлигини англатади, бунда уни бошқа воситалар билан ушлаб туришнинг иложи бўлмаслиги ва бу тадбир учун зарур чораларнинг ҳаддан ташқари оширилишига йўл қўйилмаган бўлиши керак.

Фавқулодда эҳтиёж – шахсга ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа шахсларнинг жамият ёки давлат манфаатларига тўғридан-тўғри таҳдид солувчи хавфни бартараф этиш ҳолатларида йўл қўйиладиган ҳаракатлар. Бу хавфни бошқа воситалар билан йўқ қилиб бўлмайди. Бундай ҳолларда зарар етказиш жамоат учун хавф туғдирмайди ва жиноий ноқонуний эмас ва аксарият ҳолларда ижтимоий жиҳатдан фойдали хусусиятга эга. Масалан, ёғочдан қурилган бино ёниб кетганда, уни ўчириш учун яқин атрофдаги уйлар бузилиши мумкин. Агар бундай қилинмаса ёнғин яқин атрофда турган барча ёғоч уйларни қамраб олиши мумкин.

Жисмоний ва руҳий мажбурлаш – шахс томонидан мажбурлаш остида зарар етказиш, бунинг натижасида мажбурланган ўз ҳаракатларини бошқара олмайди. Бирор кишига нисбатан бундай мажбурлаш ижтимоий хавфли бўлиб, ноқонуний равишда амалга оширилади ва уни жиноий қонун билан ҳимоя қилинган манфаатларга зарар етказиш мақсадида мажбурлайди.

Ҳуқуқбузарликнинг унчалик аҳамиятли эмаслиги ижтимоий хавфлилики намоён қилмайди (шахс нархи қиммат бўлмаган нарсани ўғирлайди).

6-раем. Патруль хизмати

Мисол

Ички ишлар вазирлиги “Ҳуқуқий тартиб” тезкор профилактика тадбирини ўтказди. Унда ички ишлар органларининг бўлинмалари ва хизматчи ходимлари иштирок этди. Жамоат жойлари ва кўчаларда жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича ишлар кучайтирилди, фуқароларнинг оммавий ташриф буюрадиган жойларида патруль хизмати ва кўп қаватли уйлар ҳовлисида ҳуқуқий тартиб таъминланди. Ички ишлар органлари турли вазифаларни бажарадилар. Уларнинг барча ҳаракатлари учун полиция хизмати вакиллари, хусусан, полициянинг участка инспекторлари аҳолига ҳисобот беришади. Ички ишлар вазирлигининг манбалари жуда катта маълумот оқимини тақдим этади.

Ички ишлар вазирлиги веб-сайтидаги жиноий маълумотлар базасида телефонлар ва автомобилларни текшириш бўйича хизматлар мавжуд. Бу шуни англатадики, агар сиз эски телефонни сотиб олишни истасангиз, телефонингизнинг IMEI- коддини ушбу маълумотлар базасига киритишингиз ва у ўғирланганлигини текширишингиз мумкин. Истеъмолчилар автомобиллар сотадиган автосалонларда сотиб олинмаган автомобиллар учун VIN- кодлари билан ҳам шундай қилишлари мумкин. Веб-сайтда сиз маҳаллий полиция бўлимининг манзили ва алоқаларини топишингиз мумкин.

5. Қонунчилик ва маданиятлик ўртасидаги узвий боғлиқлик тамойили. Маданиятсиз қонунийлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас; жамият, фуқаролар, мансабдор шахсларнинг маданияти қанчалик юқори бўлса, қонунийлик даражаси шунча юқори бўлади.

Ҳуқуқий тартиб. Яна бир ҳуқуқий ҳодиса қонунийлик – *ҳуқуқий тартиб* билан боғлиқ.

Ҳуқуқий тартиб – бу ҳуқуқ ва қонунчиликка асосланган ижтимоий муносабатларнинг тартибга солинадиган ҳолатидир. Бу қонуний талабларни амалга оширишнинг яқуний натижаси, риоя қилиш, ҳуқуқий нормаларнинг бажарилиши, яъни қонунийлик натижасидир.

Қонунчилик – бу мукамаллик, ҳуқуқ тартиби – бу мавжуддир. Биринчиси – талаб, иккинчиси – бу талабларни бажариш амалиёти. Ҳуқуқни тартибга солишдан мақсад – ҳуқуқий тартиб, унга эришиш учун қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар чиқарилиб, қонунчилик такомиллаштирилиб, қонунийликни мустаҳкамлаш чоралари кўрилмоқда.

даги ролидан бошлаб унинг меъёрларини ҳуқуқий амалиётга татбиқ этишгача қамраб олади. *Қонунийлик* тамойил, усул, режим, жамоат муносабатларининг барча иштирокчилари томонидан қонун устуворлигини қатъий, изчил бажариш ва уларга риоя қилиш талаби сифатида тушунилади.

Таянч сўзлар:

- қонунийлик
- ҳуқуқий тартиб
- ҳуқуқий кафолатлар

Қонунийлик ҳақида гап кетганда, бу фаолиятнинг қонунга мувофиқлигини англатади. Қонунийликнинг моҳияти барча субъектлар томонидан ҳуқуқий нормаларнинг виждонан, масъулият билан бажарилиши, уларга риоя қилиниши, фойдаланиши ва қўлланишидир. Қонун устуворлиги, авваламбор, қонун асосида ва давлат доирасида давлат ва жамоат ишларини бошқаришда фаол иштирок этишни таъминлайди. Қонунийлик давлат билан чамбарчас боғлиқ. Бу шунинг билан англатадики, фуқаролар ҳам, давлат органлари ҳам қонун талабларига тенг даражада риоя қилишлари керак.

Қонунийликнинг моҳиятини тушуниш учун сиз унинг асосий тамойилларини билиб олишингиз керак. Буларга қуйидагилар киради:

1. *Умумийлик тамойили*. Қонун олдида ҳамма тенгдир ва ҳамма унга бўйсунуши керак, акс ҳолда жавобгарликнинг муқаррарлиги кўзда тутилади.

2. *Бирлик тамойили*. Қонун устуворлиги Қозоғистон Республикасининг бутун ҳудудига тааллуқлидир. Маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олиш, аммо фақат қонун доирасида ва унинг асосида иш кўриш керак.

3. *Қонун устуворлиги тамойили*. Қозоғистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини англатади. Охириги энг юқори юридик кучга эга, тўғридан-тўғри таъсир қилади ва бутун Қозоғистонда қўлланилади. Давлатнинг фаолияти фақат қонунлар асосида, мансабдор шахслар томонидан ўз мажбуриятлари ва ижтимоий субъектларнинг ҳуқуқлари қатъий бажарилиши шарт билан амалга оширилиши керак. Ушбу мулк давлат фаолиятининг барча ҳуқуқий шаклларида: қонун ижодкорлиги, ижро этувчи-маъмурий ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳаларига тегишли. Бу мансабдор шахсларга бирон бир ёки бошқа сабабга кўра қонунга риоя қилиш ёки қилмаслик тўғрисида ўзбошимчалик билан қарор қилишига йўл қўймайди.

4. *Қонунчилиқни амалга оширишнинг муқаррарлиги тамойили*. Бу ҳар қандай қонун бузилишига ким томонидан келиб чиққанлигидан қатъи назар чек қўйилишини, шунингдек, ҳар бир қонунбузарлик жазоланиши кераклигини англатади.

тадбирлари мажмуи. Булар ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, жамоатчиликни назорат қилиш вазифаси ва жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш имкониятларидан фойдаланиш бўйича профилактик тадбирлар. Масалан, жиноятни очиш жараёнида гувоҳлар институти.

Сиёсий кафолатлар – бу давлат ва ижтимоий тузумнинг демократизми. Бу бутун сиёсий тизимнинг фаолиятида, турли хил сиёсий партияларнинг мавжудлиги, фикрлар, сўз эркинлиги ва ҳокимиятнинг бўлиниши билан намоён бўлади.

Мафкуравий кафолатлар – ҳуқуқий мафкуранинг мавжудлиги, унинг асосида жамиятнинг маънавий ҳаёти ривожланади (ҳуқуқий, ахлоқий тарбия, ижтимоий онгнинг барча шакллари, ижтимоий қадрият сифатида қонунга ҳурматнинг шаклланиши).

Ҳуқуқий кафолатлар қонунчиликни ва ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш фаолиятини кучайтиришнинг махсус воситалари тизими сифатида хизмат қилади.

Махсус ҳуқуқий воситалар, авваламбор, қонунчилик талаби акс эттириладиган барча қонун тартибларини ўз ичига олиши керак. Жамоатчилик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари аниқ ҳуқуқий асосга қўяди.

● Қўшимча маълумотлар

Қонунчиликнинг ҳуқуқий талаби қуйидагилардан иборат:

- 1) ҳуқуқ меъёрларини бузганлик учун адолатли жазо;
- 2) қонун устуворлигини қонуний (конституциявий) мустаҳкамлаш ва уни ҳимоя қилиш йўллари белгилаш;
- 3) қонунчиликни ҳимоя қилиш, унинг бузилишини тўхтатиш, қонунларнинг ижроси устидан назорат қилиш ва уни амалга ошириш ва ҳуқуқий тартиботни ҳимоя қилиш вазифаларини амалга ошириш ваколатларини белгилаш бўйича муайян органларга мажбурият юклаш;
- 4) фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қобилиятини қонуний мустаҳкамлаш, улардан бошқаларнинг зарарига фойдаланишни тақиқлаш, айбсизлик презумпцияси ғоясини конституциявий бирлаштириш.

Ушбу усуллар Қозоғистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган. Саноат қонунчилигида ушбу усуллар кўрсатиб ўтилган. Фақатгина ушбу талаблар жамиятда рўёбга чиқарилгандан кейингина ҳақиқий қонунийлик режими амалга оширилади. Ушбу талаблар, биринчи навбатда, ҳокимият тузилмаларига, давлатга қаратилган, шунинг учун қонунийлик унинг фаолиятининг тамойили бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, қонунийлик барча субъектлар учун ҳуқуқ меъёрларини қатъий ва оғишмай бажариш ва уларга риоя қилиш талабидир. Ҳуқуқий тартиб – қонун устуворлигини амалга оширишнинг ижти-

Хуқуқий тартиб жамоат тартибининг бир қисмидир, лекин у фақат хуқуқ меъёрларининг эмас, балки барча ижтимоий меъёрларни тартибга солувчи ҳаракати натижасида шаклланади. Шунинг учун *хуқуқий тартиб* – хуқуқ меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тизимининг бир қисмидир.

Хуқуқий тартиб хуқуқ меъёрларини риоя қилиш, ижро этиш, фойдаланиш ва қўллаш натижасида шаклланади. Унинг фаолиятида барча ижтимоий муносабатлар қонун билан тартибга солинади.

Хуқуқий тартиб ва қонунчилик ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжуд: қонунчиликни кучайтириш натижасида хуқуқий тартиб кучаяди ва аксинча, агар қонунчилик бузилса, хуқуқий тартиб ҳам бузилади. Хуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолияти қонун билан пухта тартибга солинади. Хуқуқий тартибни фақат ахлоқий меъёрларга мос келадиган хуқуқий воситалар ва усуллар билан ҳимоя қилишга йўл қўйилади.

Қонунчилик ва хуқуқий тартибнинг мавжудлиги учун кафолатлар тизими ва уларни таъминлаш шартлари зарур. *Кафолатлар* – бу хуқуқий меъёрларни тўсқинликсиз амалга ошириш, субъектив хуқуқлар ва хуқуқий мажбуриятлардан фойдаланишга имкон берадиган шартлар ва усулларнинг мажмуидир. Кафолатлар икки гуруҳга бўлиниши мумкин: хуқуқий ва хуқуқий бўлмаган (14-чизма).

14-чизма

Луғат

- **Қонунийлик** – барча субъектларнинг қонунлар талабларига риоя қилиши.
- **Хуқуқий тартиб** – қонунлар талабларига риоя қилиш ҳолати.
- **Қонунчилик тамойиллари** – қонунчилик мазмунини ифода этувчи асосий ғоялар.
- **Қонунчилик кафолатлари** – қонун талабларига риоя этилишини таъминлайдиган объектив шартлар.

Қонунчилик кафолатлари

Хуқуқий – хуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уларни бартарф қилиш, уларга барҳам бериш ва шахсинг, субъектларнинг хуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва таъминлашга қаратилган қонун билан белгиланган усул ва воситалар мажмуи.

Хуқуқий бўлмаган – жамиятда объектив равишда ривожланган қонунларни шакллантириш, яратиш ва амалга ошириш жараёнларига сезиларли таъсир кўрсатадиган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий шароитлар, муносабатлар ва омиллар.

Хуқуқий бўлмаган кафолатларга қуйидагилар кирди:

Иқтисодий кафолатлар – жамиятнинг моддий шароитлари, яъни ижтимоий-иқтисодий тузилиши, мулкчилик шакллари – жисмоний ва юридик шахсларнинг давлат ва хусусий, иқтисодий мустақиллиги.

Ижтимоий кафолатлар – хуқуқбузарликларга қарши ҳаракат қилиш ва курашиш, қонунчилик ғоясидан четлашишга қарши жамоат

- Қадимги юнон файласуфи, сиёсат ҳақидаги илмнинг асосчиси Аристотель фикрича: сиёсат мақсади “умумий манфаатлар” ва “бахтли ҳаёт” га эришиш бўлган маданий жамиятнинг шаклидир.
- Немис социолог олими М. Вибернинг таърифига кўра: сиёсат “ҳокимиятда қатнашиш истаги ёки ҳокимият тақсимотига таъсир қилиш истагини англатади”.
- Совет давлатининг асосчиси, сиёсий мутафаккир, марксизм назариясининг асосчиси, марксизм назариясини ишлаб чиққан В. И. Ленин: сиёсат синфлар ўртасидаги кураш, сиёсат “иқтисодиётнинг жамланган ифодаси”, – деб ёзади.

“Сиёсат” нима эканлигини тушуниш учун биз сиёсат белгиларини ажратамиз:

- ҳокимият соҳасидаги муносабат;
- сиёсат давлатнинг ташкил этиш, тақсимлаш ва асосий фаолият йўналишларини тартибга солади;
- сиёсат жамоат ҳаётини ташкил этиш усули бўлиб, унинг мазмуни синфлар, гуруҳлар, шахслар, намояндаларнинг хилма-хил манфаатларини уйғунлаштиришдан иборат;
- сиёсат – бу намояндалар ва раҳбарларнинг жамиятни бошқариш соҳасидаги фаолияти. Бундай ҳолда давлат ҳокимияти институтлари – Парламент, Президент, ҳукумат ва бошқа давлат органлари қўлланилади.

Лугат

- **Ҳокимият** – одамлар ўртасидаги муносабатлар, бунинг натижасида баъзилар онг иродасига, бошқаларнинг ҳаракатларига таъсир қилиши мумкин.
- **Сиёсат** – бу ҳокимият соҳасидаги ташкилотлар ва шахсларнинг фаолияти.
- **Сиёсий тизим** – ўзаро таъсир кўрсатувчи нормалар, ғоялар ва уларга асосланган сиёсий институтлар, муассасалар ва ҳаракатлар, сиёсий ҳокимиятни, фуқаролар ва давлатнинг муносабатларини ташкил этувчи ўзаро ҳаракатлар мажмуи.

Шундай қилиб, сиёсат ҳокимият соҳасидаги фаолиятдир. Сиёсатнинг мақсади ҳокимият учун кураш ва ҳокимиятга таъсир кўрсатиш учун ҳаракатлар деб таърифлаш мумкин, шунинг учун бу фаолиятнинг маданийлашган, тинч ва қонуний йўл билан олиб борилиши жуда муҳимдир.

Бунинг учун маълум услуб ва усуллар мавжуд: сайловлар, референдумлар, оммавий ахборот воситалари орқали ўз фикрларини билдириш, йиғилишлар, юришлар, намоёишлар ва пикетлар, иш ташлашлар. Ушбу ҳаракатлар мамлакат қонунларини, бошқа фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузмаслигини ёдда тутиш керак. Сиёсат соҳасида одамлар ўртасидаги муносабатларни қонунлар тартибга солади.

Масалан, бизнинг давлатимизда Қозоғистон Республикасининг қуйидаги қонунлари мавжуд: “Сиёсий партиялар тўғрисида”, “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Сайловлар

мой натижасидир. Хуқуқни муҳофаза қилиш органлари қонун бузилишининг олдини олади, ҳуқуқларни тиклайди, ҳуқуқбузарликлар натижасида юзага келадиган салбий оқибатларни бартараф қилади ва қонунийликни таъминлайди.

1. Қонунийлик тушунчасини таърифланг ва унинг тамойилларини тавсифланг.
2. “Ҳуқуқий тартиб” юридик атамаси нимани англатади? Ҳуқуқий тартиб ва жамоат тартиби ўртасидаги муносабатларни очиб беринг.
3. Қонунчилик ҳуқуқий тартибнинг кафолатларини таъкидлаб, уларнинг мазмунини очиб беринг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

“Қонунчилик – мукамал, ҳуқуқ тартиби – бу ҳақиқийдир. Биринчиси – бу талаб, иккинчиси – бу талабларни бажариш амалиёти” иборасини синфда муҳокама қилинг. Замонавий жамиятда қонунларсиз яшаш мумкин ёки мумкин эмаслиги тўғрисида мунозара ўтказинг.

9-§. Сиёсий тизим тушунчаси

Бугунги дарсда:

сиёсий тизимни кўриб чиқамиз.

Сиёсий тизим. Халқ ҳокимиятнинг ягона манбаидир. Сиёсатни тушуниш учун *аҳоли, халқ, жамият* каби тушунчаларни билиш керак.

Аҳоли – маълум бир ҳудудда яшовчи одамлар тўплами.

Жамият – бу муайян нормаларга асосланган одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими.

Халқ – бу бир қатор белгилар – тил, маданият, ҳудуд, дин, тарихий ўтмиш ва бошқаларнинг умумийлиги билан ажралиб турадиган муайян одамлар гуруҳи. Халқ бу умумий манфаатлар ва умумий муаммолар билан бирлашган одамлар тўплами. Халқ сиёсий билимли, эркинлик гоёси остида бирлашган ҳамда ўз ҳуқуқ ва манфаатларини фаол илгари суришга ва ҳимоя қилишга қодир бўлгандагина халқдир. Халқ ўз раҳбарларига баҳо беришади, ҳокимиятнинг ютуқ ва камчиликларига эътибор беради. Ҳокимият халқдан вужудга келади шунинг учун халқ ҳокимиятнинг ягона куч манбаидир. Одамлар қонунларни яратиш, муҳокама қилиш ва қабул қилишда фаол иштирок этишлари зарур, шунда бу қонунлар ҳамма томонидан адолатли қабул қилинади. Халқ қонунларнинг бажарилишини назорат қилиши, сиёсий саводхон бўлиши керак.

Жамоатчилик номидан назоратни халқ томонидан сайланган депутатлар амалга оширадilar. Сиёсатнинг кўпгина таърифлари мавжуд. Баъзиларини келтириб ўтамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳокимият
- сиёсат
- иқтисод
- партия

Сиёсий ҳокимият сиёсий бошқарув субъектлари томонидан амалга оширилади. Булар давлат ҳокимият органлари, сиёсий партиялар ва ташкилотлар, раҳбарлар, сиёсий намояндалар.

Самарали ҳаракат қилиш учун ҳукумат манбалардан, яъни жамиятга таъсир қилиш ва ўз мақсадларига эришиш воситаларидан фойдаланади. Манбалар қуйидагиларга бўлинади: иқтисодий, демографик, ижтимоий, маданий-ахборот, куч.

XX асрнинг иккинчи ярмида илмий муомалага кирган “жамиятнинг сиёсий тизими” тушунчаси сиёсий жараёнлар қай тарзда тартибга солинишини, сиёсий ҳокимият қандай шаклланиши ва фаолият кўрсатишини кўрсатади. Бу сиёсий фаолиятни ташкил этиш ва амалга ошириш механизмидир. Сиёсий тизимлар назариясини яратувчилар америкалик олимлар Т. Парсонс, Д. Истон, Г. Алмондлардир.

Ижтимоий бошқарувда турли иштирокчилар қатнашадилар: давлат (шу мақсад учун махсус ишлаб чиқилган), партиялар, сиёсий ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари ва бошқалар. Уларнинг барчаси жамиятнинг сиёсий ҳаётига фаол таъсир кўрсатадиган ва сиёсий ҳокимиятни амалга оширган ҳолда сиёсий тизимда бирлашган.

Сиёсий тизим – бу ўзаро таъсир кўрсатувчи нормалар, ғоялар ва уларга асосланган сиёсий институтлар, муассасалар, сиёсий ҳоки-

7-расм. Ҳокимият манбаларининг турлари

тўғрисида”, “Референдум тўғрисида”, “Тинч йиғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишлар ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида”.

Эътибор беринг!

Қозоғистонда тинч йиғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишлар ўтказишнинг рухсат этилган усули мавжуд. Бу шуни англатадики, бундай ҳаракатлар учун маҳаллий ижро органи – ҳокимиятнинг рухсати талаб қилинади. Талабнома ёзма шаклда, уларни амалга ошириш белгиланган кундан камида 10 кун олдин топширилади. Маҳаллий ижроия органи аризани кўриб чиқади ва ваколатли шахсларга (ташкилотчиларга) қарорни аризада кўрсатилган тадбирларнинг ўтказилишидан 5 кундан ўтказмасдан олдин хабардор қилади. Йиғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишлар, шунингдек, уларнинг иштирокчиларининг нутқлари баёнотда белгиланган мақсадларга мувофиқ, ўз вақтида ва белгиланган жойда ўтказилади.

Йиғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишлар ўтказиш тартибини бузувчилар қонун билан белгиланган жавобгарликка тортиладилар: агар жиноят тартиби белгилари бўлмаса, иштирокчи учун 10 кунгача ва ташкилотчи учун 15 кун маъмурий ҳибсга олиш. Агар акциялар фуқароларнинг ёки ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига жиддий зарар етказган бўлса, жиноий жавобгарлик Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 400-моддасига биноан белгиланади.

Ҳокимият. Ҳокимият ўзига хос аниқ усуллар – ишонтириш ва мажбурлаш усуллари билан амалга оширилади. Ҳокимият – бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб тизимидир.

Ҳокимиятнинг қуйидаги элементларини ажратиш мумкин: субъектлар, объектлар, манбалар. Ҳокимиятга бўйсунуш сабаблари турлича бўлиши мумкин. Бу ҳокимиятнинг мақсадларига қизиқиш; ҳокимиятнинг зарурлигига ишонч ҳосил қилиш; ҳокимнинг обрўси; итоатсизлик оқибатларидан қўрқиш; бўйсунуш одати ва бошқалар.

Сиёсий ҳокимият – бу миллий ёки давлат вазифаларидан келиб чиқиб фуқаролар ва жамиятнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилиш қобилияти.

Сиёсий ҳокимиятнинг асосий хусусиятлари (белгилари):

1. Раҳбарлик – сиёсий ҳокимият қарорлари барча одамлар ва ҳокимиятнинг барча турлари учун мажбурийдир.

2. Умумийлик – сиёсий ҳокимият барча одамлар номидан қонун асосида амалга оширилади.

3. Куч ишлатишнинг очиқлиги – қонунларда ва Конституцияда куч ишлатишнинг мустаҳкамланганлиги.

4. Бир марказга эга бўлиш – сиёсий ҳокимият қарорлар қабул қиладиган биргина марказга эга бўлиши мумкин. Қўшҳокимиятлилиқ вазиятлари бўлиши мумкин, аммо узоқ давом этмайди.

5. Ҳокимият фойдаланиши мумкин бўлган жуда кенг воситаларга эга.

1. Сиёсий тизимга аниқлик киритинг.
2. Сиёсий тизимнинг тузилишини тавсифлаб беринг.
3. Тоталитар ва либерал демократик тизимлар ўртасидаги фарқ нимада?

Мураккабликнинг 2- даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Тинч йиғинлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишлар ўтказишнинг рухсат этилган усулини қандай тушунасиз? “Тинч йиғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишларни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида” ги Қозоғистон Республикаси Қонунининг 7-моддасини (1995 йил 17 март) муҳокама қилинг. Қайси жойларда оммавий тадбирларга рухсат берилмайди?

10-§. Сиёсий тизимнинг асосий элементлари. Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг ўрни

Бугунги дарсда:

сиёсий тизимнинг элементларини кўриб чиқамиз, давлатнинг сиёсий тизимдаги роли ва ўрнини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- давлат
- сиёсий партиялар
- сиёсий маданият

Сиёсий тизимнинг элементлари. Сиёсий тизим унинг асосий таркибий қисмларини ажратиб туради: сиёсий ва ҳуқуқий меъёрлар, сиёсий тузилмалар, сиёсий фаолият, сиёсий онг ва сиёсий маданият.

1. *Сиёсий ва ҳуқуқий меъёрлар* – белгиланган ёки ўрнатилган хулқ-атвор қоидалари, сиёсий муносабатларни тартибга солиш, конституциялар, кодекслар, қонунлар, уставлар, партиялар дастурлари, сиёсий анъана ва тартиблар шаклида мавжуд бўлади ва амалда бўлади.

2. *Сиёсий тузилма* – сиёсий, давлат ташкилотлари, институтлари, муассасалари ва улар ўртасидаги муносабатлар мажмуи.

3. *Сиёсий фаолият* – жамиятдаги сиёсий ҳокимият тизимининг ишлашини, ўзгаришини ва ҳимоясини таъминлашга қаратилган одамларнинг турли хил хатти-ҳаракатлари.

4. *Сиёсий онг* – сиёсий ҳокимият механизмлари фаолиятини акс эттирувчи ва сиёсий муносабатлар соҳасидаги одамларнинг хулқ-атворини йўналтирадиган маънавиятнинг турли хил кўринишлари.

5. *Сиёсий маданият* – сиёсий жамият аъзолари томонидан қабул қилинган ва уларнинг фаолияти ва муносабатларини тартибга солишда фойдаланиладиган қадриятлар, сиёсий ғоялар, ақидалар, эътиқодлар тизими.

Жамиятнинг сиёсий тизими – бу ҳокимият учун ва ҳокимиятга таъсир кўрсатиш учун курашадиган давлат ва нодавлат ижтимоий институтлар тизимидир.

миятти, фуқаролар ва давлатнинг муносабатларини ташкиллаштирувчи ҳаракатлар тўплами.

Сиёсий тизим қуйидаги қуйи тизимлардан иборат:

1) *институционал* – бу жамиятнинг сиёсий ташкилоти жамини юзага келтирувчи давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа ташкилотлар;

2) *меъерий-тартибга солувчи* – бу меъёрлар, қоидалар, улар асосида сиёсий институтлар фаолияти амалга оширилади; қонунлар, ҳуқуқий тамойиллар, сиёсий меъёрлар ва урф-одатлар, баъзи ахлоқий меъёрлар;

3) *вазифавий* – сиёсий идора усулининг асосини ташкил этувчи сиёсий фаолият усуллари;

4) *маданий ва мафкуравий* – булар сиёсий ғоялар, мафкура, сиёсий маданият, сиёсий психология;

5) *коммуникатив* – сиёсий жараён иштирокчилари, шунингдек, сиёсий тизим ва умуман ва жамият ўртасидаги муносабатлар, алоқалар ва ўзаро таъсир шакллари.

Ҳозирги замонда ташқи муҳит билан ўзаро боғлиқлик асосида сиёсий тизимларнинг икки тури ажратилган – *либерал-демократик* – “очиқ жамият” ва *тоталитар* “ёпиқ жамият” (15-чизма).

15-чизма

Сиёсий тизимнинг турлари

Тоталитар

Булар битта доминант партияга эга тизимлар. Бундай сиёсий тизимнинг бошқа барча қисмлари давлат сиёсатининг ўтказувчилари ҳисобланади. Тоталитар тизимларда фикр алмашиш, ташқи дунё билан алоқа қилиш қийин. Барқарорлик зўравонлик ва баъзан ўз халқига қарши геноцид йўли билан сақланади. Тоталитар тизимлар – Адольф Гитлер даврида Германиядаги миллий социализм, Италиядаги Бенито тизимлар – Германия, АҚШ, Франция, Муссолининг фашизми, Шимолий Япония. Кореядаги Ким Ир Сен режими.

Либерал-демократик.

Улар бозор иқтисодиёти, эркин корхона амалиёти ва мафкурасига асосланади. Бундай тизимда давлат бозор иқтисодиётини ривожлантириш учун шарт-шароитларни ташкиллаштирувчи ролини ўйнайди, фуқароларнинг ҳуқуқларини таъминлайди. Либерал-демократик тизимлардаги партиялар сайловда қатнашиш орқали ҳокимиятни қўлга киритишга интилишади. Ҳуқуқий шакллар сиёсий мақсадларга эришишнинг асосий воситасига айланмоқда. Либерал-демократик тизимлар – Германия, АҚШ, Франция, Япония.

Шундай қилиб, *сиёсий тизим* – бу сиёсий ҳокимият амалга оширадиган нормалар, институтлар, ташкилотлар, ғоялар, шунингдек, улар ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро таъсирлар мажмуи. Шунинг ҳам айтиш мумкинки, сиёсий тизим бу сиёсий вазифаларни, яъни давлат ҳокимияти вазифалари билан боғлиқ фаолиятни амалга оширадиган давлат ва нодавлат институтларининг мажмуи.

дасини акс эттирадиган Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ихтиёрий бирлашмаси бўлиб, улар ўзларининг манфаатларини давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ижроия органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида ва уларнинг шаклланишида иштирок этишларини ифода этади. Сиёсий партия халқ номидан гапиришга ҳақли эмас.

Эътибор беринг!

"Сиёсий партиялар тўғрисида" ги Қозоғистон Республикаси Қонунининг 10-моддасида шундай дейилган: "Сиёсий партияни давлат рўйхатидан ўтказиш учун камида қирк мингта партия аъзоси бўлиши керак, бу партиянинг таркибий бўлинмалари (филиаллари ва ваколатхоналари) барча вилоятлар, республика аҳамиятига эга шаҳарлар ва пойтахтдаги аъзоларининг сони камида ҳар бирида олти юзта бўлиши керак".

Сиёсий партиялар мамлакатнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш мақсадида тузилади. Шундай қилиб, сиёсий партия турли ижтимоий гуруҳлар ва жамоаларнинг манфаатларини ифода этиш вазифаларини бажаради; умуман жамият билан фаол ҳамкорлик қилади. Барча партия аъзолари рўйхатдан ўтиши керак. Сиёсий партиялар ўзларининг дастурларига, фаол равишда илгари сурадиган ва ҳимоя қиладиган мақсадлар тизимига, кенг ташкилий тузилишга эга бўладилар ва хулқатвор меъёрларини шакллантирадилар. Шу сабабли сиёсий партиялар сиёсий ҳаётнинг уюшқоқлиги ва унинг ташкил этилиши даражасини оширишда кучли омил бўлиб хизмат қилади.

Партиялар турлича бўлиши мумкин.

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 5-моддасида шундай дейилган:

"Мақсадлари ёки ҳаракатлари конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга, республиканинг яхлитлигини бузишга, давлат хавфсизлигини бузишга, ижтимоий, ирқий, миллий, диний, мулкӣ ва қабилавий адоватни кўзғатишга қаратилган жамоат бирлашмаларини тузиш, шунингдек, қонунчиликда кўзда тутилмаган ҳарбийлаштирилган тузилмаларни ташкил қилиш тақиқланади.

Республикада бошқа давлатлар сиёсий партиялари ва касаба уюшмаларининг фаолиятига, партияларнинг диний асосда фаолият кўрсатишига, шунингдек, сиёсий партиялар ва касаба уюшмаларининг хорижий юридик шахслар ва фуқаролар, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар томонидан молиялаштирилишига йўл қўйилмайди".

Сиёсий тизимга нисбатан партиялар тизимли ва тизимсизларга бўлинади.

Партиянинг сиёсий тизимдаги роли унинг обрўси ва сайловчиларнинг ишончи билан белгиланади. Айнан шу партия ҳукмронлик қилганида давлат амалга оширадиган сиёсатни шу партиянинг ўзи белгилайди. Демократик тизимларда, одатда, партиялар ҳукмронлиги алмашади: бошқарувдан улар мухолифатга ва мухолифат – яна бошқарувга томон.

Сиёсий тизим ички ва ташқи сиёсат юри- тишини таъминлайди, ижтимоий қатлам ман- фаатларини шакллантиради, ифода этади ва ҳимоя қилади. Унинг характери асосан сиёсий тизим вужудга келадиган ва ишлайдиган иж- тимой муҳит билан белгиланади.

Жамият сиёсий тизимининг асосий субъект- лари бу давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар ва тазйиқ (таъсир кўрсатувчи) бо- сим гуруҳлар ёки қизиқиш гуруҳлар.

Давлат сиёсий тизимда ҳал қилувчи рол ўй- найди, чунки унинг ўзига хос хусусиятлари бор:

- биринчидан, бу уларнинг манфаатлари- нинг курашлари натижасида келиб чиқадиган ижтимоий тафовутлар мавжуд бўлганда, жа- миятни бирлаштириш қобилияти;

- иккинчидан, давлат ҳуқуқий тартибга солиш органи бўлиб, у томо- нидан ўрнатилган меъёрлар ва жамоат муносабатларини ташкил этиш қоидаларига риоя қилганлик ёки бузганлик учун рағбатлантириш ва жазолаш чораларини фаол қўллайди;

- учинчидан, давлатнинг жамиятдаги қонун ижодкорлиги вазифаси;
- тўртинчидан, давлат ҳокимиятининг ошкоралиги, умумий ишлар- ни бошқаришни профессионаллаштириш, бошқариш учун ҳукуматга ва уларнинг ходимларига бошқа шахсларни ихтиёрий ёки мажбуран бериш;

- бешинчидан, сиёсий макон чегараларининг ўзига хослиги ва рав- шанлиги. Давлатнинг жуғрофий чегараларига эга: унинг ҳокимияти ва ҳуқуқий доираси ёйилган ҳудуд. Давлат солиқларни тўлаш билан қонуний тасдиқланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган фуқаролар – давлат аъзоларини қамраб олади.

Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида роли қуйидагилар билан белгиланади:

- давлат орқали ушбу тизимнинг барча бошқа элементлари ҳоки- миятга боғланган;

- давлат барча фуқароларни бирлаштирадиган ягона ташкилот си- фатида ишлайди;

- давлат халқ ҳокимиятига эга ва зарур вазиятларда мажбурлаш усулидан фойдаланиши мумкин;

- давлат қонунлар ва ўрнатилган тартиб қоидаларини нашр этишда монополия ҳуқуқига эга;

- давлат суверенитетга эга.

Сиёсий партиялар. Сиёсий тизимнинг асосий субъекти сиёсий пар- тиялардир. Бу фуқароларнинг, турли ижтимоий гуруҳларнинг про-

Луғат

- **Жамиятнинг сиёсий тизими** – муайян сиёсий вазифаларни бажарадиган давлат ва нодавлат ижтимоий институтлар тўплами.
- **Сиёсий партиялар** – муайян сиёсий ғояга асосланган одамлар бирлашмаси. Партия- нинг асосий мақсади – давлат ҳокимияти учун кураш.

1. Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида роли нимада?
2. Сиёсий партияларнинг асосий хусусиятлари нимада?
3. Ижтимоий ҳаракатларнинг хусусиятлари қандай? Давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги муносабатлар қандай?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Партиянинг жамият ривожигаги ролини аниқланг. Мисоллар келтиринг.

Мураккабликнинг 2- даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

«Кам таъминланган аҳолининг ижтимоий ҳуқуқларини таъминлашда давлатнинг ўрни» мавзусида баҳс-мунозарани олиб боринг. Қозоғистон Республикаси давлати кам таъминланган оилаларга, кўп болали оилаларга ва болаларга қандай ёрдам кўрсатяпти?

2-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

11-§. Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий давлат сифатида

Бугунги дарсда:

мамлакат Конституцияси контекстида Қозоғистон Республикасининг ҳуқуқий давлат сифатидаги хусусиятларини, ҚР Конституциясининг тузилиши ва мазмунини ҳуқуқий давлат асоси сифатида кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- демократия
- ҳуқуқ
- ҳуқуқий давлат
- ҳокимият тақсимооти

Давлат тушунчаси. Давлат очиқ сиёсий ҳокимиятнинг махсус аппарати сифатида тушунилади. Давлатнинг асосий вазифаси жамиятни бошқариш, жамиятда тартибни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдир. 1991 йил 16 декабрда Қозоғистон Республикаси мустақил

суверен давлат сифатида эълон қилинди. Шу куни Қозоғистон Республикасининг “Қозоғистон Республикасининг давлат мустақиллиги” тўғрисида Конституциявий қонуни қабул қилинди. Суверен давлат сифатида Қозоғистон Республикаси барча мулк шакллари-нинг хилма-хиллиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланган мустақил иқтисодий тизимга эга бўлади, ўз мустақиллиги ва миллий давлатчилигини ҳимоя қиладиган қуролли кучларини яратади. Мамлакатимизнинг асосий қонуни 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган умумхалқ референдумида қабул қилинган Қозоғистон Республикаси Конституцияси ҳисобланади. Конституциянинг 1-моддасида Қозоғистон Республикаси ўзини ҳуқуқий давлат сифатида тасдиқлайди.

Сиёсий тизимдаги партиялар миқдори бўйича қуйидагича таснифланади: бир партиявий – авторитар ёки тоталитар; икки партияли; кўп партияли (иккинчиси устунлик қилади).

Ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар сиёсий тизимларда аҳамиятсиз ўрин эгаллайди. Мақсадларига кўра ҳаракатлари сиёсий партияларга ўхшаш, аммо уларнинг уставлари ва рўйхатдан ўтган аъзолари бўлмайди.

Ҳаракатда, одатда, қатъий марказлаштирилган ташкилот, қайд қилинган доимий аъзо бўлмайди, дастур ёки доктрина мақсад ёки сиёсий мақсадлар тизими билан алмаштирилади.

Тарихдан

1989 йилда “Невада-Семипалатинск” ядровий қуролга қарши ҳаракатга асос солди. Ҳаракатга Қозоғистан ёзувчилари уюшмаси раиси, жамоат арбоби, шоир Олжас Сулейманов бошчилик қилди. 2 миллиондан ортиқ қозоғистонликлар полигонни ёпиш тўғрисидаги чақириқни қўллаб-қувватладилар. Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг қарори, Қозоғистон Президенти Фармони билан 1991 йилнинг 29 августида Семипалатинск ядро полигони ёпилди. 1992 йил 18 декабрда Қозоғистонда “Семипалатинск ядро полигонидан ядро синовлари оқибатида зарар кўрган фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида” Қонун қабул қилинди. Семипалатинск полигони ёпилганидан сўнг сайёрадаги бешта ядро полигонидан синовлар тўхтатилди. 1991 йилнинг январидан Нью-Йоркда ядровий қуролга қарши ҳаракат негизидан глобал ядрога қарши альянс ташкил қилинди, унга дунёнинг барча урушга қарши ижтимоий ташкилотлари кирди.

Бу ҳаракатнинг мақсадини қўллаб-қувватлайдиган ҳар қандай киши ҳаракат иштирокчиси бўлиши мумкин. Ҳаракатда шахсий иштирок этиш ёки унинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш шакллари танлаш имконияти кенгроқ. Замонавий шароитда сиёсий фаолликни ривожлантиришда партиялардан кўра ҳаракатларни афзал кўришга мойиллик кузатилади, чунки партиялар танлов, мажбурият ва интизом тизимига эга. Кўплаб муҳим сиёсий муаммолар айнан ҳаракатларнинг фаол кучлари (экологик муаммолар, тинчлик учун кураш, жамиятни демократлаштириш) орқали ҳал қилинади.

Таъсиқ (таъсир кўрсатувчи) гуруҳлар ёки манфаат гуруҳлари – касаба уюшмалари, саноат ташкилотлари, диний ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари ва бошқа муассасалар – ҳокимиятга келишни мақсад қилмаган ташкилотлар. Уларнинг мақсади ҳукуматнинг ўзига хос манфаатларини қондириш учун шундай таъсир ўтказишдир.

Шундай қилиб, *сиёсий тизим* – бу жамиятда иштирок этадиган сиёсий институтларнинг тўпламидир. Асосий субъект – бу давлат. Бунда жамоат ташкилотлари ва сиёсий партиялар катта роль ўйнайди. Бизнинг давлатимизда сиёсий тизим ичидаги муносабатлар Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан тартибга солинади.

VI бўлим. “Конституциявий кенгаш” (71-74-моддалар).	72-модда. “Конституциявий Кенгаш Конституция нормаларига расмий изоҳ беради”.
VII бўлим “Судлар ва адлия” (75–84-моддалар).	75-модда. “Қозоғистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади.”
VIII бўлим. “Маҳаллий давлат бошқаруви ва ўзини ўзи бошқариш” (85–89-моддалар).	85-модда. “Маҳаллий давлат бошқаруви тегишли ҳудудда ишларнинг ҳолати учун масъул бўлган маҳаллий вакиллик ва ижроия органлари томонидан амалга оширилади”.
IX бўлим. “Якуний ва ўтиш ҳолатлари” (90-98-моддалар).	91-модда. 2-банд. “Конституция билан белгиланган давлатнинг мустақиллиги, республиканинг яхлитлиги ва ҳудудий бутунлиги, унинг бошқарув шакли, шунингдек, мустақил Қозоғистон асосчиси, Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти – Элбоши томонидан белгилаб қўйилган республика фаолиятининг асосий принциплари ва унинг мақоми деярли ўзгармасдир”.

Эътибор беринг!

Барча конституциявий нормалар амалда бажарилади. Юқори ҳокимият ва бошқарув органларининг барча ҳаракатлари Қозоғистон Республикаси Конституциясига асосланиши керак. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари Қозоғистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган ва давлат томонидан ҳимоя қилинади.

Қозоғистон Республикаси Конституциясига 1998, 2007, 2011, 2017 ва 2019 йилларда ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Жамоатчилик алоқаларини ривожлантириш Конституция нормаларини ўзгартириш ва тўлдиришни талаб қилади. Конституциявий нормаларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш жараёни жаҳон амалиётидир. Қозоғистон Республикасида давлат ҳокимиятининг ягона манбаи халқдир. Халқ ҳокимиятни тўғридан-тўғри республика референдуми ва эркин сайловлар орқали амалга оширади. Халқ ўз кучидан фойдаланишни давлат органларига топширади. Ҳеч ким Қозоғистон Республикасида ҳокимиятни эгаллаб олишга ҳақли эмас. Халқ ва давлат номидан сўзлашиш ҳуқуқи Президентга, шунингдек, Қозоғистон Республикаси Парламентига, унинг конституциявий ваколатлари доирасида тегишлидир (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 3-моддаси).

Қозоғистон Республикасида ҳокимиятни учта тармоққа – қонун чиқарувчи, суд ва ижро ҳокимиятига бўлиш тамойили мавжуд. Давлат ҳокимиятининг ушбу учта тармоғи бир-биридан мустақил, ўзаро

Эътибор беринг!

Хуқуқий давлатнинг мақсади – инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини тўлиқ таъминлаш учун шароит яратиш, шунингдек, суиистеъмолликларга йўл қўймаслик мақсадида ҳукуматнинг ҳаракат ҳуқуқини чеклашдир.

Қозоғистон Республикаси Конституциясига умумий тавсиф. Қозоғистон Республикасининг Конституцияси Асосий қонундир. У 9 бўлим, 98 та моддадан иборат (2-жадвал).

2-жадвал

<p>I бўлим. “Умумий қоидалар” (1-9-моддалар).</p>	<p>Бу ерда бутун давлат ва жамият таянадиган асосий ғоялар белгиланган. 1-модда. “Қозоғистон Республикаси ўзини инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари олий қадриятлари бўлган демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида тасдиқлайди.” 2 –модда. “Қозоғистон Республикаси президент бошқаруви шаклига эга бўлган унитар давлатдир.”</p>
<p>II бўлим “Инсон ва фуқаро” (10–39-моддалар)</p>	<p>Бу ерда инсоннинг асосий ҳуқуқлари, эркинлиги ва мажбуриятлари мустақамланиб қўйилган. 12-модда. “Ҳуқуқ ва эркинлик инсонга туғилганидан бошлаб тегишлидир, мутлақ ва ўзиники деб тан олинади, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий актларнинг мазмуни ва қабул қилинишини аниқлайдилар”. 15-модда. “Ҳар ким яшаш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан одамнинг ҳаётини тортиб олишга ҳақли эмас”. 16-модда. “Ҳар бир инсон шахсий эркинликка эга”. 18-модда. “Ҳар бир инсон шахсий ҳаёти, шахсий ва оилавий сирлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадир”. 20-модда. “Сўз ва ижод эркинлиги кафолатланган. Цензура тақиқланади”. 36-модда. “Қозоғистон Республикасини ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчи ва мажбуриятидир.”</p>
<p>III бўлим “Президент” (40–48-моддалар).</p>	<p>40-модда. “Қозоғистон Республикаси Президенти давлат раҳбари, унинг олий мансабдор шахси, давлат ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгиловчи, Қозоғистоннинг мамлакат ичидаги ва халқаро муносабатлардаги вакилидир.</p>
<p>IV бўлим “Парламент” (49-63-моддалар).</p>	<p>49-модда. “Қозоғистон Республикаси Парламенти қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи республиканинг энг юқори вакиллик органидир.”</p>
<p>V бўлим “Ҳукумат” (64-70-моддалар).</p>	<p>64-модда. “Ҳукумат Қозоғистон Республикаси ижро ҳокимиятини амалга оширади, ижро этувчи ҳокимият органлари тизимини бошқаради ва уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади”.</p>

● Қўшимча маълумотлар

Вето – тақик, давлат раҳбарининг қонун чиқарувчи орган томонидан қабул қилинган қонунни тўхтатиб қўйиш ёки олдини олиш ҳуқуқи.

Овоз бериш – овоз бериш орқали билдирилган фикр. Парламент ҳукуматга ишончсизлик овозини эълон қилиши мумкин.

Импичмент – ишончсизлик, давлат раҳбари – Президентни лавозимидан четлаштириш, уни қонуний жавобгарликка тортиш.

Қозоғистон Республикаси Конституцияси инсонни, унинг ҳаётини, ҳуқуқлари ва эркинликларини энг юқори қадрият деб тан олади. Шу билан бирга, ўзаро масъулият инсон ва давлат муносабатларидаги устувор вазифага айланади. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари фақат қонунлар билан чекланиши мумкин. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасида инсон ҳуқуқлари чекланган қўйидаги ҳолатлар кўрсатилган:

- Конституциявий тузумни ҳимоя қилиш;
- тартибни сақлаш;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- аҳоли саломатлиги ва ахлоқини ҳимоя қилиш. 9-расмда ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари кўрсатилган.

Ҳуқуқий давлатда инсон ҳуқуқлари қонун билан ҳимоя қилинади. Ҳар ким бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиши мумкин. Одил судловни амалга оширишда судья

мустақилдир ҳамда фақат Конституция ва қонунга бўйсунди. Суднинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига ҳар қандай аралашувга йўл қўйилмайди ва қонунга мувофиқ жавобгарликка тортилади.

Қозоғистон Республикаси фуқаролари шахсан мурожаат қилиш, шунингдек, давлат органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига шахсий ва жамоавий мурожаатларни юбориш ҳуқуқига эгадирлар. Шунингдек, улар ўз ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилишига боғлиқ ариза ва шикоятлар билан судга мурожаат қилишлари мумкин. Қозоғистон Республикасида 2007 йил 12 январда қабул қилинган “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида” ги қонунга амал қилади.

Ҳуқуқий давлатда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига чекловлар мавжуд. Ушбу чекловлар ҚР Конституциясининг

Лугат

- **Демократия** – халқ ҳокимияти.
- **Давлат** – сиёсий ҳокимиятнинг махсус аппарати бўлиб, унинг асосий вазифаси жамиятни бошқаришдир.
- **Конституция** – давлатнинг асосий қонуни бўлиб, давлат ва жамият ҳаётининг асосий ғоялари ва тамойилларини ўзида мужассам этган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини мустаҳкамлайди.
- **Ҳуқуқий давлат** – шахс, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари унинг асосий қадрияти бўлган давлатдир.

боғлиқлик ва мувозанат тизими асосида иш олиб борадилар. Давлат хизматчилари бир вақтнинг ўзида давлатнинг турли тармоқларидаги лавозимларни эгаллашга ҳақли эмас. Шунингдек, давлат хизматчиларига тижорат билан шуғулланиш тақиқланган. Ҳокимиятнинг битта тармоғи бошқасининг ваколатига аралашшига йўл қўйилмайди. “Чекловлар ва қарама-қаршиликлар” тизими – бу Конституцияда муайян давлат ҳокимиятига нисбатан ўрнатилган ҳуқуқий чекловлар тўплами.

Қозоғистон Республикаси Президенти қарама-қаршиликлар тизимида муҳим рол ўйнайди. У қонунчиликнинг шошилинич қарорларида кечиктирувчи вето қўйишга ҳақли. Президентлик ваколат муддати 5 йил билан чекланган (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 41-моддаси). Қозоғистон Республикаси Президенти ҳокимиятдан четлатилиши ва давлатга хоинлик қилгани учун жавобгарликка тортилиши мумкин (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 47-моддаси). Суд ҳокимияти конституциявий ва ҳуқуқий нормалар билан чекланган.

8-расм. Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

12-§. Ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга ошириш (сиёсий ва ҳуқуқий ҳужжатларни таҳлил қилиш)

Бугунги дарсда:

сиёсий ва ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили асосида ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга ошириш жараёнини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- инсон ҳуқуқлари
- ҳуқуқий сиёсат Концепцияси
- кўнгиллилик фаолияти

Тамойилларни амалга ошириш жараёни. Ҳуқуқий давлатда инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари асосий қадрият ҳисобланади. Икки ҳужжат – 2010–2020 йилларга мўлжалланган. Ҳуқуқий сиёсат концепцияси ва 2015–2020 йилларга мўлжалланган Қозоғистон Республикасида инсон

ҳуқуқлари соҳасида Миллий ҳаракат режаси Концепциясини таҳлил қилиш асосида ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга ошириш жараёнини кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқий сиёсат концепцияси миллий ҳуқуқни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, шунингдек, қозоқ давлати ва жамиятини ривожлантиришнинг бевосита ва узоқ муддатли истиқболларини белгилайдиган ҳужжатдир. 2010-2020 йилларга мўлжалланган Ҳуқуқий сиёсат концепциясининг ғоялари ва уларни амалда қандай бажарилишини қисқача кўриб чиқамиз.

Қозоғистон Республикасида келиб чиқиши, ижтимоий аҳволи, мансаби ва мулкӣ ҳолати, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, қарашлари, яшаш жойи ёки бошқа ҳар қандай ҳолатда бўлишидан қатъи назар, ҳуқуқ ва эркинликда тенгликни кафолатлайдиган шарт-шароитлар яратилган.

2013 йилда Қозоғистон Республикасининг “Эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва тенг имкониятларининг давлат кафолатлари тўғрисида” ги Қонуни қабул қилинди.

Қозоғистон дунёвий давлатдир, бизнинг мамлакатимизда диндорларнинг ҳам, атеист қарашларига содиқ бўлган фуқароларнинг ҳам ҳуқуқлари ҳурмат қилинади ва ҳуқуқлари сақланади. Давлат диний фаолият соҳасига аралашмайди. Давлат динлар билан ўзаро муносабатларни таъминлайди ва фуқароларнинг дин эркинлигига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилади. 2011 йилда Қозоғистон Республикасининг “Диний фаолият ва диний бирлашмалар тўғрисида” ги Қонуни қабул қилинди.

Ҳеч қандай дин давлат дини сифатида ёки мажбурий равишда ўрнатилмайди. Қозоғистон Республикасида таълим ва тарбия тизими, маънавий (диний) таълим ташкилотлари бундан мустасно, дин ва диний бирлашмалардан ажратилган ва дунёвий характерга эга.

39-моддасида кўрсатилган. Бундай чекловлар қатъий белгиланган ҳолларда мумкин. Масалан, Қозоғистон Республикасида 1995 йил 17 мартда қабул қилинган “Тинч йиғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар ва намойишлар ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида” ги қонунга амал қилади.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари аҳолининг ахлоқи ва соғлиқни сақлаш манфаатларида чекланган. Ирқий ёки миллий адоватни қўзғатишга қаратилган фикрларни тарқатиш, шунингдек, давлат мудофааси ва хавфсизлиги манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган маълумотларни тарқатиш тақиқланади. Қонунда давлат сирларини биладиган айрим тоифадаги шахслар учун давлат хавфсизлиги сабабли чет элга чиқиш ҳуқуқини чеклаш кўзда тутилган. Фуқароларнинг муайян ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш мамлакатда фавқулодда ҳолат жорий қилиниши билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, *ҳуқуқий давлат* – бу ҳокимияти қонун билан чекланган давлатдир. Бу ерда асосий қадрият бу инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари. Бунда инсон ҳуқуқлари давлат томонидан ҳимоя қилинади.

1. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг биринчи ва иккинчи бўлимларини ўрганинг. 12-модда ва 15-моддаларнинг мазмунини очиқ беринг. Улим жазоси ҳуқуқий давлат ғоясига зид деган хулосани асосланг.
2. Ҳуқуқий давлатнинг хусусиятларини айтинг. Ҳуқуқий давлатнинг мақсади нима? Қонун устуворлиги замонавий ҳокимиятнинг энг яхши модели эканлигини исботланг.
3. Инсон ҳуқуқлари чекловларсиз амалга оширилмаслигини исботланг. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасини ўрганинг. Қандай ҳолатларда инсон ҳуқуқлари чекланиши мумкин?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Жадвални тўлдиринг. Ушбу институтларнинг ҳуқуқий давлат учун аҳамиятини аниқланг.

№	Чекловлар ва қарама-қаршиликлар тизими	Аҳамияти
1	Импичмент	
2	Вето	
3	Ишончсизлик билдириш	
4	Судларнинг мустақиллиги	

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳларда ишлаш

Қуйидаги иборани муҳокама қилинг: ҳуқуқий давлат – жамият олдида ҳисоб берадиган очиқ давлат”. Ушбу иборани қандай тушунасиз? Ёдингизда бўлса, Қозоғистонда “Фуқаролар учун ҳукумат” давлат корпорацияси ташкил этилган эди. Ҳар бир фуқаро ДХМ га мурожаат қилиши ва турли хил давлат хизматларини олиши мумкин. Қозоғистонда маълумот олиш имконияти кенгайганми?

Лугат

- **Концепция** – атроф-мухит ҳодисасига нисбатан қарашлар, ғоялар ва мулоҳазалар тизимидир.
- **Ҳокимиятни ажратиш** – давлат ҳокимиятини чеклаш тамойили. Давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлинади.
- **Кўнгиллилик фаолияти** – муҳтож одамларга ёрдам бериш учун одамларнинг ихтиёрий равишда беғараз фаолияти.

1-тамойил. *Инсонга тақиқланмаганларидан ташқари, ҳамма нарсага рухсат берилади.* Давлат, давлат органларининг ҳаракатларида фақат қонунда аниқ кўрсатилган ҳолатларгагина йўл қўйилади. Шахс эркин ҳаракат қилиши мумкин, айрим ҳаракатлар ёки хатти-ҳаракатлар қонун томонидан тақиқланган ҳоллар бундан мустасно. Давлат органларининг ҳар қандай хатти-ҳаракатлари, қонунда аниқ рухсат берилганлардан ташқариси, тақиқланади.

2-тамойил. *Қарор қабул қилиш жараёнида шаффофлик тамойили.* Фуқаролар давлат органларининг хатти-ҳаракатлари тўғрисида хабардор бўлиши учун ушбу тамойил зарур. Бу, айниқса, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига қўйилган чекловларга тегишли. Шундай қилиб, хавфли касаллик хавфи тарқалганда, давлат идоралари кириш ва чиқишни чеклашлари мумкин.

3-тамойил. *Қарорлар устидан шикоятларни маъмурий ёки суд кўриб чиқишининг тезкорлиги ва ўз вақтида кўрилиши тамойили.* Бу ҳар кимнинг у ёки бу ҳуқуқ ва эркинликнинг чекланишига эътироз билдириш учун судга мурожаат қилиш имкониятига эга эканлигини англатади. Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга ошириш турли йўналишларда амалга оширилади.

Демократиянинг ривожланиши. Мамлакатимизда вақти-вақти билан Парламент, Президент ва маслаҳатлар сайловлари ўтказиб турилади. 2019 йил 9 июнда Қозоғистон Республикаси Президенти сайлови бўлиб ўтди. Қозоғистон Республикаси Президенти этиб Токаев Қасим-Жомарт Кемелевич сайланди. Кўпчилик халқнинг фикри асосий ҳисобланади.

Давлат органларининг барча ҳаракатлари ошкора, очиқ тарзда амалга оширилади. Мамлакатнинг ҳар бир фуқароси давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Ҳуқуқлари бузилган тақдирда, шахс судга мурожаат қилиши мумкин. Қозоғистонда мафкуравий ва сиёсий хилма-хиллик тан олинади, жамоат ва давлат институтларининг бирлашиши, давлат органларида сиёсий партиялари ташкилотларининг тузилишига йўл қўйилмайди. Давлатнинг жамоат бирлашмалари ишларига ва жамоат бирлашмаларининг давлат ишларига қонунга хилоф равишда аралашishi тақиқланади. Қозоғистонда қозоқ тили давлат тили ҳисобланади, қозоқ тили билан бирга рус тили расмий равишда ишлатилади. Қозоғистон халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормаларини ҳурмат қилади, давлатлараро ҳамкорлик ва яхши қўшничилик сиёсати-

Қозоғистон Республикасида сўз эркинлиги эълон қилинган ва қафолатланган. Ҳар бир инсон қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай усул билан маълумот олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга. Бунда ҳамма шахсий ҳаётга дахл қилмаслик, шахсий ва оилавий сирлар, ёзишмалар, телефон орқали суҳбатлар ва бошқа алоқаларга бўлган конституциявий ҳуқуқларини бузмаслиги керак. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида жиноий ҳуқуқбузарлик турлари ва жазо усуллари кўрсатилган.

Эътибор беринг!

ҚР ЖКнинг 130-моддаси. Тухмат – бу бошқа шахснинг шаъни ва қадр-қимматини камситувчи ёки унинг обрўсига путур етказадиган била туриб ёлғон маълумотларни тарқатиш. У жарима ёки ахлоқ тузатиш ишлари ёки озодликни чеклаш ёки қамоқ билан жазоланади. Агар тухмат оммавий равишда амалга оширилса ёки оммавий ахборот воситалари ёки телекоммуникация тармоқларидан фойдаланилса, жазо янада оғирроқ бўлади.

ҚР ЖКнинг 147-моддаси. Шахсий маълумотлар ва Қозоғистон Республикасининг шахсий маълумотлар ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунчилигини бузиш,

ҚР ЖКнинг 147-моддаси, 2-бандига биноан жиноий жазога сабаб бўлади. Шахснинг шахсий ёки оилавий сирини ташкил этувчи шахснинг шахсий ҳаёти тўғрисида унинг розилигисиз ноқонуний равишда тўпланиши ёки бошқа шахсий маълумотларни ноқонуний тўплаш ва (ёки) қайта ишлаш натижасида шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига жиддий зарар етказиши жиноят ҳисобланади.

ҚР ЖКнинг 147-моддаси, 4-банди. Шахсий ва оилавий сирни ташкил этувчи шахснинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги маълумотларни унинг розилигисиз тарқатиш ёки бошқа шахсий маълумотларни ноқонуний тўплаш ва (ёки) қайта ишлаш натижасида шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига жиддий зарар етказиш беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Инсон ҳуқуқлари тушунчаси инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларни англатади. Ушбу Концепция инсон қадр-қимматини инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг асоси сифатида тан олишга асосланади, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб берилади, шунинг учун универсал, бўлинмас ва дахл қилиб бўлмасдир. Инсон ҳуқуқлари концепцияси учта жиҳатни ўз ичига олади:

- биринчидан, ҳар бир ҳокимият чекланган бўлиши ва қонун билан белгиланган чеклов доирасига қатъий амал қилиши керак;
- иккинчидан, ҳар бир инсоннинг ўз автоном доираси бор, унга ҳеч ким, шу жумладан, давлат аралаштиришга ҳақли эмас;
- учинчидан, ҳар бир шахс давлатга даъво қилиши ҳамда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилишни талаб қилиши мумкин.

Давлатнинг асосий вазифаси – инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини илгари суриш, таъминлаш, ҳимоя қилиш, шунингдек, агар улар бузилган бўлса, уларни тиклаш ва қоплашдир. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳуқуқий тартибга солиш қўйидаги муҳим тамойилларга асосланади:

10-рәсм. Нур-Султан шаһри – Қозоғистон пойтахти

2020 йил — КҰНГИЛЛИЛАР ЙИЛИ

“Саулық” лойихәси – беморларни парваришлашда ёрдам бериш.

“Таза әлем” лойихәси – атроф-муҳитни муҳофаза қилишдир.

“Сабақтастық” лойихәси – кўнгиллилар меҳрибонлик уйлари болаларининг ҳомийси.

“Умїт” лойихәси – қозоғистонликларнинг Иккинчи жаҳон урушидаги жасоратлари ҳақида маълумот берувчи ҳужжатларни қидириш.

“Асыл Мұра” лойихәси – моддий ва маънавий маданий-тарихий меросни асраш.

“Қамқор” лойихәси – қариялар уйларининг ҳомийси.

“Білім” лойихәси – қишлоқ мактабларининг юқори синф ўқувчиларига ЯМТга тайёргарлик кўриш, инглиз тили ва компьютер саводхонлигини ўргатишда ёрдам бериш.

11-рәсм. Кўнгиллилар фаолияти

иштирок этади. 2016 йилда Қозоғистон Республикасининг “Кўнгиллилик фаолияти тўғрисида” ги Қонуни қабул қилинди, унда кўнгиллиларнинг мақоми, уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоралари белгилаб қўйилди. 2017 йилда ЭКСПО халқаро ихтисослаштирилган кўргазмаси ёшларни кўнгиллилар ҳаракатига оммавий жалб қилишни бошлади. 2020 йил Кўнгиллилар йили деб эълон қилинди. Президент Қасим-Жомарт Тоқаев ватанга муҳаббат катта сўзлар ва қуруқ гаплар эмас, бу кундалик иш, халқимиз манфаати йўлидаги хайрли ишлар эканлигини таъкидлайди. Кўнгиллилик фуқароларнинг жавобгарлиги ва дунёни яхши томонга ўзгартиришга тайёрлигининг кўрсаткичидир (11-рәсм).

9-расм. Қозоғистон Республикаси Тўнғич Президенти – Элбоши Н.А. Назарбаев
ва Қозоғистон Республикаси Президенти Қ.Ж. К. Токаев

ни олиб боради, биринчи бўлиб қуролли кучлардан фойдаланишни рад этади ва шу билан ўзини тинчликсевар давлат сифатида намоён этади.

Иқтисодиётнинг ривожланиши. Қозоғистон иқтисодиёти тез суръатлар билан ўсмоқда. Мамлакатимизнинг пойтахти – Нур Султан шаҳри МДХдаги энг гўзал шаҳар деб тан олинган (10-расм). Қозоғистон пойтахтида мунтазам равишда жаҳон динлари қурултойлари ўтказилади. 2010 йилда Қозоғистон ЕХҚТга раислик қилди. 2017 йилда Қозоғистон БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий бўлмаган аъзоси бўлди. 2017 йилда Нур-Султанда ЕХПО-2017 Бутунжаҳон кўрғазмаси бўлиб ўтди. Шу билан бирга иқтисодиётни ривожлантиришда маълум муаммолар кузатилмоқда.

Ижтимоий бирдамлик ва сиёсий барқарорликни сақлаш. Бугунги кунда Қозоғистонда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар вакиллари истиқомат қилмоқда. Барча миллат ва элатлар ўз фикрларини билдиришлари учун Қозоғистон халқлари Ассамблеяси ташкил этилди. Қозоғистон Республикаси Парламентининг 9 депутаты Ассамблея томонидан сайланади. Бу кўп миллатли мамлакатда этник низолар келиб чиқмаслиги учун жуда муҳимдир. Шунингдек, турли хил жамоат ташкилотлари, бирлашмалар ва иттифоқлар ташкил этилди ва фаолият кўрсатмоқда.

Ижтимоий соҳанинг ривожланиши. Конституция Қозоғистонда ижтимоий давлат қуриш учун асос яратди. Шундай қилиб, давлат барча соҳаларда, айниқса, ишлаб чиқариш ва тарқатиш соҳасида ижтимоий адолат ўрнатилиши ҳақида ғамхўрлик қилиш мажбуриятини олади. Давлат ёрдамига муҳтож аҳолининг тоифалари аниқланди. Уларга ижтимоий ёрдам, имтиёзлар ва бошқалар ажратилади.

Мамлакатимизда кўнгиллилар ҳаракати фаол ривожланмоқда. Ҳозирда 200 та кўнгилли ташкилотлар мавжуд бўлиб, уларда 50 минг фуқаро

Тарихдан

Фуқаролик жамиятини тушунишда буюк олим ва файласуф Абу Наср ибн Муҳаммад ал-Форобий (870-950) асарлари катта аҳамиятга эга. У ёшларга ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний тарбия зарурлиги ҳақида гапирди. Мутафаккир таълимнинг асосий мақсади хайрли ишларни бажаришдир, деб ҳисоблаган. Аммо бу ахлоқни шакллантиришга ёрдам берадиган билимларни талаб қилади. Фуқаролик жамиятининг асосий мақсади – одамларни бирлаштириш, муаммоларни биргаликда ҳал қилиш ва бир-бирларига ёрдам беришдир.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши нодавлат жамоат тузилмалари яратилишидан бошланади. Ушбу муассасалар ихтиёрий равишда ташкил этилади. Фуқаролик жамиятидаги барча жамоат ташкилотлари фуқароларнинг ўзлари томонидан яратилади ва давлатдан мустақил равишда мавжуддир. Бироқ барча ташкилотлар қонун доирасида ҳаракат қилишлари керак.

Эътибор беринг!

ҚР Конституциясининг 5-моддаси. Қозоғистон Республикаси мафкуравий ва сиёсий ранг-барангликни тан олади. Давлат органларида сиёсий партияларнинг ташкилотларини тузишга йўл қўйилмайди. Жамоат бирлашмалари қонун олдида тенгдирлар. Давлатнинг жамоат бирлашмаларининг ишларига ва жамоат бирлашмаларининг давлат ишларига ғайриқонуний аралашшига, жамоат бирлашмаларига давлат органларининг вазифаларини юклашга йўл қўйилмайди.

Замонавий фуқаролик жамияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

- одамларнинг ўзини-ўзи бошқаришнинг бирламчи жамоалари: оила, мактаб, жамоат, диний, этник, ижодий ва бошқа ташкилотлар, соғлиқни сақлаш муассасалари, мулк, фондлар ва бошқалар;
- эркин меҳнат, шахсий ҳаёт, тадбиркорлик соҳаси ва шу асосда шаклланадиган сиёсий, иқтисодий, маънавий, ҳуқуқий ва бошқа алоқалар;
- ижтимоий нормалар: ахлоқ, одоб, урф-одатлар, анъаналар, дин;
- маҳаллий бошқарув тизими: қишлоқ, шаҳар аҳолиси йиғинлари; уйлар аҳолиси йиғини ва бошқалар.

Фуқаролик жамиятининг вазифалари. Фуқаролик жамиятида одамлар мустақил, эркин ва ҳуқуқи ўз қўлида бўлиши керак, ҳар ким мамлакат қонунларини билиши, уларнинг талабларини ҳурмат қилиши ва бажариши, давлат унинг эҳтиёжларини тўлиқ қондира олмаслигини тушуниши керак.

Фуқаролик жамиятидаги давлат инсон ҳуқуқларини бузилишлардан ҳимоя қилиши, жамиятни ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиши, чет элда жамиятнинг вакили бўлиши ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиши керак. Шу билан бирга, давлат жамиятнинг заиф қатламларига алоҳида эътибор қаратиши керак, фуқаролик жамияти инсти-

Давлат раҳбари Қ.Ж. Токаев кўнгиллилар ҳаракатининг қуйидаги йўналишларини кўрсатиб ўтди.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикаси ўзини ҳуқуқий давлат сифатида намоён этади. Ҳуқуқий давлат барча фуқаролар, ташкилотлар, давлат органлари ва мансабдор шахслар қонун олдида тенглигини ва қонунга тенг равишда амал қилишлари кераклигини англатади. Ҳуқуқий давлатда ҳар бир киши бошқа одамларга фойда келтириши мумкин.

1. Ҳуқуқий сиёсат Концепциясининг жамият ва давлат ривожланиши учун аҳамиятини очиб беринг.
2. Ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга ошириш ҳақида гапириб беринг.
3. Ҳозирги вақтдаги Қозоғистон иқтисодиётини баҳоланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Ўзингиз яшайдиган ҳудуднинг ижтимоий соҳаси, иқтисодиёти ва маданиятининг ривожланиши бўйича тақдимот тайёрланг. Ўзингизнинг худудингиздаги ижтимоий муаммоларни кўриб чиқинг. Сизнинг минтақангизда қайси тоифадаги одамлар махсус ёрдамга муҳтожлигини билиб олинг. Ушбу одамлар учун ёрдамни ташкил қилинг.

Мураккабликнинг 2- даражасидаги топшириқ. Гуруҳларда ишлаш

“Ҳуқуқий давлат – эришиш жуда қийин бўлган юксак орзу” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг. АҚШ, Франция каби замонавий давлатлар тарихидаги далиллардан фойдаланинг. Қандай муаммолар Қозоғистоннинг демократик, ҳуқуқий давлат сифатида ривожланишига тўсқинлик қилмоқда? Муаммони қандай ҳал қилиш ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.

13-§. Қозоғистон Республикасида фуқаролик жамиятининг асосий вазифавий мақсади

Бугунги дарсда:

фуқаролик жамиятининг маъноси ва вазифаларини кўриб чиқамиз унинг қандай вазифаларни бажаришини аниқлаймиз.

Фуқаролик жамияти тушунчаси. *Фуқаролик жамияти* – бу давлатдан мустақил бўлган но-давлат жамоат бирлашмалари ва институтлари тизимидир. Фуқаролик жамиятида инсон ўзининг фуқаролик ҳуқуқларини мустақил равишда амалга оширади, унинг эҳтиёжлари ва манфаатларини ифода этади ва мустақил равишда давлат ҳокимиятига мурожаат қилади. Фуқаролик жамиятида одамларнинг турли хил бирлашмалари мавжуд.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик жамияти
- жамоат бирлашмалари

Дмитрий Баландин

Серик Сапиев

Денис Тен

12-рәсм. Олимпия чемпиоңлари

Лугат

- **Фуқаролик жамияти** – давлатлардан мустақил нодавлат жамоат бирлашмалари ва институтлар тизими.
- **Жамоат бирлашмалари** – маълум бир муаммони ҳал қилиш учун ташкил этилган нотижорат ташкилотлар.

Спортнинг ривожланиши. Фуқаролик жамиятида спортни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хуллас, Қозоғистонда Олимпия ва нолимпия спорт турлари федерациялари фаол ишламоқда. Бу бокс федерацияси; юнон-рум, эркин ва аёллар кураши; таэквондо; дзюдо; қазақша күрес, сув спорти; еңгил атлетика; футбол, волейбол ва хоказо. Бутун дунёда таниқли спортчиларимизнинг исмлари машҳур.

Булар – фигурали учиш бўйича Олимпия чемпиони Денис Тен, бокс бўйича Олимпия чемпиони

Серик Сапиев ва сузиш бўйича Олимпия чемпиони Дмитрий Баландин (12-рәсм).

Шундай қилиб, фуқаролик жамияти бу мустақил равишда ташкил-лаштирилган ва ривожланаётган тизим бўлиб, у давлат томонидан қўллаб-қувватланади ёки, аксинча, қонун асосида ишлайдиган нодавлат сиёсий тузилмалар томонидан амалга оширилади.

1. "Жамият" ва "Фуқаролик жамияти" тушунчаларининг фарқи нимада? Ҳар бир жамият фуқароликми?
2. Фуқаролик жамияти шаклланиши учун қандай шартлар зарур? Қандай қилиб ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро боғлиқликда бўлади?
3. Фуқаролик жамияти давлатга қандай усуллар билан таъсир кўрсатиши мумкин? Давлат фуқаролик жамияти ишларига аралашиши мумкинми?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳларда ишлаш.

Фуқаролик жамиятининг вазифалари нималардан иборат? Хайрия институти ҳақида гапириб беринг. Қозоғистонда қандай хайрия ташкилотлари мавжуд? "Хайрия – бефарқ бўла олмаслик" мавзусида маъруза тайёрланг. Ўз ҳудудингизда хайрия тадбирини ўтказинг. Ушбу ҳаракат ҳақида оммавий ахборот воситаларида ёзинг.

тутлари одамларни турли муаммоларни – иқтисодий, маданий, ижтимоий, экологик ва бошқаларни ҳал қилиш учун бирлаштиришлари керак. Фуқаролик жамияти бир қатор вазифаларни бажаради.

3-жадвал.

Фуқаролик жамиятининг вазифалари

Давлат билан муносабатлар	Ташкилий вазифалар	Таълимга оид вазифалар	Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
-давлат, тадбиркорлик ва жамоат институтлари ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришга ёрдам бериш; - ижтимоий уйғунлик ва ижтимоий низоларни камайтириш учун шароитлар яратиш; – ижтимоий ва бошқа можароларни амалий мулоқот орқали ҳал этиш; – ҳукумат қарорларини қабул қилиш жараёнида очиқлик ва ошкораликни таъминлаш	- фуқаролик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, ривожлантириш ва рағбатлантириш; – умумий манфаатларга асосланган уюшмалар, бирлашмалар тузишда ва муайян мақсадларга эришиш ишларида иштирок этиш; – фуқароларнинг миллий ва маҳаллий муаммоларни ҳал этишда иштирок этишини таъминлаш	- жамиятда умумий инсоний меъёрларини, қадриятлари ва ахлоқий тамойилларини тасдиқлаш; – ижтимоий хизматлар кўрсатиш; - кўнгиллилик фаолияти; – хайрия фаолиятини ривожлантириш; - муҳтожларга ёрдам бериш; - ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича тушунтириш ишларини олиб бориш	-фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва аҳолининг турли гуруҳлари манфаатларини амалга оширишда кўмаклашиш; – инсоннинг мустақил ҳаётини таъминлайдиган унумли меҳнат қилиш учун шартшароитларни яратишда иштирок этиш; – касаба уюшма ташкилотлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш; – сўз эркинлигини қўллаб-қувватлаш, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллигини мустаҳкамлаш ва ахборот маконининг очиқлигини таъминлаш.

Хайрия фондлари. Фуқаролик жамиятида хайрия институти алоҳида ўрин тутди. Қозоғистонда хайрия ташкилотлари кўп. Ушбу ташкилотлар кам таъминланганларни қўллаб-қувватлайди, касал болалар ва ота-она қарамоғисиз қолган етим болаларга ёрдам беради.

Мисол

“Дара” фонди. У болалар тиббий муассасаларига, меҳрибонлик уйларига, шунингдек, ногирон болалар учун мактаб-интернатларга ёрдам беради. Лойиҳаларнинг аксарияти болаларда ўқитиш, ижодий қобилиятларни ривожлантириш, касбни қайта тиклаш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган.

“Саби” хусусий хайрия фонди. У етимларга ва ота-она қарамоғисиз қолган болаларга, ижтимоий ҳимояланмаган оилалардаги иқтидорли болаларга, соғлиғи ёмон бўлган болаларга, шунингдек, жисмоний ногиронларга ёрдам беради.

“Меҳр-шафқат” кўнгилли жамияти. Жамғарма учта йўналишда ишлайди. Биринчиси, даволанмайдиган касалликлардан азият чекадиган болаларни даволаш учун маблағ тўплаш.

Иккинчиси – аутизмли оилалар ва болаларга ёрдам бериш. Учинчидан, Қозоғистондаги етим болаларга ёрдам бериш.

13-расм. Қозоғистоннинг сиёсий партиялари

қонун асосида нодавлат ташкилотлари (НДТ) фаолият юритади. Булар жамоат бирлашмалари, нодавлат фондлар, нотижорат ташкилотлар, юридик шахсларнинг бирлашмалари (ассоциациялари) ва бошқа ташкилотлардир. Улар турли тадбирларни амалга оширадилар ва жамиятга хизмат кўрсатадилар. НДТ фуқароларнинг ўзлари томонидан ихтиёрий равишда тузилади ва ўзини ўзи бошқариш асосида ишлайди. Давлат уларнинг фаолиятида иштирок

этмайди, лекин грантлар, ижтимоий буюртмалар ва совғалар шаклида ёрдам беради. Сиёсий партиялар НДТга мансуб бўлмайди.

Нодавлат ташкилотлар истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, ногиронларга ёрдам беради. Улар қозоғистонликлар ҳаётининг деярли барча соҳаларида иштирок этадилар.

НДТларга хос бўлган умумий хусусиятларни ажратиб кўрсатамиз:

- 1) фойда олиш бу фаолиятнинг асосий мақсади эмас;
- 2) давлат органлари таъсисчи ёки иштирокчи эмас;
- 3) ихтиёрий равишда ташкил этилади;
- 4) бу ерда ўзини ўзи бошқариш мавжуд;
- 5) сиёсатга аралашмаслик;
- 6) юридик рўйхатдан ўтмасдан, норасмий равишда фаолият юртиши мумкин;
- 7) фаолият таркиби ёки миқёсида ҳам миллий, ҳам халқаро бўлиши мумкин.

Ҳозирги вақтда Қозоғистонда турли йўналишларда НДТ мавжуд: экологик; болалар ва ёшлар; аёллар; тиббий; маданият, санъат, фан, таълим соҳасида; ҳуқуқий ҳимоя, ижтимоий ҳимоя бўйича; жамоат ташаббусларини қўллаб-қувватлаш; кўп тармоқли; ногиронлар жамияти; алоҳида эҳтиёжли болаларни реабилитация қилиш учун. Масалан, “Фуқаролик жамиятини ривожлантириш уюшмаси” (ОЮЛ); “Ёшлар ташаббуслари маркази” жамоат бирлашмаси (АРГО); “Ёрдам ва Қалқон” Жамоат Бирлашмаси. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” ва бошқалар. Масалан, “Жасыл ел” ёшлар ташкилоти мактаб ўқувчилари, талабалар ва ишсиз ёшларни мавсумий иш билан таъминлаш бўйича иш олиб боради. Болалар муайян ҳақ олиш эвазига ижтимоий фойдали ишларни бажарадилар, кўкаламзорлаштириш, ободонлаштириш, ахлат ва ўсимликларни тозалаш билан шуғулланадилар (14-расм).

Шунингдек, Қозоғистонда халқаро ноҳукумат ташкилотлар мавжуд: Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХҲТ); АҚШ

14-§. Қозоғистон Республикасининг фуқаролик жамияти институтлари

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасидаги фуқаролик жамияти институтларини кўриб чиқамиз, уларнинг самарадорлигини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- ноҳукумат ташкилотлар
- оммавий ахборот воситалари
- сиёсий партиялар

Ҳозирги вақтда жамиятни давлат бошқаруви тизимига жалб қилмасдан, жамиятнинг кўплаб муаммоларини муваффақиятли қилиш мумкин эмас. Фуқаролик жамиятининг вазифаси – фуқаролар ва давлат ўртасида воситачилик қилиш, ҳар бир шахснинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳокимият ва жамият олдида унинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳокимият органлари фаолияти ва ушбу жамиятнинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш.

Фуқаролик жамиятининг асосий институтлари фаолиятини қисқача кўриб чиқамиз.

Сиёсий партиялар – муайян сиёсий ғояга асосланган одамларнинг ихтиёрий бирлашмаси. Партиянинг мақсади – давлат бошқарувида қатнашиш ва ҳокимият учун кураш. Ҳар бир сиёсий партия ўзининг сиёсий дастурига эга, ўз дастурининг фаол ташвиқот ишларини олиб боради. Қозоғистонда 2002 йил 15 июлда қабул қилинган “Сиёсий партиялар тўғрисида” ги қонун амалдадир. Сиёсий партия Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ташаббуси билан камида минг кишидан иборат қилиб тузилади. Таъсис қурултойи (конференцияси) чақирилади. Ушбу конференцияда вилоятлар, республика миқёсидаги шаҳар ва пойтахтнинг 2/3 қисмидан вакиллар иштирок этишлари керак. Қозоғистон Республикаси Адлия вазирлиги партияни рўйхатга олади. Ҳарбий хизматчилар, миллий хавфсизлик органларининг ходимлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва судьялар сиёсий партияга аъзо бўлмасликлари, бирон бир сиёсий партияни қўллаб-қувватламаслиги керак. Сиёсий партия фуқароларнинг, турли хил ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифода этади, уларнинг давлат, маҳаллий бошқарувдаги манфаатларини ифодалайди ва уларнинг шаклланишида иштирок этади. Ҳозирги кунда Қозоғистон Республикасида олтита расмий сиёсий партия мавжуд: “Нур Отан”, “Ақ Жол” Демократик партияси, “Ауыл” Халқ-демократик ватанпарварлик партияси, Қозоғистон Коммунистик халқ партияси, “Бірлік” партияси, Қозоғистон умуммиллий социал-демократик партия (УСДП) (13-расм).

Ноҳукумат ташкилотлар. 2001 йил 16 январда Қозоғистонда “Нотижорат ташкилотлари тўғрисида” ги Қонун қабул қилинди. Ушбу

қадриятларни ва хулқ-атворни ўзлаштиради, дунёнинг ўзига хос тасаввурини шакллантиради.

- Таълим вазифаси. ОАВ орқали билимлар тарқалади ва таълим яхшиланади. Оммавий ахборот воситаларига В Контакте, Facebook, Одноклассники Twitter, Instagram каби ижтимоий тармоқларни киритиш мумкин.

Оммавий ахборот воситалари – даврий босма нашр, теле-, радиоканаллар, ҳужжатли фильмлар, аудиовизуал ёзув ва оммавий ахборотни жамоатга ёйишнинг, интернет-ресурсларни қамраб олган ҳолда, бошқа даврий ёки мунтазам шакллари. ОАВнинг фаолияти мулкдор ёки суд қарори билан тўхтатилиши мумкин. Оммавий ахборот воситаларидан маъмурий ҳуқуқбузарликни ёки жиноий жавобгарликка тортиладиган хатти-ҳаракатларни амалга ошириш мақсадида фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Ижтимоий тармоқларни ОАВга киритиш мумкинми, деган савол туғилади. Ижтимоий тармоқлар – Интернетда одамлар ва ташкилотлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни таъминлашга мўлжалланган ресурс.

Ижтимоий тармоқлардаги барча ахборотларни фойдаланувчиларнинг ўзлари тақдим этадилар. Ҳозирги кунда Facebook, YouTube, Instagram жаҳондаги энг машҳур ижтимоий тармоқлар ҳисобланишади.

Ижтимоий тармоқлар ОАВга тегишли эмас. Лекин ижтимоий тармоқлардаги нашрлар Қозоғистон Республикасининг қонунларини

Лугат

- **Нодавлат ташкилотлар (НДТ)** – фуқаролар ёки бошқа жамоат ташкилотлари томонидан давлат муассасалари иштирокисиз ихтиёрий равишда ташкил этилган ташкилотлар.
- **Сиёсий партиялар** – одамларни ихтиёрий равишда бирлаштирадиган сиёсий ташкилотлар.
- **Оммавий ахборот** воситалари – оммавий равишда маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва тарқатиш билан шуғулланадиган ижтимоий институтлар.

бузмаслиги шарт. Бу интернет-ресурсларда ёки ижтимоий тармоқларда жойлаштирилладиган хабарлар ишонччилик талабларига мос келиши ҳамда жисмоний ва юридик шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига риоя қилиниши кераклигини аниқлатади. Жисмоний шахслар, яъни ижтимоий тармоқларда қонунга зид маълумотларнинг муаллифлари ёки тарқатувчилари ижтимоий, ирқий, миллий, диний, табақачилик ва уруғчилик адоватларини қўзғатишга йўналтирилган тарғибот ёки ташвиқот маълумотлари ва материалларига эга хабарларни тарқатганликлари учун жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Ҳар бир инсон билиши шартки, ОАВ орқали тасдиқланмаган ёлғон, шунингдек, инсон ҳуқуқларини бузадиган, инсон онгига салбий таъсир кўрсатадиган маълумотни тарқатиш тақиқланади. Бунинг учун ҳуқуқий жавобгарликка тортилади.

Халқаро Тараққиёт Агентлиги (USAID), БМТнинг фавқулодда Халқаро болаларни ҳимоя қилиш жамғармаси (UNICEF), Оролни қутқариш Халқаро жамғармаси; Халқаро миграция ташкилоти (ХМТ); Қозоғистон Қизил Ярим Ой жамияти ва бошқалар.

Оммавий ахборот воситалари. 1999 йил 23 июлда Қозоғистонда “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” ги Қонун қабул қилинди. Оммавий ахборот воситалари фаолияти Қозоғистон Республикаси Саноат ва инфратузилмани ривожлантириш вазирлиги қошидаги Алоқа, ахборотлаштириш ва ахборот қўмитаси томонидан тартибга солинади. Оммавий ахборот воситалари маълумотларни йиғади, ишлов беради ва сақлайди, шунингдек, керакли аудиторияга маълумот узатади (16-чизма).

14-расм. “Жасыл ел” ёшлар ташкилоти

16-чизма

ОАВ турлари

Классик ОАВ:
газеталар, журналлар, китоблар

Замонавий ОАВ:
Интернет, телевидение, радио

Эътибор беринг!

Жамиятга катта таъсир кўрсатгани учун оммавий ахборот воситалари “тўртинчи ҳокимият” деб номланади. Оммавий ахборот воситалари замонавий жамиятнинг барча соҳаларида – сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳоказоларда муҳим рол ўйнайди. Оммавий ахборот воситаларига ахлоқий меъёрларга риоя қилиш, шахсий ҳаёт ҳуқуқига эгалик ва давлат сирини ташкил этувчи маълумотлар тегишли аниқ чекловлар юклатилади.

Оммавий ахборот воситалари турли вазифаларни бажаради. Уларни кўриб чиқамиз.

- **Ахборот вазифаси.** ОАВ тезда одамларга маълумот беради. Фуқаролар Интернетдаги, телевидениедаги ва матбуотдаги янгиликлар билан танишадилар.
- **Мафкуравий вазифа.** ОАВ инсон тафаккурига, алоҳида онг ва қадриятларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.
- **Тарбия вазифаси.** ОАВ инсон хатти-ҳаракатларининг маълум тарзларини шакллантиради. Инсон ОАВ орқали меъёрларни,

Ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам беришдир. Шунингдек, бу ерга ўзини ҳимоя қилишни ҳам киритиш мумкин. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунга зид бўлмаган барча воситалар билан, шу жумладан зарурий ҳимоя билан мудофаа қилиш ҳуқуқига эга (ҚР Конституциясининг 13-моддаси) (17-чизма).

17-чизма

Баъзи ҳолатларда инсон ҳуқуқларини амалга ошириш учун масъул шахсларнинг ёрдами ва ҳамкорлиги керак бўлади. Бундай ҳолда фуқаро исталган ваколатли давлат органига мурожаат қилиши мумкин.

Фуқароларга қулай бўлиши учун қуйидагилар яратилди:

1. Давлат хизматлари марказлари (ДХМ). ДХМлар шаҳарнинг ҳар бир туманида ва бошқа аҳоли пунктларида жойлашган. Бу ерда фуқаролар бир қатор давлат хизматларидан фойдаланишлари мумкин. Узоқ қишлоқ аҳоли пунктларида истиқомат қилувчи аҳолига қулайлик яратиш мақсадида кўчма ХКлар ташкил этилди (15-расм).

15-расм. Аҳолига хизмат кўрсатиш маркази

Шундай қилиб, фуқаролик жамиятида турли институтлар ишлайди. Нодавлат ташкилотлар алоҳида роль ўйнайди. Булар фуқароларнинг кўнгилли нотижорат ташкилотлари бўлиб, уларнинг мақсади жамиятдаги турли масалаларни ҳал қилишга кўмаклашишдир. Фуқаролик жамиятининг турли институтлари орқали фуқаролар ўз ҳуқуқларидан фойдаланишлари, давлат қарорларини қабул қилиш жараёнида иштирок этишлари мумкин.

1. Сиёсий партияларнинг мақсади нима? Қозоғистон Республикаси Парламентига қайси партиялар вакиллари кирган? Уларнинг фаолиятини ўрганинг. Нодавлат ташкилотлар (НДТ) деганда нимани тушунасиз?
2. Нодавлат ташкилотларнинг қайси турларини биласиз?
3. Нодавлат ташкилотлар (НДТ) қандай мақсадларда ташкил этилган? Давлат НДТ фаолиятини назорат қилиши керакми? Нодавлат ташкилотлар мамлакат қонунларига риоя қилмасликлари мумкинми?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

“Инсонни тарбиялашда ОАВнинг ўрни” мавзусида тадқиқот ўтказинг. ОАВ инсоннинг онгига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигига эътибор беринг. *Ахборот уруши, ташвиқот, нотўғри маълумот, маълумотлар билан найранг қилиш, ҳақиқатни бузиш* атамаларидан фойдаланинг. Интернетдаги ОАВ материалларидан фойдаланиш юзасидан вояга етмаганларга қандай маслаҳат бера оласиз?

3-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

15-§. Қозоғистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизми

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасида ўз ҳуқуқларимизни қандай ҳимоя қилиш мумкинлигини билиб оламиз.

Ҳуқуқий давлат – бу фуқароларнинг эҳтиёжлари, зарурати ва манфаатларига йўналтирилган давлат. Ҳуқуқий давлат одамлар учун ишлайди, бу ерда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун махсус муассасалар мавжуд. *Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми* икки қисмдан иборат. Инсон ҳуқуқларини давлат томонидан ҳимоя қилиш ҳукмронлик ваколатига эга бўлган давлат органлари томонидан амалга оширилади. Бу ерда суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Нодавлат ҳимояси жамоат ёки нодавлат ташкилотлари томонидан амалга оширилади, уларнинг мақсади ихтиёрий равишда одамларга

Таянч сўзлар:

- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми
- омбудсман

16-рәсм. Фуқароларни онлайн режимда қабул қилиш

- ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун *судга*. Ҳар бир шахс қуйидаги ҳолларда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга:
  - агар сиз ва бошқа бир киши ўртасида низо келиб чиққан бўлса ва сизнинг ҳуқуқларингиз бузилган деб ҳисобласангиз (масалан, агар сиз қарз берган бўлсангиз ва қарздор сизга қарзини товар кўринишида қайтариб берган деб ўйлаб, қарзини қайтармаса);
  - агар сизнинг ҳуқуқларингиз ҳаракат (ҳаракатсизлик) ёки давлат органининг қарори билан бузилган бўлса;
  - ҳуқуқларингизни амалга оширишда суд ёрдамига муҳтож бўлсангиз (масалан, фарзанд асраб олишда);
- *омбудсманга* фуқароларнинг ҳуқуқларини бузаётган давлат органлари, уларнинг мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ёки қарорлари устидан шикоят билан;

Қозоғистонда омбудсман институтларининг бир нечта турлари яратилган (16-чизма).

16-чизма

2. *Электрон ҳукумат веб-портали (egov.kz)*. Бу ерда ҳар бир фуқаро уйдан чиқмасдан электрон кўринишда (масалан, шифокорни уйга чақириш, шифокор қабулига ёзилиш, маълумотнома олиш ва ҳ.к.) давлат хизматларини олиши мумкин. Портал орқали олинган хизматлар ҳақидаги маълумотни ягона алоқа маркази – 1414 орқали топиш мумкин (қўнғироқ бепул).

Агар фуқаронинг ҳуқуқлари бузилган бўлса, мурожаат қилиш мумкин:

– юқори органга ёки мансабдор шахсга. Масалан, агар бу мактабда ўқитувчи бўлса, унда юқори мансабдор шахс – илмий мудир, директори;

– ваколатли давлат органига мурожаат билан:

– ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига;

– қонун ҳужжатлари бузилганлиги, мансабдор шахслар ишидаги камчиликлар тўғрисида; уларнинг фаолияти ҳақида танқид билан.

Мурожаат бўлиши мумкин: шахсий ёки жамоавий, ёзма ёки оғзаки, электрон ҳужжат шаклида, видеоконференц алоқа, видеомулоқот, таклиф, ариза, шикоят, сўров ёки жавоб. Мансабдор шахс фуқаронинг мурожаатини кўриб чиқиши ва мурожаат олинган кундан бошлаб 15 календарь куни ичида аниқ ёзма жавоб бериши шарт (агар қўшимча текшириш талаб этилса, кўриб чиқиш муддати 30 календарь кундан ошмаслиги керак). Агар керак бўлса, шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш чоралари кўрилиши керак.

● Қўшимча маълумотлар

Ёзма мурожаат, видео мурожаат ва видеоконференци алоқалар учун талаблар (2007 йил 12 январдаги "Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида" ги ҚР Қонунининг 6-моддаси):

1. Мурожаат мурожаатномада бўлган масалаларни ҳал қилиш ваколатига эга субъектга ёки мансабдор шахсга юборилиши керак.

2. Мурожаатномада жисмоний шахснинг фамилияси, исми, шунингдек, хоҳишига кўра, отасининг исми, шахсий идентификация рақами, почта манзили; юридик шахс – унинг номи, почта манзили, бизнес идентификация рақами кўрсатилади. Мурожаат жисмоний шахс ёки юридик шахснинг вакили томонидан имзоланиши керак.

Шикоят беришда субъектнинг номи ёки лавозими, ҳаракатлари устидан шикоят қилинаётган мансабдор шахсларнинг фамилиялари ва исм-шарифлари, мурожаат қилиш сабаблари ва талаблари кўрсатилади.

Давлат органи раҳбарига (масалан, вазирга) онлайн қабул режимида мурожаат қилиш мумкин: видео хабарлар ёки видеоконференц алоқалар. Бунинг учун электрон ҳукумат веб-портали орқали ариза топшириш керак (16-расм):

- агар сиз жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган деб ҳисобласангиз, *ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига*;

2. Фуқаро И. хонадонига ўғрилар кириб, пули ва мулкани ўғирлашган. Фуқаро И. қаерга мурожаат қилиши мумкин?

3. Фуқаро И. банкдан 5 йил муддатга қарз олди. Бир йил ўтгач, у ишини йўқотди ва ойлик тўловларни тўлашга қодир бўлмай қолди. Банк ходимлари унга доимий равишда уяли телефон орқали кўнғироқ қила бошладилар ва салбий оқибатлари билан кўпол равишда таҳдид қилиб, қарзни қайтаришни талаб қилишди. Фуқаро И. асабий ташвишлар туфайли касал бўлиб қолди. Фуқаро И. ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қаерга мурожаат қилиши мумкин?

16-§. Қозоғистон Республикасида ювенал адлия

Бугунги дарсда:

Қозоғистонда вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- ювенал адлия
- васийлик
- ҳомийлик

Вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Болалар, ёшлар – ҳар қандай жамиятнинг бебаҳо сармояси. Ҳар қандай мамлакатнинг келажаги ёш авлоднинг ривожланиш даражасига боғлиқ.

Балоғат ёшига етмаганлар ёшига қараб жамиятнинг катта ёшдаги аъзоларига нисбатан заиф ҳимояланган руҳий ва физиологик хусусиятларга эга бўлишади. Болалар алоҳида ҳимояга муҳтож бўлишади, шунинг учун давлатда ювенал адлия шаклланади.

Қозоғистондаги ювенал адлия қуйидагиларни ўз ичига олади:

– вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган ҳуқуқий нормалар тизими. Аввало, бу Қозоғистон қўшилган халқаро ҳужжатлар, шунингдек, бир қатор қонунлар: 2002 йил 8 августда қабул қилинган “Қозоғистон Республикасида бола ҳуқуқлари тўғрисида”, 2004 йил 9 июлда қабул қилинган “Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ҳамда болалар назоратсизлиги ва бепарволикнинг олдини олиш тўғрисида”. Қозоғистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида вояга етмаганларнинг жиноят процессидаги ҳуқуқларини кафолатлайдиган бир қатор қоидалар мавжуд;

– вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича давлат ва бошқа органлар ҳамда ташкилотлар тизими (17-чизма).

Уларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда, вояга етмаганлар умуман инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларига қўшимча равишда кўзда тутилган қўшимча имкониятлардан фойдаланишлари ва қатор тузилмаларга мурожаат қилишлари мумкин. Булар:

1. *Ота-оналар, фарзанд асраб олувчилар, васийлар, ҳомийлар, тарбияга олувчилар, тутинган ота-оналар, уларнинг ўрнини босувчи,*

- *Қозоғистон Республикаси Президентига* инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолати сифатида. Қозоғистон Республикаси Президенти ҳузурида инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия, шунингдек, афв этиш комиссияси иш олиб боради;
- *нодавлат ташкилотларга* (НДТ).

НДТ – ўзларининг манфаатлари ва ҳуқуқларини амалга ошириш учун фуқаролар бирлашмаларидир. НДТ орқали фуқаролик жамияти давлат ҳокимиятини назорат қилади.

Ҳуқуқлари бузилган тақдирда, фуқаро маълум бир гуруҳнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ихтисослашган НДТга мурожаат қилиши мумкин. Масалан, Истеъмомчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятига мурожаат қилиш мумкин – агар истеъмомчилар ҳуқуқлари бузилган бўлса, Ногиронлар жамияти – агар ногиронларнинг ҳуқуқлари бузилган бўлса, Инсон ҳуқуқлари ва қонунчиликка риоя қилиш бўйича

Қозоғистон халқаро бюроси – асосий инсон ҳуқуқлари бузилган ҳолда. Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бу давлат органлари, жамоат ташкилотлари ва алоҳида шахсларнинг фаолияти.

Мақсад – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, уларга риоя этилишини таъминлаш. Энг самарали институтлар – бу суд, прокуратура, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари. Шунингдек, ҳар бир шахс ўз ҳуқуқларини мустақил равишда барча қонуний йўллар билан ҳимоя қилиши мумкин.

1. Қозоғистонда инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя қилишда ёрдам бериш механизми қандай?
2. Ҳуқуқларимиз бузилган тақдирда қандай органларга ва қандай ҳолларда мурожаат қилишимиз мумкин?
3. Инсон ҳуқуқлари бўйича ваколатли институтининг роли ва аҳамияти нимада?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ . Жуфтликларда ишлаш

1. Бир-бирингизга бошқа одамларнинг ҳуқуқлари қандай бузилганлигига дуч келганингизни айтиб беринг. Улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қаерга боришлари мумкин? Сизнинг ҳуқуқларингиз бузилган вазият ҳақида айтинг.

Ўз ҳуқуқларингизни ҳимоя қилиш учун қаерга боришингиз мумкин?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Қозоғистонда болалар омбудсманининг қандай ишлашини ўрганинг ва дарсда айтиб беринг. Болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича болалар омбудсмани қандай чораларни таклиф қилди? Ушбу мавзу бўйича тақдимот қилинг. Нима сабабдан сўнгги вақтларда болалар ҳуқуқлари жуда тез-тез бузилиб кетилаётгани ҳақида ўз фикрингизни билдиринг? Бола ҳуқуқлари бузилмаслиги учун қандай чоралар кўриш керак? Ушбу соҳада ўзингизнинг ҳудудингиздаги вазиятни кўриб чиқинг.

Мураккабликнинг 3- даражасидаги топшириқ. Вазиятни ўрганинг. Саволларга жавоб беринг.

1. Фуқаро С. мусобақада жароҳат олди. У ёрдам учун қаерга мурожаат қилиши мумкин? Агар унга ёрдам кўрсатилмаган бўлса, бундай вазиятда у қаерга мурожаат қилиши мумкин?

Луғат

- **Имконияти чекланган шахс** – организм вазифаларининг турғун бузилиши билан касалланган шахс.
- **Алоҳида эҳтиёжли бола** – 18 ёшгача бўлган, организм вазифаларининг турғун бузилиши билан касалланган ва бу ҳаёти ҳамда фаолиятини чеклаб, ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахс.
- **Ногиронлик** – организм вазифаларининг турғун бузилиши билан касалланганлик оқибатида одамнинг фаолиятини чеклаш даражаси.

4. *Вояга етмаганлар ишлари бўйича ихтисослашган судлар (ювенал суд).* Агар болага қарши жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган бўлса ёки фуқаролик ишида боланинг манфаатларига таъсир кўрсатадиган бўлса, балоғатга етмаган болалар судига мурожаат қилиш мумкин.

Масалан, агар ота-она (ёки иккала ота-она) болага нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлса, спиртли ичимликларни суиистеъмол қилса ёки ота-она мажбуриятларидан бўйин товласа, ота-оналардан бирининг ёки боланинг бошқа қонуний вакилининг илтимосига биноан суд ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиши мумкин.

5. *Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифаларини бажарадиган ташкилотлар.* Қозоғистон Республикасида вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам, ижтимоий-маиший хизматлар, ижтимоий-тиббий ва ижтимоий-педагогик, психологик– педагогик, ҳуқуқий хизматлар

ва моддий ёрдам кўрсатишга қаратилган бир қатор ташкилотлар фаолият олиб боради. Бу, айниқса, қийин ҳаёт шароитида бўлган болалар учун жуда муҳимдир. Масалан, агар бола етим бўлса, у етим болалар, ота-она қарамоғисиз қолган болалар, Оила типигаги болалар қишлоқлари, Ўсмирлар уйлари учун соғлиқни сақлаш ташкилотига мурожаат қилиши мумкин. Агар бу “тарбияси оғир” бола бўлса, унда сиз девиант хулқли болалар учун махсус таълим муассасаларига мурожаат қилишингиз мумкин.

6. *Васийлик ва ҳомийлик органлари.* Ота-оналари вафот этган, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлган ёки чекланган, ота-оналикка нолойиқ деб топилган, касаллиги ёки ота-онасининг узоқ вақт йўқлиги, ота-оналарнинг фарзандларини вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини йўлга қўйиш, ҳимоя қилиш соҳасидаги тарбиядан бош тортиш ҳолатларида улар билан боғланиш мумкин.

7. *Бола ҳуқуқлари бўйича вакил.* Агар масъул мансабдор шахслар вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган бўлса, у ҳолда сиз Бола ҳуқуқлари бўйича вакилга боланинг ҳуқуқларини бузган жавобгар шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), қарорлари тўғрисида шикоят қилишингиз мумкин. Вакил боланинг бузилган ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга ошириш ва тиклашга ёрдам беришга мажбурдир.

боланинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладиган, ўқитадиган, тарбиялайдиган ва бошқа шахслар.

2. *Ўқитувчи, илмий мудир, мактаб директори, мураббий, тўғарак раҳбари.* Агар вояга етмаган бола унинг ҳуқуқлари мактабда ёки бўлимга, тўғаракка ва ҳоказоларга ташрифи пайтида бузилган бўлса, уларга мурожаат қилиши мумкин.

3. *Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия (вояга етмаганлар ишлари бўйича инспектор).* Вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва болаларнинг назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун комиссиялар тузилади. Агар ота-оналар, қонуний вакиллари ва мактабдаги ўқитувчилар вояга етмаганга нисбатан ўз мажбуриятларини бажармаган, унинг ҳуқуқларини поймол қиладиган ва унга тажовуз қилган бўлса, балоғатга етмаган бола уларга мурожаат қилиши мумкин;

17-расм. Вояга етмаганлар ишлари бўйича инспектор

Таянч сўзлар:

- имконияти чекланган шахс
- алоҳида эҳтиёжли бола

29-моддаси). Ушбу ҳуқуқ имконияти чекланган шахсларни профилактика қилишни ҳам ўз ичига олади. Шу мақсадда тиббий муассасалар соғлиқни сақлаш нуқсонлари пайдо бўлишининг ва уларни ногиронликка ўтишининг олдини олган ҳолда, эрта ташҳис

қўйишади. Давлат органлари ва ташкилотлари соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни соғломлаштириш ва соғлом турмуш тарзини тарғиб этишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар.

Иш берувчилар хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлашлари, иш жойларида шикастланишларнинг олдини олишлари ва касбий касалликлар хавфини камайтиришлари керак. Агар инсоннинг соғлиғи бузилган бўлса, тана вазифаларининг доимий бузилиши бўлса, фуқаро ногиронликни аниқлаш учун ваколатли органнинг ҳудудий бўлинмасига мурожаат қилиши мумкин. Ногиронлик тиббий - ижтимоий экспертиза натижалари асосида белгиланади. Экспертиза меҳнатга лаёқатсизлик даражасини ва имконияти чекланган шахслар учун индивидуал реабилитация дастурини белгилайди. Шундай қилиб, бу шахс бир қатор ҳуқуқларга эга бўлади.

Ижтимоий ҳимоя ҳуқуқи қуйидагиларни ўз ичига олади: ижтимоий, хайрия ёрдами, тиббий, ижтимоий ва касбий реабилитация, таълим олиш имкониятлари ва имконияти чекланган шахсларга бошқа фуқаролар билан тенг равишда жамият ҳаётида иштирок этиш имкониятига эга бўлишга қаратилган бошқа тадбирлар. Бунга ижтимоий ёрдам ҳуқуқи ва реабилитация ҳуқуқи киради. Тиббий реабилитация қилиш учун соғлиқни сақлаш ташкилотлари ва бошқа ихтисослашган ташкилотларга мурожаат қилиш керак.

Тиббий реабилитация учун соғлиқни сақлаш ташкилотлари ва бошқа ихтисослаштирилган ташкилотларга мурожаат қилиш керак.

Таълим олиш ҳуқуқи, фаолиятни, шу жумладан меҳнат фаолиятини эркин танлаш. Республикада алоҳида эҳтиёжманд болалар учун ин-

18-расм. Алоҳида эҳтиёжманд болаларнинг ҳуқуқлари БМТ Конвенцияси томонидан ҳимоя қилинади

клюзив таълим фаол ривожланмоқда. 2015 йилда Қозоғистон БМТнинг ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциясини (18-расм) ратификация қилди. Қозоғистонда 2007 йил 27 июлда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун амал қилади. Алоҳида таълимга эҳтиёжманд шахслар (болалар) махсус, умумтаълим ўқув дастурлари ва қўшимча таълим учун ўқув дастурларига муҳтож бўладилар. Инклюзив таълим – ало-

8. *Миллий профилактика механизмининг иштирокчилари.* Ушбу механизм асосида жамоат ташкилотлари вакиллари катталар ва болалар учун ёпиқ муассасаларга (қамоқхоналар, колониялар, мажбурий даволаниш ташкилотлари, балоғатга етмаган болаларни мослаштириш марказлари, махсус таълим ташкилотлари, махсус даволаш режимига эга бўлган таълим муассасалари) ушбу муассасалардаги одамларга, шу жумладан болаларга ёмон муносабатда бўлишнинг олдини олиш учун ташриф буюришади. Ушбу фаолият Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил томонидан мувофиқлаштирилади.

Шундай қилиб, *ювенал адлия* – бу ҳуқуқий нормалар ва давлат ҳамда нодавлат органлар, ташкилотлар ва муассасалардан иборат яхлит механизм. Ювенал адлиянинг мақсади – вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, балоғатга етмаган болаларга нисбатан одил судловни амалга ошириш ва вояга етмаганларнинг ҳуқуқбузарликларига қарши чоралар кўришдир.

1. Вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари бўйича қандай халқаро ва миллий ҳуқуқий ҳужжатларни биласиз?
2. Қозоғистон Республикасида вояга етмаганлар қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга?
3. Қозоғистон Республикасида вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай органлар ва муассасалар яратилган?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги вазиятларни кўриб чиқинг. Саволларга жавоб беринг.

1. Вояга етмаган М., 8 ёшда, мактабда доимий масхара ва ҳақоратлаш мавзуси бўлган. Ота-оналар ўқитувчига ва мактаб раҳбариятига мурожаат қилишди. Бироқ ўқитувчи ва мактаб раҳбарияти ушбу вазиятни ҳал қилиш учун ҳеч қандай чора кўрмади. Вояга етмаган М.нинг қандай ҳуқуқлари бузилди? Вояга етмаган М. ва унинг ота-онаси қаерга мурожаат қилишлари мумкин?

2. Вояга етмаган М.нинг ота-онаси автоҳалокатда вафот этган. Вояга етмаган М.нинг қандай ҳуқуқлари юзага келади? Унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қайси органлар жалб қилинади?

3. Вояга етмаган С., 15 ёшда, мактабга бормайди, чунки у ўзини ва алкоголь ичимликлар ичадиган ота-онасини таъминлашга мажбур. Ҳар бир ичкиликдан сўнг, ота-оналар жанжал қилишади, ҳақорат қилишади, хўрлашади, уришади. Вояга етмаган С. уйдан қочиб кетди. Вояга етмаган С.нинг қандай ҳуқуқлари бузилди? Унинг ҳуқуқларини қайси органлар ҳимоя қилишга мажбур?

17-§. Қозоғистон Республикасида имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми

Бугунги дарсда:

имконияти чекланган шахслар, алоҳида эҳтиёжли болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми билан танишасиз.

Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш механизми. Фуқаролар соғлиқни сақлаш ҳуқуқига эгадирлар (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг

Луғат

- **Ногиронлик** – бу тана аъзолари фаолиятининг доимий бузилиши ва ёмонлашиши туфайли бузилиши ва ёмонлашиши туфайли инсоннинг ҳаёти чекланганлик даражаси.
- **Имконияти чекланган бола** – бу 18 ёшга тўлмаган доимий ижтимоий ногиронлиги бўлган, алоҳида ҳимояга мухтож шахс.

мотнома, ахборот ва бадиий адабиётлар, шу жумладан аудио тасмалар, дисклар, рельеф ва нуқта билан ёзиладиган Брайл ва ишора тили кассеталарида нашр этилишини таъминлайди. Камида битта янгилик характеридаги телевизион дастур имо-ишора тили ёки субтитр шаклида таржима билан таъминланади.

Касбий тайёргарлик ва қайта тайёрлаш, меҳнатга лаёқатни тиклаш ва иш билан таъминлаш ҳуқуқи. Имконияти чекланган шахсларни касбий реабилитация қилиш қўйидагиларни ўз ичига олади: касбий йўналтириш; касбий тайёргарлик; иш ўринлари квотасини белгилаш, индивидуал, кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш, ижтимоий иш

ўринларини яратиш орқали ногиронлар учун қўшимча иш ўринларини яратиш орқали таъминладиган бандлик.

Имконияти чекланган шахсларнинг меҳнат ҳуқуқлари. Ушбу тоифадаги шахслар учун қисқартирилган иш вақти ҳафтасига 36 соатдан ошмаслиги белгиланган, қўшимча равишда ҳар йили ҳақ тўланадиган камида олти календарь кунлик таътил берилади. Тунги ишларга имконияти чекланган шахснинг розилиги билан ва унинг соғлиғи сабабли бундай иш тақиқланмаган тақдирда йўл қўйилади.

Имконияти чекланган шахсларнинг уй-жой ҳуқуқи, имконияти чекланган шахсларга ёки таркибида имконияти чекланган шахс мавжуд бўлган оилага, турар жойларни махсус воситалар ва мосламалар билан жиҳозлашни таъминлаш. Имконияти чекланган шахсларга кўп қаватли уйлар қавати, бино тури, ободонлаштириш даражаси ва бошқа зарур яшаш шароитларини ҳисобга олган ҳолда турар жой танлаш ҳуқуқи берилади. Бунинг учун маҳаллий ижро ҳокимиятига мурожаат қилиш керак.

Жисмоний тарбия ва спорт учун маданий-кўнгилочар ташкилотлар ва спорт иншоотларига кириш, махсус спорт анжомлари билан таъминлаш ҳуқуқи.

Эътибор беринг!

Имконияти чекланган шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун жамоат бирлашмалари тузилади. Уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш:

- давлат органларига таклифлар киритиш;
- тегишли ижтимоий хизмат турларини тақдим этиш самарадорлигини баҳолашда иштирок этиш;
- ваколатли ҳудудий органлар билан биргаликда спорт, маърифий ва маданий-оммавий тадбирларни ташкил этиш.

ҳида таълимга эҳтиёжмандликни, индивидуал имкониятларни ҳисобга олган ҳолда барча таълим олувчилар учун барабар таълим олиш имконини таъминлаш жараёни.

Жаҳонда имконияти чекланган ва алоҳида эҳтиёжманд болалар сони йил сайин ўсиб борапти. Қозоғистонда инклюзив таълим – болаларни бир хилда умумлаштиришнинг реал имкониятидир. Қозоғистон умумтаълим тизимида инклюзивликни татбиқ этиш соҳасида Марказий Осиё мамлакатларидан ўзиб кетди. Мамлакатда бу жараёнда иштирок этаётган таълим муассасаларига, педагогик таркибга ва ота-оналарга услубий, педагогик-психологик ёрдам тақдим қиладиган етти та марказ иш олиб бориляпти. Ақтўбе ва Ақмўла, Қарағанди ва Ғарбий Қозоғистон вилоятида, Қизилўрда шаҳрида ҳудудий марказлар мавжуд.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ижтимоий имкониятларни чеклаш ва алоҳида болаларни жамиятдан ҳақиқатда четлатиш жамият ривожини учун салбий оқибатларга олиб келади. Қандайдир алоҳида эҳтиёжи бор одамни бегоналаштириш – бу хўрлаш ва камситишнинг кўриниши. Бундай кўринишлар шахс қадрланмайдиган маънавийсиз ва прагматик жамиятга хосдир. Инклюзив таълим имконияти чекланган инсонга ўзини жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида ҳис қилиш, ҳаётда ўз ўрнини топиш, атрофдагиларга фойдали бўлиш имконини беради. Ногиронлар тоифасига кирмайдиган ва бундай болалар билан таълим олаётганлар шафқатлиликини, чидамлиликини, турли-туманликни, эҳтиёжларни тушунишни ўрганишади, худбинликни енгиб ўтишни ўрганишади, уларда оламга ижобий муносабатлар шаклланади.

Ижтимоий инфратузилмани олиш ҳуқуқи. Биноларда имконияти чекланганлар ҳаракати учун нишаб йўлкалар, лифтлар бўлиши керак. Жамоат транспортларида, турар-жой биноларида, жамоат ва ишлаб чиқариш биноларида, иншоотларда ва биноларда имконияти чекланганларнинг уларга бемалол киришлари, аэропортлар, темир йўл станциялари, автовокзаллар, автостанциялар, денгиз ва дарё портларида имконияти чекланганларнинг эркин йўналиши ва ҳаракатланиши учун шароит бўлиши керак. Ногиронларга хизмат кўрсатишга мўлжалланган муассасаларда, шунингдек, гавжум бўлган жойларда махсус йўл белгилари ва кўрсаткичлар, пиёдалар ўтиш жойлари, синхрон овозли ва ёруғлик сигналлари билан жиҳозланган светофорлар ўрнатилиши керак. Ўз навбатида, гаражлар қуриш ёки махсус транспорт воситалари, шу жумладан, автомобиллар учун тўхташ жойлари ажратилади.

Ахборот олиш ҳуқуқи. Давлат имконияти чекланган шахслар учун даврий, илмий, ўқув услубий, маълум

19-расм. Нишаб йўлкалар, лифтлар

18-§. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи

Бугунги дарсда:

ҳар бир инсоннинг малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- адвокат
- нотариус
- юридик маслаҳатчи
- суд ижрочиси

Юридик ёрдам олиш ҳуқуқи. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши жамиятда ҳуқуқнинг ролини кучайиши, ҳуқуқий нормалар сонининг кўпайиши билан боғлиқ. Бугун биз деярли ҳамма жойда ҳуқуқий нормаларга дуч келмоқдамиз. Масалан, биз йўлни кесиб ўтганимизда ёки машина ру-

лига ўтирганимизда; мактабда ёки университетда, ўқиш пайтида ёки ўқишга кириш ёки тугатиш пайтида; дўкондан сифатсиз маҳсулот сотиб олаётганимизда, ҳатто ўз оиламизни яратишда, фарзандларимизни тарбиялашда ва ҳоказо. Бундай вазиятларда аҳолининг ҳуқуқий билимларга бўлган эҳтиёжлари жуда юқори бўлади.

Бунинг учун жамиятда аҳолига ҳуқуқий маълумот ва ҳуқуқий маърифат берилади. Мактаблар ва университетлар ҳуқуқий билим асослари бўйича машғулотлар ўтказадилар. Ва шунга қарамай, кўпинча фуқароларга ўзларининг ҳуқуқий билимлари етишмайди. Молиявий пирамидалар, алдаган кўчмас мулк инвесторлари ва банк омонатчилари, оилавий мулк билан боғлиқ низолар, шартнома мажбуриятларининг бузилиши – бу салбий ҳодисаларнинг асосий кенг тарқалган сабаби аҳолининг ҳуқуқий тайёргарлиги йўқлигидандир. Бундай вазиятларни тўғри ҳал қилиш учун бир қатор ҳолларда махсус юридик маълумотга эга бўлган мутахассислардан малакали юридик ёрдам сўраши керак.

20-чизма

Масалан

1. "Уміт-надежда" жамоат бирлашмаси (Қўстанай ш.). Уюшманинг асосий йўналишларидан бири бу таълимдир, унинг доирасида ўқув курслари, ҳуқуқий ва психологик маслаҳатлар ўтказилади. Буларнинг барчаси бепул тақдим этилади ва ҳамма кириши мумкин.

2. "АРДОС-Журек" уюшмаси. Петропавловскда имконияти чекланган шахсларни қўллаб-қувватлаш маркази сифатида шаҳар интернатларидан бирининг битирувчилари томонидан ташкил этилган. Марказ вилоятдаги қишлоқ ва шаҳарларга ташриф буюриб, уларда семинар ўтказилади. Семинарлар ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилиш, психологик реабилитация ва қўллаб-қувватлашга бағишланган.

3. "Қозоғистон кўрлар жамияти" жамоат бирлашмаси. Бу кўриш қобилияти бўйича I ва II гуруҳ ногиронларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ижтимоий қўллаб-қувватлаш, реабилитация, ижтимоий интеграция учун ташкил этилган республика жамоат бирлашмаси. Бутун Қозоғистон бўйлаб амал қилади. 1937 йилда "Қозоғистон кўзи ожизлар жамиятининг" биринчи қурултойи бўлиб ўтди

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикасида ногиронликнинг олдини олиш, йўқ қилиш ёки чекланган ҳаётий фаолият учун бадал тўлаш, шунингдек, имконияти чекланган шахснинг бошқа фуқаролар билан жамиятда иштирок этишлари учун тенг имкониятлар яратишга қаратилган шарт-шароитлар яратиш чоралари тизими кўзда тутилган.

1. Қозоғистон Республикаси қонунларига мувофиқ имконияти чекланган шахсларнинг қандай ҳуқуқлари бор?
2. Қозоғистон Республикаси қонунларига биноан алоҳида эҳтиёжли болаларнинг қандай ҳуқуқлари борлигини айтинг.
3. Имконияти чекланган шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай органлар ёки ташкилотларга мурожаат қилиш керак?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳларда ишлаш

Сизнинг шахрингизда имконияти чекланган шахслар учун қанчалик қулай шароитлар: йўллар, жамоат транспорти, бинолар, аэропортлар, темир йўл вокзаллари ва ҳоказолар яратилганлигини таҳлил қилинг ва муҳокама қилинг. Мактабингизда алоҳида эҳтиёжли болалар учун қулайликлар мавжудми? Ижтимоий инфратузилмадан фойдаланиш ҳуқуқини қондириш бўйича тавсияларни асосланг.

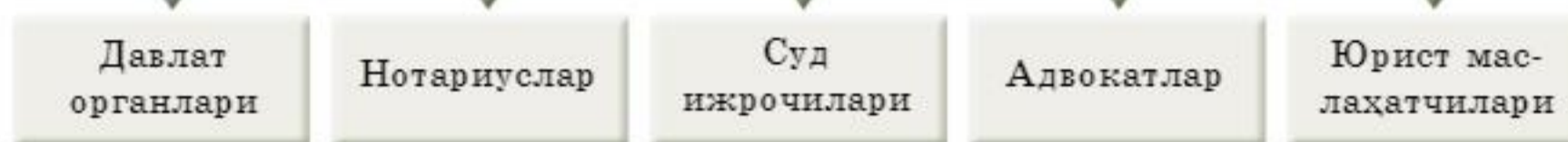
Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

1. "Қозоғистон Республикасида ва хорижий мамлакатларда имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми" мавзусида тақдимот тайёрланг. Сизнинг вилоятингизда, туманингизда имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қандай ташкилотлар бор? Уларнинг тажрибасини ўрганинг. Ушбу тақдимотни дарсда муҳокама қилинг. Ривожланган давлатлар тажрибасидан Қозоғистон Республикасида имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қандай янгиликларни таклиф қиласиз?

2. "Паралимпия ўйинлари ва уларнинг жамият учун аҳамияти" мавзусида баҳс-мунозаралар ўтказинг. Қандай паралимпия ўйинларини биласиз? Сизнинг минтақангизда шундай спортчилар борми? Улар билан боғланинг, улар билан интервью ўтказинг.

Малакали юридик ёрдам берадиган субъектлар

Тарихдан

Адвокатура қадимдан мавжуд бўлган. Замоनावий адвокатура намунаси Қадимги дунёда пайдо бўлган. Афинада адвокатлар тоифаси йўқ эди. Кўпроқ гап маърузачилар ҳақида эди. Афинанинг озод фуқароларига адвокатларнинг ёрдами судга ёзма нутқлар тайёрлаш (логография) ва судда (ораторияда) оғзаки нутқларни тайёрлашдан иборат эди. Қадимги Юнонистоннинг Демосфен, Лисий, Эскин каби нотиқларнинг нотиқлик маҳоратининг юқори намуналари маълум. Рим адвокатлари аҳоли томонидан камбағалларни бойлардан ҳимоя қилиш учун сайланардилар. Адвокатлик фаолияти жуда обрўли ҳисобланар эди. Кўплаб таниқли римликлар ўзларининг йўлларини адвокатура билан бошлашган: Цезарь, Гортензий, Красс, Помпей. Рим адвокатурасининг қироли Цицерон ҳисобланган.

Халқаро стандартларга мувофиқ, малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқига давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам киради. Бу шуни англатадики, агар шахс адвокат, нотариус ёки бошқа ҳуқуқий ҳимоя объектини ёллаш имконига эга бўлмаса, унга давлат маблағлари ҳисобидан давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам кўрсатилади.

Давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам турлари:

- ҳуқуқий ахборот – аҳоли билан ҳуқуқий иш, ҳуқуқий мавзулар бўйича маълумот материаллари билан таъминлаш;
- ҳуқуқий маслаҳат;
- судларда, жиноий қидирув ва бошқа давлат органларида шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ва вакиллик қилиш. Қуйидаги ёрдам кўрсатилади:
  - 1) маъмурий жавобгарликка тортилган шахсга;
  - 2) фуқаровий суд ишларини юритишда даъвогарга;
  - 3) гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига, судланганга, оқланганга, жабрланувчига;
  - 4) алимент ундириш, пенсия ва нафақа тайинлаш, реабилитация қилиш, қочқин ёки оралман мақомини олиш, ота-она қарамоғисиз қолган вояга етмаганлар.

Луғат

- **Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми** – бу инсонга ўз ҳуқуқларини амалга оширишга ва бузилиш ҳолатларида уларни ҳимоя қилиб ёрдам берадиган органлар, ташкилотлар ва муассасалар тизими.
- **Омбудсман** – инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи амалдорларнинг ишини муайян одамларнинг муаммоларини ҳал қилишга йўналтирувчи ишончга сазовор бўлган мустақил мансабдор шахс.

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан "ҳар ким малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқига эга" (13-модданинг 3-банди). Ушбу ҳуқуқ, фуқаролигидан қатъи назар, ҳар қандай шахсга тегишли. Ушбу ҳуқуқ ҳеч қандай шароитда чекланиши мумкин эмас (39-модданинг 3-қисми).

Халқаро ҳужжатларда малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи одил судловга кириш ва судда ишни одилона кўриб чиқишга бўлган ҳуқуқни амалга оширишнинг муҳим кафолати сифатида қаралади. Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш учун давлат қийин вазиятга тушиб қолган ҳар бир кишига бепул юридик ёрдам кўрсатилишини кафолатлайди. Қозоғистон Республикаси БМТ аъзоси сифатида ушбу халқаро стандартларни амалга оширишга интилмоқда.

Сиз юридик ёрдам олиш учун мурожаат қилишингиз мумкин:

1) ушбу давлат органи эга бўлган ҳар қандай маълумотни сўраб давлат идорасига. Чекланган маълумотлар бундан истисно. Сўров бўйича маълумотлар бепул тақдим этилади. Сўров оғзаки ёки ёзма шаклда, шу жумладан электрон ҳужжат шаклида берилиши мумкин;

2) нотариал ҳаракатларга доир нотариусга. Нотариус фуқароларни ва юридик шахсларни ҳуқуқ ва мажбуриятларни тушунтириши, нотариал ҳаракатларнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши, ҳуқуқий билмаслик уларга зарар етказмаслиги учун огоҳлантириши шарт;

3) суд ижросисига, агар қарздор суд қарорини ўз ихтиёри билан бажармаган бўлса, ижро қилиш жараёнига тааллуқли масалаларга тегишли;

4) ҳар қандай турдаги юридик ёрдам кўрсатадиган адвокатга. Жиноят процессида фақат адвокат ҳимоячи бўлиши мумкин. Ўз номидан унга мурожаат қилган шахс билан ҳуқуқий ёрдам тўғрисида ёзма шартнома тузади. Адвокат юридик ёрдам кўрсатиш муносабати билан унга маълум бўлган маълумотларни сир сақлаши шарт. Ёрдам сўраб мурожаат қилган шахснинг розилигисиз уларни ошкор қилиш тақиқланади. Судда вакил ёки ҳимоячи вазифасини бажариши муносабати билан ўзига маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида адвокат сўроқ қилинмайди. Адвокат юристларнинг касбий этикасига риоя қилиши шарт (20-расм);

5) ҳар қандай юридик ёрдам кўрсатадиган юридик маслаҳатчига. Бироқ у жинорий иш юритишда ҳимоячи сифатида иштирок эта олмайди (20-чизма).

20-расм. Адвокат

19-§. Инсон ҳуқуқлари ва жамиятдаги низолар

Бугунги дарсда:

жамиятдаги низоларнинг ролини кўриб чиқамиз, мактабдаги низоларнинг хусусиятларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- низо
- ҳуқуқий низо
- манфаат

Низоларнинг роли ва уларнинг турлари. Кўпинча, ўз ҳуқуқларидан фойдаланишда, бир кишининг ҳуқуқлари бошқасининг ҳуқуқлари билан тўқнашади. Бундай ҳолда можаро келиб чиқади. Ушбу зиддиятлар ҳуқуқларнинг бузилишига олиб келмаслиги учун сиз низони бошқариш имкониятига эга бўлишингиз керак.

Зиддият инсоният жамиятининг хилма-хиллигининг табиий маҳсулидир ва у ҳар қандай жамиятда муқаррар бўлиши мумкин.

Тарихдан

Ҳатто қадимги даврларда ҳам одамлар ижтимоий қарама-қаршиликларни, жамиятдаги низоларни самарали ҳал қилиш масалалари ҳақида ўйлашди, идеал, зиддиятсиз яхшилик ва адолат жамиятини орзу қилишди. Бобил шоҳи Ҳаммурапининг қадимги қонунларида низоли вазиятларни ҳал қилишнинг ўнлаб усуллари мавжуд. Афсонага кўра, шоҳ Сулаймон

21-расм. Сулаймон шогирдлари билан

ўзининг донолиги ва низоларнинг олдини олиш ва ҳал қилиш қобилияти туфайли машҳур бўлган (21-расм).

Қозоқ жамиятида қадимги даврлардан бери можароларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилишган. Байлар суди бор эди.

Бир томондан, “бийлар суди” тушунчаси ҳар қандай суд муҳокамаларида ҳақиқатни излаш тушунчаси билан боғлиқ эди. Бошқа томондан – суд ҳукмининг асоси бўлган адолат билан. Бийлар жамиятдаги низоларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилишган.

Агар зиддият тўғри бошқарилса, зиддият унинг барча иштирокчиларига ижобий таъсир қилади. *Зиддият* – бу восита, рағбатлантирувчи, ривожлантирадиган куч, жамият ва ҳар бир инсон тараққиёти учун имкониятдир. Ҳуқуқ ва манфаатлар юзасидан келиб чиқадиган, қонун билан қўриқланадиган (ҳуқуқий аҳамиятга эга манфаатлар), ҳуқуқий йўл билан ҳал қилинадиган низолар *ҳуқуқий низолар* дейилади. 22-чизмада ҳуқуқий низолар турлари кўрсатилган.

Мактаб можароларининг хусусиятлари. Мактабдаги, умуман жамиятдаги низолар жуда тез-тез учрайди. Мактаб ўқувчилари кўп вақтларини мактабда ўтказадилар. Бу ерда бошқалар билан мулоқот қилиш кўник-

Давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам адвокатлар, ҳуқуқий маслаҳатчилар, нотариуслар, хусусий суд ижрочилари томонидан бепул тақдим этилади.

Фуқароларнинг айрим тоифаларига комплекс ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатилади:

- 1) оғир ҳаётӣ шароитда бўлган шахсларга;
- 2) манзилли ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар;
- 3) Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига;
- 4) биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига;
- 5) ёшга кўра нафақахўрларга;
- 6) қариялар ва умумий турдаги ногиронлар учун тиббий-ижтимоий муассасаларда (ташкilotларда) яшайдиган кексалар ва ногиронлар;
- 7) оғир ижтимоий ва молиявий аҳволда бўлган бошқа шахсларга.

Комплекс ижтимоий ҳуқуқий ёрдам – бу миждознинг юридик ёрдам сўраб мурожаат қилган пайтидан бошлаб иш бўйича якуний ҳуқуқий қарор қабул қилинмагунига қадар (ҳуқуқий вазият ҳал қилинмунгача) ҳуқуқий ёрдамидир.

Шундай қилиб, малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи чекланмайди. Қозоғистон Республикасида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқини амалга ошириш учун чора-тадбирлар тизими яратилган.

1. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг маъноси нима?
2. Қозоғистон Республикаси қонунчилигида малакали юридик ёрдамнинг қандай турлари ва шакллари кўзда тутилган?
3. Қайси субъектлар Қозоғистон Республикасида малакали юридик ёрдам кўрсатдилар? Адвокат ким? Қандай вазиятларда бепул малакали юридик ёрдам олиш мумкин?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги вазиятларни муҳокама қилинг.

Бундай ҳолатларда сизга малакали юридик ёрдам керакми? Жавобингизни асосланг. Агар жавобингиз “ҳа” бўлса, унда жавоб беринг: одам қаерга мурожаат қилиши керак? У юридик ёрдамнинг қайси турига ва шаклига муҳтож? Бу ҳолатда бепул ҳуқуқий ёрдам давлат томонидан кафолатланадими?

1. Фуқаро М. ўзининг мевали чипслари бизнесини бошлашга қарор қилди.
2. Фуқаро А. ўғрилиқда гумон қилиниб ушланди.
3. Фуқаро С. автомашина рулида ўтирганида, пиёдани уриб юборган. Пиёда энгил жароҳатланган.
4. Фуқаро Т. пенсия ёшига етган ва пенсия ҳамда нафақаларни тайинлаш тартиби тўғрисида билишни хоҳлайди.

Луғат

- **Юридик ёрдам** – юридик шахсларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя қилишда ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш.
- **Давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам** – қонун асосида уни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга кўрсатиладиган юридик ёрдам.
- **Нотариат** – нотариал ҳаракатлар орқали малакали ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган юридик муассаса.

22-расм. Ұқувчилар орасидаги низо

ланиши сифатида хизмат қилган воқеани таҳлил қилишгина самарали бўлмайди. Низолашаётган томонлар билан можаронинг келиб чиқиши, уларнинг ўтмиш ва келажакдаги муносабатлари билан боғлиқ бошқа муҳим масалаларни муҳокама қилиш зарур (22-расм).

Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги зиддият. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида тушунмовчилик мавжуд ва бу узоқ давом этиши мумкин. Кўпинча ўқувчи баъзи ўқитувчилар унга ёмон баҳо қўйиб, “айб топади”, деб ўйлашади. Кўпинча мактаб ўқувчиси катталар билан қандай қилиб ишончли гапиришни билмайди ва у билан гаплашишга журъат этмайди. Шундай қилиб, у жим бўлишга одатланади, жавобан “орқага қайтиш” ёки “ижтимоий кутилган жавоблар” беришга одатланади, аммо шу билан бирга катталар фикрига қўшилмайди. Бу узоқ давом этадиган яширин тўқнашувларга, мактабдаги кескинликларга олиб келиши мумкин. Ўқитувчи учун бу муаммонинг биринчи белгисини ва болада психологик ноқулайлик пайдо бўлганини кўра олиш жуда муҳимдир. Шу билан бирга, ўқувчи ҳар доим ҳам бундай можаролар учун айбдор эмас.

Ўқитувчи ва ўқувчининг ота-онаси ўртасидаги зиддият. Кўпинча ўқитувчи ва ўқувчилардан бирининг ота-онаси ўртасида низо келиб чиқади. Бу ерда ота-оналар одатда ўқитувчини боласига нисбатан ноҳолис муносабатда айблашади. Бундай вазиятда ҳамма, биринчи навбатда, бола азоб чекади.

Ўқувчи зиддиятли вазиятга тушиб қолганида, нима қилиш керак?

1. Ўз ҳаяжонини босиш, вазиятга четдан туриб қараш.
2. Зиддиятнинг ўзаро манфаатли ечимини топиш мақсадида қарама-қарши томон билан очиқ ва хайрихоҳлик билан гаплашиб олиш.
3. Агар келишувга эришилмаса, унда катталарга: ота-оналар, ўқитувчилар, психолог, медиатор, мактаб маъмурияти вакиллари (илмий мудир, мактаб директори ва бошқ.) мурожаат қилиш керак.

4. Агар кўрсатилган шахслар ўқувчининг мурожаатига жавоб беришмаса ёки улар зиддиятни ҳал қила олишмаса ва ўқувчининг ҳуқуқлари

малари шакллантирилади. Агар ўқувчилар мактабда таълим олиш пайтида бошқалар билан ўзаро муносабатда бўлишнинг самарали усулларини ўрганмасалар, келажакда улар ўзаро муносабатларда (оилада, ишдаги ҳамкасблари билан ва бошқалар) муаммоларга дуч келишлари мумкин.

Мактабларда алоқа кўникмаларини ривожлантиришга, эҳтиёжлари тўғрисида очиқ, шикоятсиз гапиришни ўрганишга, бошқаларни тинглаш ва эшитишга, келишишга жиддий эътибор бериш керак.

Мактабдаги низоларнинг турларини кўриб чиқамиз.

1. *Ўқувчилар ўртасидаги можаро (болалар, турли хил ижтимоий келиб чиқишдаги, миллатдаги, жисмоний тайёргарликдаги ва бошқа турдаги ўсмирлар).* Бу ерда баъзи мактаб ўқувчиларининг бошқалар томонидан қатъий рад этилиши шаклланиши кузатилади. Кўпинча бундай низолар узоқ яширин даврга эга. Унинг бошланиши одатда ҳар доим катталардан сир тугилади. Бошида, аҳамиятсиз воқеа (сўз, муваффақиятсиз ҳазил ва бошқ.) туфайли муносабатлардаги кескинлик пайдо бўлиши мумкин. Бундай кескинлик кў-

Луғат

- **Низо** – одамларнинг манфаатлари, мақсадлари, нуқтаи назарлари тўқнашуви.
- **Хуқуқий низо** – бу қонуний оқибатларга олиб келадиган ва қонуний йўл билан ҳал этиладиган манфаатлар тўқнашуви.

кўз олдида ота-оналар ўқитувчи билан нотўғри муносабатда бўлишади. Ўқитувчи илмий мудирдан ва директордан ёрдам сўрай бошлайди.

3. Синфдошлар В. ва А. битта ҳовлида яшашади. Улар бир-бири билан тил топиша олмайди. Томонлардан бирининг ота-онаси юқоридаги ўқувчиларнинг ижтимоий тармоқлардаги ёзишмаларидан хавотирга тушади. Уларнинг ёзишича, ёзишмалар анча вақт давомида, беадаб сўзлар, таҳдидлар, битта компания аъзоларини низоли вазиятга жалб қилиш уринишларидан фойдаланган ҳолда олиб борилган. Ота- оналарнинг қарори синф раҳбаридан ёрдам сўраб мурожаат қилиш бўлди.

20-§. Ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш усуллари

Бугунги дарсда:

ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш усуллари ҳақида билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқий низо
- медиация
- қатнашиш жараёни
- бийлар суди

Ҳуқуқий зиддиятларнинг инсон ҳуқуқларини бузишининг олдини олиш учун уларни ҳал қилишнинг самарали усуллари зарур. 23-чизмада қонуний зиддиятларни ҳал қилиш усуллари кўрсатилган.

Ҳозирги вақтда низоли (мунозарали) вазиятларни ҳал қилиш учун қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин.

23-чизма

Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш усуллари

хавф остида қолса, у ҳолда ваколатли мансабдор шахсларга (вояга етмаганлар ишлари бўйича инспектор, бошқа ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари, суд ва бошқ.) мурожаат қилиш мумкин.

● Қушимча ахборот

2019 йил 27 декабрдаги “Педагогнинг мақоми ҳақида”ги Қонунга биноан педагог мажбур;

– ҳаётини оғир вазиятда бўлган бола аниқланганлиги факти ҳақида таълим муассасаси раҳбариятига дарҳол хабар бериш;

– ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари, таълим муассасаси раҳбариятига вояга етмаганлар томонидан ёки уларга нисбатан жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари бўлган, шунингдек, таълим муассасасидан ташқари касбий фаолиятга боғлиқ ҳаракат (ҳаракатсизлик) тўғрисида дарҳол хабар бериш;

– таълим олаётганлар ёки тарбияланувчиларнинг таълими ва тарбияси масалалари тўғрисида ота-оналарга ёки бошқа қонун вакилларига маслаҳат бериш.

Шундай қилиб, мактабда низоларни бошқаришнинг энг самарали ёндашуви ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар ўртасида алоқа кўникмаларини ривожлантириш, ҳамкорлик ва ўзаро тушуниш, бошқа одамларни қабул қилишга тайёрлик, уларнинг қарашлари, одатлари асосида бошқалар билан ўзаро муносабат жараёнида муносабатларни шакллантириш.

1. Жамиятдаги низоларнинг моҳияти ҳақида гапириб беринг. Ҳуқуқий низолар деганда нимани тушунасиз? Уларнинг турларини санаб беринг.
2. Мактабдаги низоларнинг хусусиятлари нимада.
3. Мактабдаги низоларни ҳал қилиш усулларини аниқланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Тўқнашувлар жамиятнинг тараққий этишига, шахснинг ривожланишига қандай таъсир қилди?
2. Ўзингизнинг ёки бошқа одамларнинг ҳаётдан, тарихий шахслардан аниқ мисоллар келтиринг. Ушбу тўқнашувларнинг ижобий ва салбий маъноларини аниқланг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Учта кичик гуруҳга бўлинг. Қуйида келтирилган зиддиятли вазиятларни муҳокама қилинг. Саволларга жавоб беринг: Бундай вазиятларда зиддиятнинг роли қандай эди? Ушбу мисол қандай низога тегишли? Низо иштирокчиларининг ҳар бири қандай вазифани бажаради? Бу ерда қандай ўзаро фойдали ечимни топиш мумкин?

1. Синфда жисмонан заиф бола бор, уни ҳамма масхара қилиб кулади. Бошқа ўқувчилар уни очик жанжалга ундашади. Зиддият вақт ўтиши билан чуқурлашиб боради, аммо ҳеч қандай тарзда ҳал этилмайди, чунки йигит синфдошларининг ҳужумларига шафқатсиз муносабатда бўлишни истамайди. Унинг тарафини олган йигитлар ҳам раҳбар ва унинг гуруҳи томонидан таъқиб қилинмоқда.

2. Иккинчи синф ўқувчисининг ота-онаси ҳар қандай сабабга кўра ўқитувчи билан гап талашади, “болага тўрт қаердан келди, нега беш эмас?” деб сўрашади. Зиддият кучайиб боради: болада ўқигиси келмаслик истаги шаклланади, чунки унинг

Лугат

- **Медиация** – воситачи орқали музокаралар.
- **Қатнашиш жараёни** – судга мурожаат қилмасдан, низони ҳал қилиш учун иккала томоннинг адвокатлари ёрдамида музокаралар йўли билан ҳал қилиш.

5. Омбудсман. Бу инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишга чақирилган халқнинг ишончига сазовор илҳомлантирувчи амалдор. Қозоғистонда умумий омбудсман ва болалар учун омбудсман ташкил этилган. Ушбу орган Қозоғистон Республикаси Президенти ҳузурида ташкил этилган.

6. Нотариат. Нотариуснинг вазифаси одамлар ўртасидаги низоларнинг олдини олишдир. Нотариус ҳужжатларга юридик куч берадиган

битимни, ҳужжатларни (васиятномалар, ишончномалар, ҳужжатлар нусхалари ва бошқалар) тасдиқлаш учун жавобгардир. Нотариуслар одамларга ушбу ҳужжатларни тўғри тузишда ёрдам беришлари ва ушбу ёки бошқа ҳужжатга имзо чекиш орқали шахс битимнинг моҳиятидан хабардор бўлишларига ишонч ҳосил қилишлари керак. Бу келажакда битим тарафлари ўртасида низолар келиб чиқмаслиги учун керак. Нотариус яраштириш ишларини юритиш ҳуқуқига эга, шунингдек, шубҳасиз талаблар бўйича ёзувларни бажариши мумкин.

7. Суд. Бу давлат органи бўлиб, қонун асосида жамиятдаги ҳуқуқий низоларни ҳал қилишга чақирилади, қарорлари мажбурий ижро этилиши керак.

Можароли (баҳсли) вазиятда дарҳол судга мурожаат қилиш мантиқий эмас. Аввалига яраштириш муолажаларидан фойдаланиш тавсия этилади.

Қозоғистон Республикасида 2011 йил 28 январдаги “Медиация тўғрисида”ги Қонун амал қилади. Бу қонун жисмоний ва (ёки) юридик шахслар иштирокида фуқаровий, меҳнат, оилавий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлар соҳасидаги тортишувлар (зиддиятлар) натижасида юзага келган муносабатларни тартибга солади. Шунингдек, бу қонун ҚР ЖКда тўғридан тўғри кўрсатилган жиноий қилмишлар, катта бўлмаган ва ўрта оғир жиноятларда, шунингдек, оғир жиноятлар тўғрисидаги жиноий суд ишларини кўриб чиқиш жараёнида қўлланилади.

Эътибор беринг!

Медиация ўтказиш тартиби коррупция жиноятлари ва бошқа давлат хизматлари манфаатлари ҳамда давлат бошқарувиغا қарши жиноятлар тўғрисидаги жиноий ишларни кўриб чиқишда қўлланилмайди.

Медиация йўли билан тортишувни (зиддият) ҳал қилишда ўзаро келишувга эришилган ҳолатда медиация тўғрисида ёзма шаклда расмийлаштирилган шартнома тузилади. Бу шартнома медиация иштирокчилари томонидан ихтиёрий ва шартномада кўзда тутилган муддатда бажарилиши керак бўлади. Шартномани бажаришдан бош тортилган

1. Низолашаётган томонлар ўртасидаги музокаралар (воситачисиз). Бу ерда, биринчи навбатда, бошқа томонга мурожаат қилиш ва низони ўзи ҳал қилишга ҳаракат қилиш керак. Фуқаролик-ҳуқуқий низоларини, шу жумладан тижорат (тадбиркорлар ўртасида) мунозараларини ҳал қилишда кенг қўлланилади.

Воситачилик – мустақил ҳолис воситачи орқали музокаралар. У тарафлар томонидан ўзаро келишув асосида танланади ва келишув битимига эришишга ҳисса қўшади. Музокараларда воситачилар қуйидагилар бўлиши мумкин:

а) воситачи – ташқи томондан мустақил шахсдир. Касбий ва касбий бўлмаган асосда ишлайдиган воситачилар мавжуд. Профессинал воситачилар медиаторлар рўйхатига киритилган. Медиация фуқаролик, меҳнат, оилавий ва бошқа низоларни ҳал қилишда, шунингдек, кичик ва ўрта оғирликдаги жиноятлар ва қонунбузарлик ҳолатларида қўлланилади (23-расм).

б) низоларни тинч йўл билан ҳал қилишга ёрдам берадиган адвокат. Бу адвокатуранинг тайинланишларидан бири. Шу мақсадда адвокатлар баҳсли томонлар ўртасида музокаралар олиб бориш ҳуқуқига эга. Адвокат орқали бўладиган музокараларга *қатнашиш жараёни* дейилади.

Арбитраж – низони мустақил ҳолис шахс – тарафлар томонидан танланган ҳакам томонидан ҳал қилиниши, ҳал қилув тарафлар учун мажбурийдир. Ҳакамлик судига мурожаат қилиш учун томонлар ҳакамлик битимини тузишлари керак, унда улар аниқ ҳакамлик муҳокамасини кўрсатадилар. Бу муайян низони кўриб чиқиш учун махсус ташкил этилган арбитраж ёки доимий арбитраж бўлиши мумкин. Ҳар бир доимий ҳакамлик суди ўз ҳакамлари рўйхатига эга. Ҳакамлик судлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун Қозоғистон Арбитраж палатаси ташкил этилди. Умуман олганда, арбитражлар тадбиркорлар ўртасидаги тижорат низоларини ҳал қилишади.

4. Ваколатли давлат органи. Кўпгина давлат органларида фуқароларнинг мурожаатлари бўйича ишлайдиган идоралар, мансабдор шахслар мавжуд. Ушбу тузилмаларга ҳар қандай шахс шикоят, ариза билан мурожаат қилиши мумкин. Масъул шахс вазиятни ҳал қилишга ва ўз вақтида жавоб беришга мажбурдир.

23-расм. Медиатор (воситачи)

4-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING СУД ТИЗИМИ

21-§. Хуқуқий давлатда суд ва адлия суд тизимининг таркибий қисмлари

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасининг суд тизими билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- суд
- суд ҳокимияти
- адлия

Суд тизими. Ҳар қандай, ҳатто энг мукаммал қонуннинг қабул қилиниши ҳам фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишининг кафолати эмас. Қонунни амалга ошириш ва ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг мукаммал механизми зарур. Айнан суд

зиммасига инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, шу жумладан, қонунга қарши ҳаракатларни, давлат ҳокимияти органларининг қарорларини ҳар қандай тажовузлардан муҳофаза қилиш ва ҳимоя қилишни таъминлаш вазифаси юклатилган. Бундай ҳолатларда судга давлат номидан суд қарорларини қабул қилишнинг мутлақ ҳуқуқи берилган.

Адлия – бу давлат номидан амалга ошириладиган махсус давлат органлари – судлар томонидан ҳуқуқий низоларни ҳуқуқий нормалар асосида, фуқаролик, жиноий ва қонунда белгиланган бошқа ишларнинг процессуал шаклига мувофиқ ҳал этишга қаратилган давлат фаолияти.

Тарихдан

Қозоқ кўчманчи жамиятида бий – судьялар мартабада, хизмат жойларида, аниқроғи – таъсир доираларида ва жамият томонидан тан олинган даражаларда турлича бўлишган. "Бош судья" маъносини англатувчи Тебе бий суд босқичининг юқори қисмини эгаллаган эди. Қоида бўйича, бу ном қозоқ кўчманчиларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш қадриятларига содиқ бўлган даврда машҳурлик, профессионалик мезони бўлиб

24-расм. Қозоқ халқининг учта таниқли бийлари – Тебе бий, Қазибек бий, Айтеке бий

хизмат қилди. Жуз, алоҳида минтақалар ва катта уруғ жамоалари ичида таниқли бўлган ва тан олинган бийларга Тебе бий дейилган. Уларнинг унвонларига келиб чиққан ва кўпроқ таъсири бўлган минтақаларнинг номлари кўшилди. Масалан, XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг биринчи ярмида яшаган Толе бий Катта жузнинг Тебе бийи, Қазыбек бий – Ўрта жузнинг Тебе бийи, Айтеке би – Кичик жузнинг Тебе бийи деб тан олинган. Тебе бий унвонини ўз вақтида катта ва мураккаб низоли ишларда даъвогар тарафлар томонидан бир неча марта сайлаб олинган Тебе бий

ҳолатда манфаатдор томон судга қарши томоннинг мажбуриятини бажариши тўғрисида ариза бериши мумкин. Бундай ҳолатда суд медиация шартномасининг мажбурий бажарилиши тўғрисида қарор чиқаради.

Агар низолашаётган томонлар судга мурожаат қилишган бўлса, суднинг ҳар қандай босқичида низони яраштириш орқали музокаралар йўли билан ҳал қилиш мумкин. Суд низони тинч йўл билан ҳал қилишда томонларга ёрдам кўрсатиши шарт. Агар томонлар ўзаро келиша олишган бўлса, суд томонидан тасдиқланган келишув битими (ёки низони медиация ёки иштирок этиш тартибида ҳал этиш тўғрисида битим) тузилади ва бажарилмаган тақдирда у ихтиёрий равишда бажарилиши мумкин.

Шундай қилиб, ҳуқуқий мажароларнинг инсон ҳуқуқлари бузилиши ва жамиятнинг бўлиниши олдини олиш учун уларни ҳал қилишнинг самарали усуллари зарур. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий мажароларни ҳал қилиш усуллари тизими яратилган ва амал қилинмоқда. Улардан жамиятдаги низоларни камайтиришнинг энг самарали йўли ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари: музокаралар, воситачилик, қатнашиш жараёни, арбитраж.

1. *Ҳуқуқий низо* нима? Ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг қайси усулларини биласиз? Қайси бири энг самарали? Жавобингизни асосланг.
2. Низоларни ҳал этишнинг муқобил усулларининг афзалликлари нимада?
3. Замонавий жамиятда бийлар суди зарурми? Унинг афзалликлари нимада?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гурӯҳда ишлаш

Қуйидаги вазиятларни ўрганинг. Ушбу ҳолатда судда низо борми? Низоларни ҳал қилишнинг қандай усулларидан фойдаланиш мумкин? Судга мурожаат қилиш оқилонами?

1. Фуқаро И. фуқаро П.дан квартирани 6 ой муддатга ижарага олди. Бир ой ўтгач, фуқаро П. пулга тезкор эҳтиёжи борлиги сабабли квартирани бўшатишни талаб қилди ва квартирани сотишни хоҳлади. Фуқаро И. шартномага мурожаат қилиб, рад этди. Бу қонуний тортишувми? Улар бу низони қандай ҳал қилишлари мумкин?

2. Якка тартибдаги тадбиркор С. ва "Ветер" МЧЖ 2019 йил 1 мартга қадар эҳтиёт қисмларни етказиб бериш тўғрисида шартнома тузди. Бироқ, кўрсатилган вақтга қадар мол етказиб берилмади, гарчи харидор олдиндан тўловни амалга оширган бўлса ҳам. Харидор олдиндан тўловни қайтариб беришни ва зарарни қоплашни талаб қилди. Сотувчи фақат олдиндан тўловни қайтаришга рози бўлди.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Берилган жадвални тўлдиринг, ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг ҳар бир усули ҳақидаги тушунчани кенгайтиринг. Сиз "Ҳаммага ҳамма ўргатади" усулидан фойдаланишингиз мумкин.

№	Ҳуқуқий можарони ҳал қилиш усули	Усулнинг моҳияти
1.	Суд	
2.	Давлат органи	
3.	Нотариат	
4.	Арбитраж	
5.	Музокаралар	

Луғат

- **Суд** – адолатли судни амалга ошириш учун мутлақ ваколатларга эга бўлган давлат орган.
- **Суд ҳокимияти** – давлат ҳокимиятининг мустақил қарам бўлмаган тармоғи, адолатни амалга ошириш орқали фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган

Олий суднинг органлари қуйидагилардан иборат: 1) ялпи мажлис; 2) ялпи мажлис президиуми; 3) фуқаролик ишлари бўйича суд коллегияси; 4) жинойий ишлар бўйича суд ҳайъати; 5) ихтисослаштирилган суд кенгаши.

Суд коллегиясини суд тизими тўғрисидаги Конституциявий қонунда белгиланган тартибда лавозимга тайинланадиган раис бошқаради.

Вилоят ва унга тенглаштирилган судлар (вилоят судлари) ўз ваколатлари доирасидаги ишларни кўриб чиқадилар, қуйи судларнинг апелляция бўйича суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқадилар, вилоят судларида суд амалиётини ўрганадилар, вилоят судлари томонидан одил судловни амалга оширишда қонунларга риоя қилинишини кўриб чиқа-

дилар ва ҳоказо. Вилоят суди раис ва судьялардан ташкил этилади, Олий суд раисининг тақдимномасига биноан, Олий суд кенгаши билан келишилган ҳолда Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан тузиладиган ихтисослашган таркиблар ташкил этилади.

Туман судлари ва унга тенглаштирилган судлар (туман судлари) – кўпчилик суд ишларини биринчи босқич суди сифатида кўриб чиқади. Туман судлари Олий суд кенгаши билан келишилган ҳолда Олий суд раиси тақдимотига биноан Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан тузилади. Туман суди раис ва судьялардан иборат.

Ихтисослашган судлар муайян тоифадаги ишларни кўради. Масалан, вояга етмаганлар ишлари бўйича судлар балоғатга етмаган болаларга нисбатан жинойий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки вояга етмаганнинг манфаатларига дахлдор фуқаролик ишларини кўриб чиқади. Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан вилоят ёки туман суди мақоми берилган.

Жаҳон тажрибаси судлар ва судьяларнинг ихтисослашуви самарадорлигини кўрсатмоқда. Бу одил судловни амалга ошириш ва ҳуқуқларни суд орқали ҳимоя қилиш сифатини яхшилайти.

Қозоғистон Республикасида ихтисослашган судлар босқичма-босқич шакллантирилди. Шундай қилиб, дастлаб туманлараро ихтисослашган иқтисодий судлар ташкил этилди. Маъмурий одил судловнинг ривожланиши ихтисослашган туманлараро маъмурий судларни ташкил этишни тақозо қилди. Кейинчалик вояга етмаганлар ишлари бўйича ихтисослаштирилган туманлараро судлар ва жинойий ишлар бўйича ихтисослашган туманлараро судлар пайдо бўлди, уларнинг юрисдикциясига ўта оғир жиноятлар тўғрисидаги ишлар киради.

унвонини ўз вақтида катта ва мураккаб низоли ишларда даъвогар тарафлар томонидан бир неча марта сайлаб олинган бийлар сақлаб қолган. Уларга, уларнинг судига турли жойлардан, уруғлардан, жузлардан мурожаат қилишлари мумкин эди ва мурожаат қилишарди.

Бўлажак Тебе бийнинг номзодлиги мураккаб, аҳамиятли ва ташлаб қўйилган ишларда бийлар судигача, аввал ўзларида тарафлар томонидан синчковлик билан муҳокама қилинар эди. Бунда шунга эътибор бериш керакки, катта уруғ жамоасини ҳимоя қилаётган тарафларнинг ҳар бири ўзларида, одатдагидек, ўзининг асосий адвокати сифатида ўзига Тебе бийни олдиндан белгилайди. Ҳар бир уруғ бўлинишига асосланган каттами, кичикми чорвадор кўчманчи жамоанинг бир эмас, бир неча бийлари бўлган. Аҳоли кимга мурожаат қилишни танлаш имконига эга эди. Ўзларининг кўчманчи ҳудудларига яқин ва сотилмаслиги, билими ва донолиги билан танилган, яъни суд жараёнининг анъанавий мезонларига жавоб берадиган кишиларга устунлик берилган. (Зиманов С.З. "Қозоғистон бийлар суди – ноёб суд тизими" китобидан)

Суверен Қозоғистон суд тизимини ривожлантиришда учта босқични шартли ажратиш мумкин. Биринчи босқич 1991 йил 16 декабрда қабул қилинган "Қозоғистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида"ги Конституциявий қонун қабул қилиниши бошланади, унда биринчи марта давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлиниши таъминли мустақамланган. Иккинчи босқич 1993 йил 28 январда Қозоғистон Республикаси Конституциясини қабул қилишдан бошланади, унга мувофиқ учта юқори суд кўзда тутилган: Олий суд, Олий арбитраж суди ва Қозоғистон Республикаси Конституциявий суди. Учинчи босқич битта олий суд – Қозоғистон Республикаси Олий суди томонидан таъминланадиган 1995 йил 30 августдаги Қозоғистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинишидан бошланади. Конституциявий кенгаш тузилди. Ҳозирги босқичда мамлакатнинг қуйидаги суд тизими ривожланди (4-жадвал).

4-жадвал.

Қозоғистон Республикасининг суд тизими

Қозоғистон Республикаси Олий суди	
Вилоят ва унга тенглаштирилган судлар (Нурсултан, Алмати, Шимкент шаҳар судлари)	Вилоят суди мақомига эга ихтисослашган судлар
Туман ва унга тенглаштирилган судлар (шаҳар суди, туманлараро суд)	Туман суди мақомига эга бўлган ҳолда ихтисослашган судлар

Олий суд фуқаролик, жиноий ва бошқа ишлар бўйича энг юқори суд органи бўлиб, бошқа судларнинг қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини (шикоят бўйича ишларни кўриб чиқиш) текширади. У ўз судловига тегишли суд ишларини кўриб чиқади; суд амалиётини ўрганайди, норматив қарорлар қабул қилиш орқали бошқа судларга суд амалиётини тушунтириб беради.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикасида одил судловнинг асосий вазифаси – инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳар қандай тажовузлардан муҳофаза қилиш ва ҳимоя қилиш, шу жумладан, қонунга қарши ҳаракатлар ва давлат ҳокимияти қарорларини амалга оширишга имкон берадиган самарали суд тизими яратилди. Шу билан бирга, Қозоғистон суд тизими такомиллашишда давом этмоқда. Уни ривожлантиришнинг энг муҳим йўналиши – суд ва судьяларнинг ихтисослашувидир.

1. Қозоғистон Республикасининг суд тизими қандай ривожланди?
2. Ҳозирги босқичда Қозоғистон Республикасининг суд тизими қандай?
3. Қозоғистон Республикаси суд тизимининг тамойилларини айтинг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

“Ҳуқуқ ҳимоя воситалари мавжуд бўлган жойдадир” иборасини муҳокама қилинг. Нима учун мустақил судсиз ҳуқуқий давлат бўлмайди деб ўйлайсиз? Адолат маъбудаси Фемида тасвиридаги кўздаги боғич, қилич ва тарози ниманинг тимсоли (25-расм)?

22-§. Судьянинг ҳуқуқий мақоми ва унинг фаолиятининг кафолатлари

Бугунги дарсда:

судьянинг ҳуқуқий мақоми ва мустақиллиги кафолатларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- Судьянинг ҳуқуқий мақоми
- Судьянинг мустақиллиги кафолатлари
- судьянинг дахлсизлиги

Судья – одил судловни амалга ошириш ваколатига эга бўлган давлат амалдоридир. Судья ўз вазифаларини доимий равишда бажаради ва суд ҳокимияти вакили ҳисобланади. Судьялар уларнинг фаолиятига ҳар қандай аралашувдан ва ташқи таъйиқлардан ҳимоя қиладиган юқори мақомга эга. Судьяларга энг юқори талаблар қўйилади.

Судьянинг ҳуқуқий мақоми судьяларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шунингдек, давлат томонидан суд фаолиятининг кафолатларини ўз ичига олади. Қозоғистон Республикаси барча судларининг судьялари ягона мақомга эга ва улар бир-бирлари билан фақат ваколатлари бўйича фарқ қиладилар.

Судьянинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Судья Ўзининг мустақиллигини, суд ҳокимияти вазифаларини бажариш учун шарт-шароит яратилишини кафолатлаш ҳуқуқига эга. Судья мажбур:

1. Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя қилиши, судьялик қасамёдига содиқ қолиши керак.

2. Одил судловни амалга оширишда, шунингдек, суддан ташқари муносабатларда ўзларининг конституциявий вазифаларини бажаришда суд одоб-ахлоқ қоидалари талабларига риоя қилиши ва судьянинг

Улар, шу жумладан доимий маслахатчилар иштирокида ишлайди. Келгусида судларни янада ихтисослаштириш мумкин.

“Астана” Халқаро молиявий марказининг Суди (АХММ) ажралиб туради. АХММ суди низоларни суд тартибида кўриб чиқади ва тарафларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, Марказнинг амалдаги қонунларига риоя этилишини таъминлашга қаратилган. АХММ суди ўз фаолиятида мустақилдир ва Қозоғистон Республикаси суд тизимига кирмайди. Марказ суди маълум тоифадаги низоларни ҳал қилади: Марказ иштирокчилари, Марказ органлари ва (ёки) уларнинг чет эллик ходимлари ўртасида юзага келадиган низолар; Марказда амалга ошириладиган ва Марказ қонунларига мувофиқ ҳар қандай операция тўғрисида; томонларнинг келишуви бўйича Марказ судига топширилади. АХММ суди Англиянинг умумий ҳуқуқ меъёрлари ва тамойиллари, шунингдек, энг яхши халқаро амалиёт асосида ишлаб чиқилган ўзининг иш тартиби қоидаларига эга.

25-расм. Адолат тимсоли

● Қўшимча маълумотлар

“Астана” халқаро молия маркази 2015 йилда худди шу номдаги Конституциявий қонун асосида ташкил этилган бўлиб, у Нур-Султан шаҳридаги молиявий соҳада махсус ҳуқуқий режим амал қиладиган ҳудудни англатади. Марказнинг мақсади ва вазифалари: етакчи халқаро молиявий хизматлар марказини шакллантириш, молиявий хизматлар соҳасига инвестициялар жалб қилиш учун жозибадор муҳитни яратиш орқали Қозоғистон Республикаси иқтисодиётига инвестициялар жалб қилишга кўмаклашиш; Қозоғистон Республикаси ва бошқа мамлакатларнинг қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш Англия ва Уэльс қонунларининг тамойиллари, нормалари ва прецедентлари ва (ёки) дунёнинг етакчи молиявий марказларининг стандартлари АХММ ҳудудида ишлайди.

Қозоғистон Республикаси Конституцияси мамлакат суд тизимини белгилайдиган суд тузилиши тамойилларини мустаҳкамлайди. Республиканинг суд тизими Қозоғистон Республикаси Конституцияси билан ўрнатилади. Махсус ва фавқулодда судларни Конституцияда кўрсатилмаган ҳар қандай бошқа ном билан тузишга йўл қўйилмайди. Суд ҳокимияти Конституция ва қонунлардан келиб чиқадиган барча ишлар ва низоларга татбиқ этилади. Мамлакатда судларнинг кўп бўлишига қарамай, Қозоғистон суд тизими бутун мамлакат учун ягона ҳисобланади.

Луғат

- **Судьянинг ҳуқуқий мақоми** – бу судьянинг қонуний ҳуқуқлари ва мажбуриятлари (ваколатлари) мажмуи,
- **Судьянинг ҳуқуқий мақоми** – шунингдек, одил судловни амалга оширишда унинг мустақиллиги кафолатлари.
- **Судьянинг мустақиллиги кафолатлари** – бу судьянинг мустақиллигини таъминлашга қаратилган шартлар, вочиталар, чоралар.
- **Судьянинг иммунитет** – бу дахлсизлиги кафолатидир.

Ушбу орган Қозоғистон Республикаси Президентининг судларни шакллантириш бўйича конституциявий ваколатларини, судьяларнинг мустақиллиги ва дахлсизлиги кафолатларини таъминлаш мақсадида ташкил этилган. У Олий суд раисининг бўшаган ўрнига номзодни, вилоят судлари раислари, Олий суднинг судлов коллегиялари раисларининг бўш иш ўринларига номзодларни кўриб чиқади, Қозоғистон Республикаси Президентига Қозоғистон Республикаси Олий суди раиси лавозимига номзодни, вилоят судлари раислари, Олий суд кенгашлари раислари лавозимларига тайинлаш учун номзодларни тавсия қилади.

2. Судьяларнинг мустақиллиги. Одил судловни амалга оширишда судьялар мустақилдирлар ва фақат Қозоғистон Республикаси Конституциясига ҳамда қонунга бўйсундилар. Ҳеч ким одил судловни амалга оширишга аралашишга, судья ва маслаҳатчиларга таъсир ўтказишга ҳақли эмас.

Қонун судьянинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралашганлик, шунингдек, суд ва судьяларга ҳурматсизлик учун жавобгарликни белгилаб қўйган. Судья кўрилаётган суд ишлари ҳақида изоҳ бериши талаб қилинмайди. Маслаҳат хонасининг махфийлиги барча ҳолатларда истисносиз таъминланиши керак.

3. Судьяларнинг дахлсизлиги судьяларни жавобгарликка тортишнинг махсус тартибини англатади. Судья Қозоғистон Республикаси Президентининг ёки Қозоғистон Республикаси Сенатининг Қозоғистон Республикаси Олий суд кенгашининг хулосасига биноан розилигисиз ҳибсга олиниши, жиноий жавобгарликка, суд жараёнида белгиланган маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас, жиноят жойида қўлга олинганлик ёки оғир жиноят содир этганлик ҳодисалари бундан мустасно.

4. Судьялар, уларнинг оила аъзоларининг давлат томонидан ҳимоя қилиниши. Судьялар, уларнинг оилалари ва мол-мулки давлат томонидан ҳимоя қилинади. Ички ишлар органлари, агар судьяга тегишли мурожаат келиб тушса, судья ва унинг оила аъзоларининг хавфсизлигини, мулкларининг сақланишини таъминлаш учун ўз вақтида ва комплекс чораларни кўришлари шарт. Касбий фаолияти тўғрисида судьяга ва унинг мол-мулкига етказилган зарар республика бюджети ҳисобидан қопланади.

5. Судьялар ва судларни моддий таъминлаш. Судьялар, уларнинг мақомига мувофиқ, давлат ҳисобидан моддий таъминот ва ижтимоий

обрўсига, кадр-қимматига путур етказадиган ёки унинг ҳалоллиги, адолати, холислиги ва беғаразлигига шубҳа туғдирадиган нарсалардан қочиши.

3. Коррупциянинг ҳар қандай кўринишларига ва одил судловни амалга ошириш жараёнига ноқонуний аралашувга қарши туриш.

4. Судьялар йиғилишининг махфийлигига риоя қилиш.

5. Судья депутат бўлиши, ўқитувчилик, илмий ва бошқа ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган лавозимларни эгаллаши, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши, тижорат ташкилотининг бошқарув органи ёки Кузатув кенгаши аъзоси бўлиши мумкин эмас. Судья партияларга, касаба уюшмаларига аъзо бўла олмайди, бирон-бир сиёсий партияни қўллаб-қувватлаб ёки унга қарши чиқа олмайди.

Судьянинг ҳуқуқий мақоми кафолатлари. Судьянинг ҳуқуқлари ва мустақиллигини кафолатлаш давлатнинг энг муҳим конституциявий мажбуриятидир.

Қозоғистон Республикасида судья ҳуқуқларининг қуйидаги кафолатлари ишлаб чиқилган:

1. *Судьяларнинг ўзгармаслиги.* Судьялар Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларига мувофиқ сайланади ёки тайинланади ва доимий равишда уларга ваколат берилади. Судьяларнинг ваколатлари қонунда белгиланган асослар ва тартибдагина тугатилиши ёки тўхтатиб турилиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқда судьяларни танлаш ва уларнинг тайинланишини ташкил этиш тамойиллари ишлаб чиқилган: плюрализм ва судьяликка номзодлар танлови асосида жамоатчилик муҳокамаси билан ўтказилади.

Қозоғистон Республикасида судьялик лавозимига номзодларни танлаш махсус тузилган орган – Олий суд кенгашига юклатилган.

26-расм. Ҳукми эълон қилиш

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ: Вазиятни ўрганинг. Бу ерда судья мақомининг қандай кафолати бузилган?

Фуқаро П. фуқаролик ишлари бўйича судланувчи сифатида чақирилди. Бироқ суд мажлисининг вақти ва жойи ҳақида чақирув қоғози билан бир неча бор хабар берилганига қарамай, у уч марта суд мажлисига келмади. Бунга ҳеч қандай сабаб йўқ эди. У тўртинчи марта пайдо бўлганида, суд мажлисида судга ва суднинг бошқа иштирокчиларига нисбатан ҳурматсизлик кўрсатди: судьянинг саволларига қўпол жавоб берди ва одобсиз сўзларни ишлатди.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Жуфтликларда ишлаш. Қозоқ жамиятида бийлар ва бийлар суди ҳақида кўплаб халқ нақллари бўлган. Жуфтликларга бўлининг. Ҳар бир жуфтлик қуйида берилган қозоқ кўчманчи жамиятидаги бийлар ва бийлар суди тўғрисидаги халқ нақлларида бирини танлаши керак. Ўзаро муҳокама қилинг, бу нимани англатади, буларни қандай тушунасиз? Ушбу нақлларни замонавий жамиятда қандай қўллаш мумкин?

- Фақат отангизнинг ўғли бўлманг, балки одамнинг ўғли бўлинг;
- Бий-судья учун унинг қариндоши фойдасига тарафкашлик қилишидан кўра кўпроқ илоҳий жазо йўқ;
- Тошнинг илдизи йўқ, бийнинг ҳам қариндоши йўқ;
- Нотиқликда ифода муҳим, аммо ҳақиқат қимматлироқдир;
- Бий адолатсиз бўлса, эътиборсиз, гўё аёл бекаси йўқ хароб хонадондай;
- Бий тўрт устознинг қулидир: улар ҳалол меҳнат, фикрда олижаноблик, мулоҳаза-закорлик ва адолат;
- адолатли бий-судьянинг қариндоши йўқ ва агар у қариндошининг фойдасига мойил бўлса, у мансабининг муқаддаслигини йўқотади;
- Агар хон-подшо қирқ кишининг зеҳнига эга бўлса, у ҳолда бий қирқ кишининг виждонига эга бўлади.

таъминот билан таъминланадилар, унинг ёмонлашишига йўл қўйилмайди. Судларни молиялаштириш, судьяларни турар жой билан таъминлаш республика бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади ва бу одил судловни тўла ва мустақил амалга ошириш имкониятини таъминлаши керак.

24-чизма

Қозоғистонда судьяликка номзодларга қўйиладиган талаблар

Судья бўла оладиган шахс:

- 1) 30 ёшга тўлганлар;
- 2) олий юридик таълим, юқори маънавий-ахлоқий сифатларга, бенуқсон номга ва ҳуқуқий соҳада камида беш йил иш стажига эгалар;
- 3) малака имтиҳонини топширганлар;
- 4) тиббий текширувдан ўтганлар;
- 5) судда маълум муддат амалий иш тажрибасини ўтаганлар;
- 6) полиграфологик текширувдан ўтганлар.

Судья бўла олмайдиган шахс:

- 1) суд томонидан лаёқатсиз ёки лаёқати чекланганлиги;
- 2) давлат хизматининг обрўсини туширувчи ахлоқий ножўя иши учун ахлоқий жавобгарликка тортилганлар;
- 3) коррупция қонунбузарлигига йўл қўйгани учун суд тартибида маъмурий тўлов ундирилганлар;
- 4) аввал судланганлар;
- 5) салбий сабабларга кўра ишдан бўшатирилганлар.

Ўз ваколатларини амалга оширишдаги судьяларнинг талаблари барча давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари, жисмоний ва юридик шахслар томонидан бажарилиши мажбурийдир. Судга ҳурматсизлик қилгани учун айбдор шахс Қозоғистон Республикаси маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги Кодексининг 653-моддаси бўйича маъмурий жавобгарликка тортилади. Масалан, шахснинг суд мажлисига келмаслиги. Судга ҳурматсизлик қилгани учун жиноий жавобгарлик Қозоғистон Республикаси ЖКнинг 410-моддасида кўзда тутилган. Судга ҳурматсизлик суд ишини кўраётган иштирокчиларни ҳақорат қилиш ёки судья ва (ёки) суд маслаҳатчиларини ҳақоратлаш ҳолатида ифодаланганда кўринади.

Шундай қилиб, *судьянинг ҳуқуқий мақоми* судьянинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари тизимини ва ҳуқуқлари кафолатларини ўз ичига олади. Қозоғистон Республикасида судьянинг ҳуқуқий мақоми халқаро стандартларга жавоб беради ва одил судловни амалга ошириш учун ишончли ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади – инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

1. Судьянинг ҳуқуқий мақоми деганда нимани тушунасиз?
2. Судьянинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларини айтиб беринг.
3. Судьянинг ҳуқуқий мақоми қандай кафолатларга эга?

4) 2011 йил 22 июлдаги “Аҳолининг миграцияси тўғрисида” ҚРнинг Қонуни.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 10-моддасига биноан: “Қозоғистон Республикаси фуқаролиги қонунга мувофиқ қабул қилинади ва тугатилади, уни олиш асосларидан қатъи назар бир хил ва тенг ҳисобланади”. Бу шунинг англатадики, ҳар ким қонун билан белгиланган тартибда Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш ҳуқуқига эга. Қозоғистон Республикаси фуқароси фуқаролигидан, фуқаролигини ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум этилиши, шунингдек, Қозоғистондан чиқариб юборилиши мумкин эмас.

Қозоғистон Республикасининг фуқаролари қуйидаги шахслар ҳисобланади:

– 1991 йил 20 декабрдаги “Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” ги Қонун кучга кирган кундан бошлаб Қозоғистон Республикасида доимий яшайдиган шахслар.

Бу шунинг англатадики, мустақилликка эришгач, Қозоғистонда истиқомат қилган барча одамлар ихтиёрий равишда (рад қилиши мумкин) Қозоғистон Республикаси фуқаролигига қабул қилинди;

– Қозоғистон Республикаси ҳудудида туғилган ва чет давлат фуқаролари бўлмаган;

– қонун ҳужжатларига мувофиқ Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олганлиги.

Қозоғистон Республикаси фуқаролиги қуйидагича қабул қилинади:

1) туғилганлиги бўйича. Туғилганлиги бўйича фуқаролик олиш *филиация* деб аталади. Фуқаролик “қон ҳуқуқи” ёки “тупроқ ҳуқуқи” тамойиллари асосида олинади. Биринчи ҳолда, бола туғилган жойидан қатъи назар, ота-онанинг фуқаролигини олади, иккинчидан, бола

ота-онасининг фуқаролигидан қатъи назар, у ҳудудида туғилган давлат фуқароси бўлади. “Тупроқ ҳуқуқи” кўпинча Лотин Америкаси ва АҚШда қўлланилади. Кўпинча иккала тамойил у ёки бу даражада бирлаштирилади. Улардан бирини ё бошқасини танлаш ёки устунлиги, асосан, давлатнинг демографик соҳадаги сиёсати билан белгиланади. Агар давлат ўз аҳолисининг тез кўпайишидан манфаатдор бўлса, у иккала қоидани ҳам тўлиқ жорий қилиши мумкин.

Чет эл фуқаросини илтимосига кўра фуқароликка қабул қилиш *натурализация* деб аталади. Натурализация одатда чет эл фуқаросининг ушбу давлат ҳудудида кўпроқ ёки камроқ вақт давомида истиқомат қилишидан сўнг амалга

Луғат

- **Бипатридлар** – икки давлат фуқаролари бўлган шахслар.
- **Фуқаролик** – шахс ва маълум бир давлат ўртасидаги сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар.
- **Натурализация** – аризага биноан фуқароликка қабул қилиш.
- **Филиация** – туғилганлик бўйича фуқароликни олиш
- **Апатридлар** – фуқаролиги бўлмаган шахслар.

II бўлим. ОММАВИЙ ҲУҚУҚ

5-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ФУҚАРОЛИК ВА САЙЛОВЛАР

23-§. Фуқаролик тушунчаси. Икки фуқаролик. Фуқароликка эга бўлиш ва уни тугатиш

Бугунги дарсда:

фуқаролик тушунчаси билан танишамиз, Қозоғистон Республикасида фуқароликни олиш ва тугатиш асосларини ўрганамиз.

Фуқаролик тушунчаси. Болалигингиздан ота-онангиздан сиз Қозоғистон Республикаси фуқароси эканлигингизни эшитишга одатлангансиз.

Фуқаролик нима ўзи, уни қандай қилиб эгаллагансиз ва нега бу жуда муҳим? Биринчидан, *фуқаролик* – бу инсоннинг ўз давлати билан, фуқаролар ва давлатнинг ўзаро ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятларидан келиб чиқадиган, инсон қадр-қимматини, инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини эътироф этиш ва ҳурмат қилишга асосланган, барқарор ҳуқуқий муносабатлардир.

Иккинчидан, фуқаролик Қозоғистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг асосий институтларидан биридир.

Фуқаролик, шахснинг давлатдаги ҳуқуқий мақомининг асоси бўлиб, айти пайтда унинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Бу фуқароликка эга бўлиш, инсонга унинг турли ҳуқуқ ва эркинликларини, шу жумладан давлат ва сиёсий ҳаётда иштирок этиш имкониятини беради ва шу билан бирга давлат олдидаги ўз мажбуриятларини, шу жумладан унинг ҳимоясини ҳам амалга оширади. Фуқаролик инсоннинг ҳолатида очиқлик ва аниқликни келтириб чиқаради.

Қозоғистон Республикаси фуқаролиги институтининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- 1) Қозоғистон Республикаси томонидан ратификация қилинган тегишли халқаро шартномалар;
- 2) Қозоғистон Республикаси Конституцияси; конституциявий қонунлар;
- 3) ҚРнинг “Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” 1991 йил 20 декабрдаги Қонуни.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик
- бипатридар
- натурализация
- филиация

27-расм. Қозоғистон Республикаси фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжатлар

Шунингдек, қозоғистонлик билан никоҳдан ўтган чет эл фуқароси ва уларнинг фарзандлари. Қозоғистон Республикасининг фуқаролигини соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартибда олиш ва бошқа мамлакат фуқаролигидан чиқиш учун Вилоят ички ишлар департаменти бошлиғи номига ва бир вақтнинг ўзида давлатнинг фуқаролик масалалари бўйича қарор қабул қиладиган мансабдор шахсга ариза (илтимоснома) билан мурожаат қилиш керак. Шунингдек, нотариал тасдиқланган чет эл фуқаролигидан ёзма воз кечганлик ҳақида ҳужжат зарур.

Билиб олиш керакки, Қозоғистон Республикаси фуқаролигини қабул қилишдан ва уни қайта тиклашдан бош тортиш учун сабаблар мавжуд, бу сабаблар “Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги Қозоғистон Республикаси қонунида келтирилган. Улар Қозоғистон Республикаси фуқароларини хавфсизлигига таҳдид солувчи шахслардан ҳимоя қилишга ёрдам беради.

Қозоғистон Республикаси фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжат шахсни тасдиқловчи ҳужжат ёки Қозоғистон Республикаси фуқаросининг паспортидир. 16 ёшгача бўлган боланинг фуқаролиги унинг туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномаси, ота-оналардан бирининг паспорти билан тасдиқланади (27-расм).

Ҳар бир инсон қайси давлатнинг фуқароси бўлишини танлаш ҳуқуқига эгадир, муайян ҳолатлар юзага келган тақдирда фуқаролигини йўқотиши ёки муайян жиноятларни содир этганлиги учун санкция сифатида фуқаролигидан маҳрум бўлиши мумкин. Қозоғистон Республикаси фуқаролиги қуйидаги ҳолларда тугатилади:

- 1) Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиққанлик. Бу қонунда белгиланган тартибда шахснинг илтимосига биноан амалга оширилади;
- 2) Қозоғистон Республикаси фуқаролигини йўқотганда. Фуқароликни йўқотиш учун асослар рўйхати қонунда кўрсатиб ўтилган.

оширилиши мумкин. Кўпинча, давлат фуқароликка қабул қилиш шартли сифатида, давлат мамлакатда маълум бир вақт оралиғида яшашни, унинг тилини билишни, яшаш шaroитларининг мавжудлигини ва ҳоказоларни талаб қилади;

2) Қозоғистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш натижасида фуқароликни олиши мумкин:

Қозоғистон Республикасида камида беш йил қонуний равишда яшган ёки камида уч йил давомида Қозоғистон Республикаси фуқаролари билан турмуш қурган шахс; Қозоғистон Республикасига доимий яшаш учун келган Собиқ Совет Иттифоқи республикалари фуқаролари, уларнинг яқин қариндошларидан бири – Қозоғистон Республикаси фуқароси бўлган: бола (шу жумладан асраб олинган бола), турмуш ўртоғи (хотини ёки эри), ота-оналаридан бири (асраб олувчилар), синглиси, акаси, укаси, буваси ёки бувиси, Қозоғистон Республикасида бўлиш муддатидан қатъи назар;

3) Қозоғистон Республикаси давлатлараро шартномаларида белгиланган асослар ёки тартибда.

Қозоғистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги Қонунида кўзда тутилган бошқа асосларга кўра.

Қозоғистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосномалар бўйича қарор Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинади. Президент махсус фармон чиқаради.

Умумий тартибда фуқароликка қабул қилиш муддати – олти ой.

Фуқароликка қабул қилишнинг соддалаштирилган тартиби мавжуд (Қозоғистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги Қонунининг 16 – 1-моддаси). Қозоғистон Республикасининг фуқаролигига соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартибда қабул қилиниши мумкин:

1) Қозоғистон Республикаси ҳудудида яшаш муддатидан қатъи назар қонуний асосларда доимий яшаётган оралманлар;

2) оқланган оммавий сиёсий қатағон қурбонлари, шунингдек, уларнинг ўз эркин ихтиёрларисиз фуқароликларидан маҳрум қилинган ёки фуқаролигини йўқотган Қозоғистон Республикаси ҳудудида яшаш муддатидан қатъи назар қонуний асосларда доимий яшаётган авлодлари;

Қозоғистон Республикаси олий ўқув юртларида таълим олаётган этник қозоқлар.

Соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартибда фуқаролик олиш тўғрисидаги материалларни кўриб чиқиш муддати ариза берилган кундан бошлаб уч ойдан ошмаслиги керак.

Шунингдек, фуқаролик олишнинг соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартиби Россия Федерацияси, Беларусь Республикаси, Қирғизистон Республикаси фуқароларига ҳам тарқалган.

1. Фуқаролик нима? Натурализация, филиация атамаларини қандай тушунасиз?
2. Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш ва тугатишининг сабаблари қандай? “Қон ҳуқуқи” ва “тупроқ ҳуқуқи” тамойилларини солиштиринг. Ушбу тамойилларнинг фарқи нимада?
3. Қозоғистон Республикаси икки фуқароликни тан оладими?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

“Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” 1991 йил 20 декабрдаги Қозоғистон Республикаси қонунидан фойдаланиб, фуқароликни қабул қилиш ва Қозоғистон Республикаси фуқаролигини тиклашни рад этиш учун асосларни айтиб беринг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Жуфтликда ишлаш. Мунозаралар:

Қозоғистон Республикасининг фуқароси С. Германияда қисқа муддат бўлганида, ушбу мамлакат фуқаросига оғир тан жароҳатлари етказди ва Германияни тарк этди. Германия ҳуқуқ-тартибот идоралари айбдорни аниқлаб, Қозоғистондан С.ни ҳукм қилиш ва Германияда жазосини ўташ учун юборишни талаб қилди. Қозоғистон Республикаси Германия расмийларининг талабларини қондириши керакми? С. жиний жавобгарликдан қоча оладими?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

1991 йил 20 декабрдаги “Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” ги Қозоғистон Республикаси Қонунидан фойдаланиб, қуйидаги жадвални тўлдиринг:

1. Фуқаро А. Монголия фуқароси бўлгани ҳолда, Алмати шаҳрига доимий яшаш учун келган. У Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш учун мурожаат қилди. Фуқаро А. қўш фуқаролик олиши мумкинми? Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш тартиби қандай? (“Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги қонуннинг 16-моддасига қаранг).

2. Қозоғистон Республикаси фуқароси Б. Польшада ишлаб юриб, шу давлат фуқароси билан никоҳ қуради. Кейинчалик турмуш ўртоғи билан бирга Қозоғистонга қайтиб келади. Фуқаро Б.-нинг турмуш ўртоғи Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш ниятини билдиради. У бунинг учун қайси давлат органига мурожаат қилиши керак? У қанча вақтдан кейин Қозоғистон Республикаси фуқароси бўла олади? (“Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги қонуннинг 15 ва 16-моддаларига қаранг).

3. Қозоғистон фуқароси С. доимий яшаш учун Германияга кўчиб кетишга қарор қилди. У 2018 йилнинг 8 январиди Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш учун ариза ёзди. Аммо фуқаро қачонлардир ўз ҳамкасбидан қарз олганлиги ва шу кунга қадар қайтармаганлиги асосида унинг мурожаати қабул қилинмади. Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиқаришдан воз кечиш учун қонунда қандай асослар кўрсатилган? (Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги Қонуннинг 20-моддасига қаранг).

4. Фуқаро Г. Қозоғистон Республикаси фуқароси бўлгани ҳолда, Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш ҳақида мурожаат қилди. Уни маълум бир жиноят иши бўйича гувоҳ деган сабаб билан мурожаати қабул қилинмади. Унинг фуқароликдан чиқиши ҳақидаги мурожаатини рад этиш қонунийми? (“Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги қонуннинг 16-моддасига қаранг).

5. Д. – Қозоғистон Республикаси фуқароси. Шундай бўлишига қарамай у 10 йил давомида Ўзбекистонда доимий равишда яшаб келган. У 2015 йилда Ўзбекистон Қуролли Кучлари сафига чақирилади. Бу вазиятда фуқаро Д. Қозоғистон Республикаси фуқаролигини йўқотадими? (“Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги қонуннинг 21-моддасига қаранг).

● Қўшимча маълумотлар

Қозоғистон Республикаси фуқаролиги йўқотилади:

- бошқа давлатдаги ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизматига, полицияга, суд ҳокимиятига ёки бошқа давлат ҳокимияти органларига ҳукуматига қўшилиш натижасида, Қозоғистон Республикасининг давлатлараро шартномаларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;
- агар қасддан ёлғон маълумотлар ёки сохта ҳужжатлар тақдим этиш натижасида Қозоғистон Республикаси фуқаролиги олинган бўлса;
- Қозоғистон Республикаси давлатлараро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;
- агар шахс бошқа давлат фуқаролигини олган бўлса;
- агар шахс томонидан Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш учун асос бўлган Қозоғистон Республикаси фуқароси билан никоҳ суд томонидан бекор қилинган бўлса;
- вояга етганидан кейин чет эл фуқароларига асраб олиниш учун берилган Қозоғистон Республикаси фуқароси бўлган боланинг иродаси билан;
- шахснинг хорижий давлат ҳудудидаги қуролли можароларда, экстремистик ва (ёки) террорчилик фаолиятида иштирок этиши туфайли.

3) Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилиш. Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум этишга фақат террористик жиноятлар, шунингдек, Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисмининг тегишли моддаларида назарда тутилган жиноятлар учун, шунингдек, Қозоғистон Республикасининг ҳаётий манфаатларига бошқа жиддий зарар етказганлик учун суд қарори билан йўл қўйилади.

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 10-моддаси 3-бандига “Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” 1991 йил 20 декабрдаги ҚР Қонунининг 3-моддасига мувофиқ бошқа давлат фуқаролиги республика фуқароси учун тан олинмайди. Қозоғистон Республикасида икки фуқароликка йўл қўйилмайди. Бироқ Қозоғистон Республикаси фуқаролигига эга бўла туриб чет эл фуқаролигини олиш ва шу билан ноқонуний равишда икки фуқароликка эга бўлиш ҳолатлари кўп учрайди. Иккинчи фуқароликни олишнинг асосий сабаби – нафақат эркин ҳаракатланиш истаги, балки маълум моддий имтиёзларни олиш (масалан, пенсия тўловлари, иккинчи фарзанд туғилиши учун нафақа ва бошқалар).

Бошқа давлат фуқаролигини қабул қилишдан олдин Қозоғистон Республикаси фуқароси Қозоғистон фуқаролигидан чиқиши керак.

Шундай қилиб, фуқароликка эга бўлиш бу шахсга Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари томонидан тан олинган ва кафолатланган барча ҳуқуқ ва эркинликларнинг тўлиқ тақсимланишининг, шахснинг нафақат давлат ичида, балки чет элда ҳам давлат томонидан ҳимояси кафолатидир.

28-раем. Сайлов жараёни

Қозоғистон Республикаси сайлов ҳуқуқининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

1) Қозоғистон Республикаси Конституцияси;

2) “Қозоғистон Республикасида сайловлар тўғрисида” 1995 йил 28 сентябрдаги ҚР нинг конституциявий қонуни;

3) ҚР нинг 2001 йил 23 январда қабул қилинган “Қозоғистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш тўғрисида” ги Қонуни;

4) Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари.

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикаси фуқаролари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали сайловларда қатнашадилар.

Қозоғистон Республикасининг ҳар бир фуқароси нофаол ва фаол сайлов ҳуқуқига эга.

Фаол сайлов ҳуқуқи – бу сайлаш, сайловларда қатнашиш ҳуқуқи, *нофаол сайлов ҳуқуқи* эса ушбу давлат органларига сайланиш ва сайланган бўлишлик ҳуқуқидир.

“Қозоғистон Республикасидаги сайловлар тўғрисида” 1995 йил 28 сентябрдаги ҚР нинг конституциявий қонунига биноан, Қозоғистон Республикасида сайлов ҳуқуқи қуйидаги умумийлик, тенглик, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи, яширин овоз бериш ва ихтиёрийлик тамойилларига асосланади. Шундай қилиб:

1) Президент, Парламентни Мажлиси ва маслаҳати депутатларини, шунингдек, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзоларининг сайловлари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади;

2) республика Парламенти Сенати аъзоларининг сайловлари яширин овоз бериш орқали билвосита сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади;

3) республика фуқароларининг сайловда иштирок этиши ихтиёрийдир. Ҳеч ким фуқарони мажбурлаш, сайловда қатнашиш ёки қатнашмаслик, шунингдек, унинг иродасини чеклаш ҳуқуқига эга эмас.

Лугат

- **Сайловлар** – юқори ва маҳаллий ҳокимият органларини шакллантириш усулидир.
- **Сайлов ҳуқуқи** – бу сайлов жараёнини тартибга солувчи умум мажбурий қоидалар тизими.

6. Чет эл фуқаролари бўлган эр-хотин Қозоғистон Республикасининг ҳомийлик ва васийлик органларига болалар уйдан фарзандликка бола олиш мақсадида илтимоснома билан мурожаат қилдилар. Эр-хотиннинг илтимосномалари қондирилди. Бундай ҳолатда боланинг фуқаролиги масаласи қандай ҳал қилинади? (Қозоғистон Республикаси фуқаролик тўғрисидаги Қонунининг 27-моддасига қаранг)

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

"Бипатридлар, уларнинг замонавий давлатлар ривожланишидаги роли" мавзусида SWOT таҳлилини ўтказинг

Strengths (кучли томонлар) ₁₎	Weaknesses (заиф томонлар)
Opportunities (имкониятлар)	Threats (таҳдидлар)
Хулоса	

24-§. Сайловлар. Сайлов ҳуқуқининг тамойиллари. Ҳуқуқий давлатдаги сайловларнинг тушунчаси ва аҳамияти

Бугунги дарсда:

сайлов тушунчаси, Қозоғистон Республикаси сайлов ҳуқуқининг асосий тамойиллари билан танишамиз.

Сайловлар. Ҳар бир замонавий ҳуқуқий, демократик давлатда сайловлар халқ иродасининг асосий воситасидир. Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан халқ ҳокимиятнинг ягона манбаидир, яъни халқ давлат органларини шакллантиришда иштирок этади. Давлат органлари икки шаклда: сайлов йўли билан ва тайинлаш орқали шакллантирилади. Бироқ ижроия ва суд органларида юқори лавозимларга тайинлаш сайланган органлар томонидан амалга оширилади. Шундай қилиб, сайловлар давлат ҳокимиятининг барча тузилмасига юқори даражада қонунийлик беради.

Таянч сўзлар:

- сайловлар
- сайлов ҳуқуқи
- фаол ва нофаол
- сайлов ҳуқуқи

Сайловлар – очик ва яширин овоз бериш орқали давлат ва маҳаллий бошқарув органларини шакллантиришнинг демократик жараёнидир.

Сайловларсиз замонавий цивилизацияланган жамиятни тасаввур қилиб бўлмайди. Сайлов жараёни сайлов ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солинади. Ҳуқуқий маънода, *сайлов ҳуқуқи* – бу сайловлар пайтида шаклланадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи конституциявий ва ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси (28-расм).

Шундай қилиб, *сайловлар* – ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиси ва халқнинг хоҳиш-иродасини демократик тарзда ифода этиш воситасидир. Сайловлар ҳуқуқий ва демократик давлат қуришда муҳим аҳамиятга эга.

1. Сайлов нима? Сизнингча, замонавий жамиятда сайловлар қандай роль ўйнайди? Нима учун улар жуда муҳим?
2. Қозоғистон Республикасининг сайлов ҳуқуқи қандай асосларда ўрнатилади?
3. Нофаол сайлов ҳуқуқининг фаол сайлов ҳуқуқидан фарқи нимада?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш:

“Сайловларсиз жамият қандай бўлар эди?” Халқ иродасининг оқибатлари ва альтернативаларини муҳокама қилинг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Турли манбалардан фойдаланган ҳолда сайловларнинг пайдо бўлиши тарихини ўрганиш керак. Саволга жавоб беринг: сайлов қаерда, қандай ва қачон пайдо бўлди? Ушбу саволга жавоб кластер шаклида (постер) берилиши мумкин.

25-§. Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи тушунчаси. Сайловчиларнинг ва бошқа сайлов ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасининг сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқини ўрганамиз, сайлов ҳуқуқи субъектларининг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- сайлов тизими
- сайлов ҳуқуқи субъектлари
- сайловчи

Аввалроқ биз сайловлар нима эканлигини, улар қайси тамойилларга асосланганлигини ва сайлов жараёни сайлов ҳуқуқи қоидалари билан бошқарилишини билиб олдик.

Сайлов тизими тушунчаси. Сайлов қонунчилиги ва сайлов тизими ўзаро боғлиқдир. Қозоғистон Республикасидаги *сайлов тизими*

мида Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва конституциявий қонунларда кўзда тутилган Президент, Парламент ва Маслаҳатлар депутатлари, маҳаллий ҳокимият органларига сайлов ўтказиш тартиби тушунилади.

Анъанавий тарзда сайлов тизимининг учта асосий тури ажратилади: мажоритар, пропорционал ва аралаш, яъни мажоритар-пропорционал.

Мажоритар сайлов тизими – бу кўпчилик тизимидир. Бу шунинг билан, сайловчиларнинг кўпчилик овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланади. Мажоритар тизимнинг икки хил тури мавжуд:

- мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизимида мутлоқ кўпчилик овоз олган номзод сайланган деб ҳисобланади (50% дан кўпроқ, яъни камида 50% + 1 овоз);

Умумий сайлов ҳуқуқини кўриб чиқамиз (25-чизма).

25-чизма

Умумий сайлов ҳуқуқи

1. Фаол сайлов ҳуқуқи – сайловларда Қозоғистон Республикаси фуқароларининг 18 ёшга тўлган, келиб чиқиши, ижтимоий, лавозим ва мулкӣ ҳолати, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, эътиқоди, яшаш жойи ва бошқа ҳар қандай ҳолатлардан қатъи назар иштирок этиш ҳуқуқи.

2. Нофаол сайлов ҳуқуқи – Қозоғистон Республикаси фуқароларининг Қозоғистон Республикаси Президенти, Қозоғистон Республикаси Парламенти, маслаҳати ва бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайланиш ҳуқуқи.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб эътироф этилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган фуқаролар сайловда қатнашмайдилар.

Тенг сайлов ҳуқуқи. Сайловчилар сайловда тенг шароитда иштирок этадилар ва уларнинг ҳар бири тегишли равишда битта овоз билан битта сайлов бюллетенига эга бўлади.

Қозоғистон Республикаси Президенти, Парламент ва Маслаҳатлар депутатлари, бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари сайловларида овоз бериш *яширин* бўлиб, сайловчилар хоҳиш-иродасини ҳар қандай назорат қилиш имкониятини истисно этади.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи. Президент, Парламентнинг ва маслаҳатларнинг депутатлари, бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзолари фуқаролар томонидан тўғридан-тўғри сайланади.

Билвосита сайлов ҳуқуқи. Парламент Сенатининг депутатлари сайловида сайловчилар – маслаҳатлар депутатлари бўлган республика фуқаролари иштирок этадилар.

Тарихдан

Инсоният умумсайлов ҳуқуқига бирданига эришгани йўқ. Бунга йўл узок ва машаққатли бўлди. Ҳуқуқсизлик ҳолатидаги асрлар ўтди – куллик, крепостнойлик, турли сайлов тақиқлари (ёшга доир, ирқий, мулкӣ ва ҳкз.) буларнинг барчаси шахсни овоз ҳуқуқидан маҳрум қиларди. Масалан, АҚШда узок вақт ирқий камситиш мавжуд бўлган. Қора танли фуқаролар XIX асрдагина овоз бериш ҳуқуқига эга бўлдилар. Америка аёллари 1920 йил августдан бошлабгина сайловларда қатнаша оладиган бўлдилар. Таъкидлаш керакки, АҚШда аёлларнинг овоз бериши учун кураш узок ва азоб-уқубатли бўлди.

Чет элда яшайдиган ёки чет элда бўлган Қозоғистон Республикаси фуқаролари овоз бериш ҳуқуқининг барча турларидан фойдаланадилар. Улар ўз ҳуқуқларидан Қозоғистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналарида, Қозоғистон Республикасига тегишли бўлган ва сайлов куни сузишда бўлган кемаларда фойдаланишлари мумкин.

29-расм. ҚР Марказий сайлов комиссиясининг йиғилиши

сиялари ҳисобланади. Сайлов комиссияларининг ягона тизимини қуйидагилар ташкил этади:

1. Республика Марказий сайлов комиссияси. У республикадаги сайлов комиссияларининг ягона тизимига раҳбарлик қилади ва доимий ишлайдиган орган ҳисобланади. Республика ҳудудида сайлов тўғрисидаги қонунларнинг ижроси устидан назоратни амалга оширади; унинг ягона қўлланилишини таъминлайди; ўз ваколати доирасида республика бўйича мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади; Президент ва Парламентнинг Қонунчилик палатаси депутатлари сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни ташкил этади; Парламентнинг Сенати депутатлари сайловини ташкил этиш ва ўтказишга раҳбарлик қилади;

2) ҳудудий сайлов комиссиялари. Булар вилоят (республика миқёсидаги шаҳар ва республика пойтахти), туман, шаҳар, шаҳардаги туман

Луғат

- **Сайлов ҳуқуқи** – сайловлар пайтида шаклландиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи конституциявий ва ҳуқуқий нормалар тўплами.
- **Сайлов тизими** – давлат органларига сайлов ўтказиш тартиби.

сайлов комиссиялари. Ҳудудий сайлов комиссиялари Президент, Парламент ва маслаҳатлар депутатлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзолари сайловини ташкил этиш ва ўтказилишини таъминлайди (29-расм);

3) участка сайлов комиссиялари тегишли сайлов участкаларида Президент, Парламентнинг Мажлиси ва маслаҳатлар депутатлари, бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари аъзоларининг сайловини ташкил этиш ва ўтказилишини таъминлайдилар.

- нисбий ёки оддий, кўпчиликнинг мажоритар тизими. Нисбий кўпчиликнинг мажоритар тизимига кўра ҳар бир рақибдан алоҳида-алоҳида кўпроқ овоз тўплаган номзод сайланган деб ҳисобланади.

Пропорционал сайлов тизими партиялар рўйхатига кўра, катта кўп ваколатли сайлов округларидаги сайловларда қўлланилади.

Аралаш сайлов тизими депутатлик ваколатларининг бир қисми мажоритар тизимининг тамойилларига мувофиқ тақсимланишидан иборат. Бу барқарор ҳукуматни шакллантиришга ёрдам беради, бошқа қисми эса мутаносиб тизим тамойилларига мувофиқ овозларни тўлиқ ҳисобга олишга ҳисса қўшади ва мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг аниқ манзарасини акс эттиради.

Қозоғистон Республикасида сайлов тизимининг икки тури мавжуд: пропорционал сайлов тизими ва нисбий ва мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Депутатлар ва Президентнинг қандай сайланишини кўриб чиқамиз (26-чизма).

26-чизма

Сайлов қонунчилигининг асосий субъектлари қуйидагилар: сайловчилар, номзодлар ва сайлов органлари (барча даражадаги сайлов комиссиялари). Сайловчилар фаол сайлов ҳуқуқига эга бўлган Қозоғистон Республикаси фуқароларидир.

Номзод Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва Президент, Сенат, Мажлис, Маслаҳат депутатлигига сайланиш учун қонун талабларига мос келадиган Қозоғистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Сайлов органлари. Республикада сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни ташкил этувчи давлат сайлов органлари сайлов комис-

6-БОБ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКНИНГ ТУРЛАРИ

26-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик. Маъмурий мажбурлаш. Маъмурий жавобгарлик

Бугунги дарсда:

маъмурий мажбурлаш тушунчаси ва маъносини, маъмурий ҳуқуқбузарлик турлари ва уларни содир этганлик учун жавобгарликни ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- маъмурий ҳуқуқбузарлик
- маъмурий мажбурлаш
- маъмурий жавобгарлик

Маъмурий ҳуқуқбузарлик – бу жамоат ёки давлат тартибига, давлат ёки шахсий мулкка, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига тажовуз қилиш, айбдорлик, ноқонуний, ижтимоий хавфли хатти-ҳаракат бўлиб, қонунда маъмурий жавобгарлик назарда тутилган.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик жиноий ҳуқуқбузарликдан ижтимоий хавфлилик ва зарарлилик даражаси билан фарқ қилади, яъни маъмурий ҳуқуқбузарлик жиноятчига нисбатан камроқ хавфлидир.

Барча маъмурий ҳуқуқбузарликлар Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексида кўрсатилган. Ушбу Кодекс 2014 йил 5 июлда қабул қилинган. Мисол сифатида биз майда безорилик кўринишидаги маъмурий ҳуқуқбузарликни кўрсатамиз.

Мисол

2020 йилнинг март ойида коронавирус юқтирган одамга тақлид қилиб йўловчиларни кўрқитган Алмати шаҳрида яшовчи шахс 10 суткага ҳибсга олинди. Бу ҳаракатлар майда безорилик сифатида баҳоланди.

ҚР МҲТКнинг 434-моддаси. Умумий фойдаланиш майдонларининг ифлосланиши

Умумий ҳудудларни, оромбоғ, майдонларни ифлослантириш, шу жумладан номаълум жойларда маиший чиқиндиларни тўкиш беш ойлик ҳисоблаш миқдорида жарима солишга олиб келади (участка инспекторининг ваколоти, 434-модда, 1-бўлим 2-банд).

Қуйидаги мисолларни ҳам кўрсатиш мумкин.

- Ҳайдовчилар томонидан ташқи ёруғлик мосламалари ва (ёки) овозли сигналлари бўлган транспорт воситаларидан фойдаланиш, сигнализациядан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши. Жазо: огоҳлантириш ёки жарима – 3 ҲИМ (ҚР Маъмурий Кодексининг 602-моддаси).
- Жамоат транспортида чиптасиз юриш. Жазо: жарима – 2 ҲИМ (622 – модда. 2-бўлим. ҚР Маъмурий Кодекси).

Шунингдек, сайлов ҳуқуқи субъектларига кузатувчилар, номзодларнинг ишончли вакиллари ҳам кириши мумкин.

Шундай қилиб, сайлов ҳуқуқи сайлов пайтида шаклланадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Сайлов ҳуқуқи сайлов тизими билан ўзаро боғлиқдир. Қозоғистон Республикасида сайлов тизимининг икки тури мавжуд: пропорционал сайлов тизими ва нисбий ва мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Сайлов тўғрисидаги қонуннинг асосий субъектлари қуйидагилар: сайловчилар, номзодлар, сайлов органлари, номзодларнинг ишончли вакиллари ва кузатувчилар.

1. Сайлов тизими нима?
2. Сайлов тизимларининг қайси турларини биласиз?
3. Сайлов ҳуқуқининг асосий субъектларини айтинг, уларнинг ваколатларини аниқланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибдаги иш

“Қозоғистон Республикасидаги сайловлар тўғрисида” 1995 йил 28 сентябрдаги Конституциявий қонуннинг моддаларидан фойдаланиб, жадвални тўлдириг:

№	Сайлов органи	Ваколатлар
1	Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси	
2	Ҳудудий сайлов комиссиялари	
3	Участка сайлов комиссиялари	

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Жуфтликда ишлаш

1995 йил 28 сентябрдаги “Қозоғистон Республикасида сайловлар тўғрисида” ги Қозоғистон Республикаси Конституциявий Қонунининг 20-1 ва 20-2-моддаларидан фойдаланган ҳолда, Қозоғистон Республикаси ва хорижий давлатлар сиёсий партиялари, бошқа жамоат бирлашмалари, ноижорат ташкилотлари кузатувчилари, халқаро ташкилотлар, хорижий ОАВ вакилларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг қиёсий таҳлилини ўтказинг. Сайлов кундаги кузатувчиларнинг аҳамиятини аниқланг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

1. Ўзини Қозоғистон Республикаси Президентлигига номзод фуқаро В.нинг сайлов штабидаги вакили сифатида таништирган фуқаро А., уни қўллаб-қувватлаш учун университет ҳудудида имзо варақаларида имзо тўплади, унда фақат номзоднинг номи ва имзолайдиган шахслар учун устунлар кўрсатилган. *Сайловчиларнинг қўллаб-қувватлаши* нима? Имзоларни ким тўплайди? Имзо варақасининг шакли қандай? Унда нима кўрсатилиши керак? Бу ҳолда имзо тўплаш тўғри бўлганми? (“Қозоғистон Республикасидаги сайловлар тўғрисида” ги ҚР Конституциявий Қонунининг 56-моддасига қаранг).

2. Фуқаро А., Қозоғистон Республикаси Президентлигига номзод, рўйхатга олиш учун 100 ишончли вакилини сайлов комиссиясига тақдим этди. Президентликка номзоднинг қанча вакили бўлиши мумкин? *Ишончли шахслар* кимлар? Ишончли вакилларга қўйиладиган талаблар қандай? Улар қандай ҳуқуқ ва ваколатларга эга? Улар қачон ўз мақомларини оладилар ва йўқотадилар? (“Қозоғистон Республикасидаги сайловлар тўғрисида” ги ҚР Конституциявий қонунининг 31-моддасига қаранг).

Маъмурий жавобгарлик – бу ҳуқуқий жавобгарликнинг бир тури. Бу ерда маъмурий ҳуқуқбузарлик учун ҳуқуқбузарга маъмурий жазо қўлланилади. Маъмурий жавобгарликнинг мақсади – янги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларни содир этганлик учун жазолаш.

Маъмурий жавобгарликнинг вазифалари 28-чизмада келтирилган.

28-чизма

Маъмурий жавобгарлик 16 ёшдан бошланади. Маъмурий жавобгарлик қуйидагиларга боғлиқ:

- жисмоний ва юридик шахслар;
- вояга етмаганлар;
- мансабдор шахслар ва бошқарув вазифаларини бажарувчи бошқа шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар;
- ҳарбий хизматчилар, прокурорлар ва бошқа шахслар;
- хусусий нотариуслар, якка тартибдаги тадбиркорларнинг ёки юридик шахсларнинг адвокатлари;
- чет элликлар, хорижий юридик шахслар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар;
- имтиёзларга эга бўлган шахслар (Парламент депутатлари, судьялар).

Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексига биноан қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилиши мумкин:

- огоҳлантириш;
- маъмурий жарима;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик қуроли ёки предмети бўлган предметни, шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузарлик натижасида олинган мол-мулкни мусодара қилиш;
- махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- рухсатномадан маҳрум қилиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш, шунингдек, рўйхатдан чиқариб ташлаш;
- фаолиятни тўхтатиш ёки тақиқлаш;
- ноқонуний қурилган ёки қурилган иншоотни мажбурий равишда бузиш;

- Вояга етмаган болаларга нисбатан ота-она мажбуриятларини бажара олмаслик. Жазо: жарима (ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексининг 127-моддаси).
- Гиёҳвандлик воситалари, психотроп (давлат томонидан тақиқланган) моддалар ва прекурсорларни ноқонуний реклама қилиш. Жазо: жарима (ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодексининг 423-моддаси).

Луғат

- **Маъмурий ҳуқуқбузарлик** – маъмурий қонун билан тақиқланган ноқонуний ҳаракат.
- **Маъмурий мажбурлаш** – судгача ва суд тартибида жисмоний ва юридик шахсларга таъсир ўтказиш усули
- **Маъмурий жавобгарлик** – маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун жазо

Маъмурий мажбурлаш – бу махсус ваколатли давлат органлари томонидан ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, тўхтатиш ва жазонинг муқаррарлигини таъминлаш мақсадида қўлланиладиган чора.

Маъмурий мажбурлов чораларини қўллаш учун асослар:

- маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилганлиги;
- махсус шароитларнинг бошланиши (масалан, эпидемиялар, эпизоотия, табиий офатлар ва бошқа фавқулодда вазиятлар). Бу ерда маъмурий мажбурлов чоралари маълум хавфли оқибатларнинг пайдо бўлишининг олдини олиш учун қўлланилади.

Маъмурий мажбурлаш чораларининг таснифини кўриб чиқамиз (27-чизма).

27-чизма

Маъмурий мажбурлов чоралари таснифи

Маъмурий огоҳлантириш чоралари (карантин, маъмурий назорат ва бошқалар)

Маъмурий тўхтатиш чоралари (махсус воситаларни қўллаш ва бошқалар)

Маъмурий жазо чоралари (маъмурий жарима ва бошқалар)

2020 йил 16-мартдан бошлаб Қозоғистонда коронавирус пандемияси муносабати билан фавқулодда ҳолат жорий қилинди. Мазкур вирус инфекциясининг олдини олиш мақсадида кўп шаҳарларда карантин жорий қилинди.

Маъмурий мажбурлов салбий ижтимоий оқибатларнинг олдини олиш, ҳуқуқ субъектларининг ноқонуний хатти-ҳаракатларини тугатиш, шунингдек, вазиятнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари натижасида юзага келганда тугатишлар киритиш, шунингдек, бузувчини жавобгарликка тортишда қўлланилади.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Мунозара олиб боринг. Оила ва жамиятдаги одамлар учун ахлоқ қоидаларини муҳокама қилинг. Саволларга жавоб беринг.

1. Оилада ахлоқий қоидаларни бузиш, ахлат ташлаш, уй-жойни ифлослантириш, уятсиз сўзларни ишлатиш, ота-оналар ва қариндошларни ҳурмат қилмаслик мумкинми?

2. Оила жамият билан боғлиқми? Жамиятда оилада ҳурмат қилиниши керак бўлган меъёрларга риоя қилиш керакми?

3. Нега кўп одамлар жамоат тартибини бузишади?

4. ҚР МҲТК нинг 434, 440-моддаларида кўрсатилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш усуллари ва йўллари қандай?

5. Ахлоқ, одоб, урф-одатлар, анъаналар меъёларига мурожаат қилинг. Кўп ҳолатларда сизнинг хатти-ҳаракатларингизда ушбу меъёрларга таянишингиз кераклигини исботланг. Қуйидаги иборани ишлатинг: “Инсонга аввало билим керак эмас, балки тарбия керак, чунки тарбиясиз олинган билим – инсоннинг душмани”. *Ал-Фаробий.*

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш.

Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг 43-51-моддаларига таяниб, маъмурий жазо турларини муҳокама қилинг.

27-§. Жамоат тартибига ва ахлоққа тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

жамоат тартибига ва ахлоққа зид келадиган маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг асосий турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- майда безорилик
- жамоат жойи
- маъмурий баённома
- жарима

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг асосий турлари. Ҳуқуқбузарликлар замонавий жамият ҳаётининг ажралмас қисмидир. Инсон ўз мақсадига ёки керакли фаровонликка эришиш учун қонунни бузиши мумкин. Бирор одамнинг ноқонуний хатти-ҳаракатни қилишига турли хил қарама-қаршиликлар (сиёсий,

ижтимоий, диний ва бошқалар), турмуш даражаси пастлиги ёки эҳтиёжлар ва мавжуд имкониятларнинг мос келмаслиги киради. Ноқонуний хатти-ҳаракатлар нафақат умидсиз вазиятда бўлган одамлар томонидан, балки турли васваса оқибатидаги ғоялар ва носоғлом мойилликларга эга бўлган ақлий беқарор шахслар томонидан ҳам амалга оширилади.

Жамоат тартибига ва ахлоққа зид келадиган маъмурий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Ахлоқ – бу муайян вазиятда одамнинг ўзини тутишини белгилайдиган қадриятлар, ички нормалар ва қоидалар тизими. Ушбу қадриятлар адо-

- маъмурий ҳибсга олиш;
- чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсни Қозоғистон Республикаси ҳудудидан маъмурий чиқариб юбориш.

Жисмоний шахс Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексда назарда тутилган ноқонуний хатти-ҳаракатни содир этиш чоғида ақлдан озган ҳолда, яъни ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) асл моҳияти ва хавфини англай олмаган ёки сурункали руҳий касаллик, вақтинчалик руҳий ҳолатининг бузилиши ёки бошқа психиканинг оғриқли ҳолати туфайли уларни бошқарган шахс маъмурий жавобгарликка тортилмайди. (Қозоғистон Республикаси Маъмурий жиноятлар кодексининг 29-моддаси).

Мисол

15 ёшли Иван ва 16 ёшли Асқар марказий бозор ҳудудида спиртли ичимлик ичишган. Уларнинг ҳаракатлари учун ким жавобгар бўлади? Улар маъмурий жавобгарликка тортилишадими? Ушбу жавобларни муҳокама қилинг.

1. Иван ва Асқар вояга етмаганлар. Уларнинг тарбияси учун уларнинг ота-оналари жавобгардир. Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг "Спиртли ичимликлар ичиш ёки жамоат жойларида маст бўлиш" тўғрисидаги 440-моддага мувожаат қиламиз. Шундай қилиб, жамоат жойларида 18 ёшга тўлмаган шахсларнинг маст бўлиш ҳолати пайдо бўлиши, шунингдек, улар томонидан алкогольли ичимликлар ичиш ота-оналарга ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларга беш ойлик ҳисоблаш индекслари миқдорида жарима солишга олиб келади, яъни ота-оналар ушбу қоидабузарлик учун жарима тўлайдилар.

2. Аммо Иван ва Асқарнинг ўзлари ҳам ўзларининг ҳаракатлари учун жавобгар. Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг 69-моддасига мувофиқ вояга етмаганга нисбатан қуйидаги тарбиявий чоралар қўлланилиши мумкин: қонунни тушунтириш; етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш; бўш вақтни чеклаш ва вояга етмаганнинг хулқ-атвори учун махсус талабларни белгилаш. Вояга етмаганга бир вақтнинг ўзида бир нечта тарбия таъсирини ўтказиш мумкин. Полиция ходимлари вояга етмаганларни рўйхатга олиб қўйишлари мумкин.

Эътибор беринг!

Автотранспорт воситаси мопедлар, 50 кубгача бўлган квадратцикллар, шунингдек, электр скутерларни англатади.

Шундай қилиб, *маъмурий ҳуқуқбузарлик* бу жамоат тартибини, инсон ҳуқуқларини ва давлат бошқарувини бузадиган ноқонуний ҳаракатлардир. Ушбу ҳуқуқбузарликлар учун айбдорлар маъмурий жавобгарликка тортиладилар. Ваколатли давлат органлари жамоат тартибини таъминлаш учун мажбурлов чораларини қўллашлари мумкин. Охир – оқибат, маъмурий жавобгарлик ҳуқуқ субъектларини қонунга риоя қилишга ва уни ҳурмат қилишга ундайди.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик нима ва у жиноий ҳуқуқбузарликдан нимаси билан фарқ қилади?
2. Гуруҳда мажбурлаш чораларини ва уларни қўллаш сабабларини муҳокама қилинг.

Луғат

- **ҲИМ** – бу жорий йилнинг 1 январида тасдиқланган ойлик ҳисоблаш кўрсаткичи.
- **Жамоат жойлари** – одамларнинг энг кўп йиғилиши мумкин бўлган худуд ёки майдон (парклар, театрлар, майдонлар, дам олиш жойлари, кафелар).
- **Маъмурий баённома** – маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолатлари қайд этиладиган ҳужжат.

Жамоат жойларида чекиш. Маъмурий кодексда жамоат жойларида тамаки маҳсулотлари ва электрон сигареталари истеъмол қилиниши тақиқланади. Чунинчи, Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодекснинг 441-моддасида ушбу ҳаракатлар учун 3 ҲИМ миқдорида жарима солиниши кўрсатилган.

Қандай жойларда чекиш тақиқланган? 2019 йил 18 сентябрда қабул қилинган халқ соғлиғи ва соғлиқни сақлаш тизими тўғрисидаги Кодекснинг 159-моддасига мурожаат қиламиз. Чекишга тақиқ таълим, соғлиқни сақлаш ташкилотлари, музейлар, жамоат овқатланиш пунктлари, театрлар, кинотеатрлар, цирклар, кўргазма ва спорт заллари, оммавий дам олиш

учун мўлжалланган ёпиқ бинолар, жумладан тунги клублар ва дискотекаларга жорий қилинган.

Шунингдек, чекиш поездлар, дарё ва денгиз транспортининг белгиланмаган жойларида; ҳаво кемаси бортида, йўловчи ташиётган пайтда автобуслар, микроавтобуслар салоида, троллейбусларда, таксилар ва шаҳар рельсли транспортда; аэропорт, темир йўл, автомобиль ва сув йўллари вокзалида; давлат органлари ва ташкилотларида; иш жойи ҳисобланган биноларда, уйларнинг подъездларида тақиқланади.

Иш берувчи тамаки маҳсулотларининг истеъмоли учун махсус жой ажратишлари лозим. Аэропорт ва вокзал биноларида махсус белгиланган жойлардагина чекиш мумкин. Қонунга биноан 18 ёшга тўлмаган ёш болаларга тамаки маҳсулотлари сотилмайди.

Қозоғистон Республикаси Парламентида сигарет сотиб олишга рухсат беришни 21 ёшгача чўзиш масаласи муҳокама қилиняпти.

Эътибор беринг!

Жамоат жойларида спиртли ичимликларни истеъмол қилиш ёки маст ҳолатда жамоат жойида бўлиш, шунингдек ҲИМнинг 5 баравар миқдорида жаримага олиб келади (Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарлик кодексининг 440-моддаси).

Шунингдек, ўн саккиз ёшга тўлмаганларга маст ҳолда жамоат жойларида кўриниш, бунга тенг равишда уларнинг алкоголь ичимлик ичишлари тақиқланади. Бу ҳаракатлар учун уларнинг ота-оналарига ёки ота-она ўрнини босувчиларга ойлик ҳисоблаш кўрсаткичининг беш баравари миқдорида жаримага тортилади. Қоида бузиш такрорланса, жарима миқдори икки бараварга оширилади ёки беш суткагача муддатга маъмурий қамоқ жазоси қўлланилади.

лат, шараф, қадр-қиммат, раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, ҳалоллик ва тинчлик ғояларига асосланади. Инсон бу барча фазилатларни эрта болаликдан сингдиради. Ахлоқ – бу инсонга таълим орқали сингдирилган нарса.

Зарар ижтимоий фойдали мақсадга қаратилган бўлса, маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди. Масалан, шошилич тиббий ёрдамга муҳтож одамни олиб бориш учун тегишли ҳужжатсиз транспорт воситасини бошқариш.

30-расм. Белгиланмаган жойдан йўлни кесиб ўтиш

Маъмурий жарималар ҳақида гап кетганда, кўпинча бу Йўл ҳаракати қоидаларини бузган ҳайдовчиларни англатади. Бироқ машинанинг йўқлиги маъмурий жарималар сизни четлаб ўтишига ишониш учун сабаб эмас.

Белгиланмаган жойдан йўлни кесиб ўтиш. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодекснинг 615-моддаси 1-бўлимида пиёдалар ва бошқа йўл ҳаракати қатнашчилари томонидан йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш қоидаларида белгиланган талабларга риоя қилмаслик ҚИМнинг икки баравари миқдорида жарима солинишига олиб келади. Бу шунинг билан англатадики, агар сиз светофор ёки пиёдалар ўтиш жойидан эмас, балки зарур бўлган бошқа йўлдан ўтишга қарор қилсангиз, унда жаримани тўлашга тайёр туринг.

Жамоат транспортида чиптасиз юриш икки ҚИМ миқдорида жарима билан жазоланади (Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексининг 622-моддаси “Шаҳар ва шаҳар атрофи транспортидан фойдаланиш қоидаларини бузиш”, 2-қисм, “жамоат транспортида юриш учун тўловни тўлашдан бош тортиш”).

Алматида шаҳар йўналишларида жамоат транспортида “ОҶАЙ” электрон чипталар тизимига тўлиқ ўтиш бўлиб ўтди. 2016 йил 11 январдан бошлаб тўлов фақат электрон картадан фойдаланган ҳолда талаб қилинади. Бироқ кўплаб йўловчилар ҳайдовчига йўл ҳақини ноқонуний равишда тўлайдилар ёки уни тўламайдилар. Биринчи ҳолда, йўловчилар йўл ҳақини шу йўл билан тўлаган деб ҳисоблашади, лекин аслида транспорт хизмати тўланмаган, чунки йўловчига пул эвазига тасдиқланган намунадаги йўл ҳужжати (чипта) берилмайди. Йўловчилар “ОҶАЙ” карталари ва йўл карталари ёрдамида бундай ҳужжатни электрон шаклда олишади. Ишлаб чиқувчиларнинг сўзларига кўра, “ОҶАЙ” логотипи билан бир қаторда, у қоғозда ҳам чиқарилган. Шунга кўра, назоратчи йўловчининг карта ёки “ОҶАЙ” йўл картаси ёрдамида йўл ҳақини тўламаганлигини аниқласа, маъмурий жарима соладиган полиция ходимларига кўнғироқ қилиши мумкин (31-расм).

31-расм. “ОҶай” терминали

Этибор беринг!

Бўш вақтни чеклаш ва вояга етмаганнинг хулқ-атвори учун махсус талабларни белгилаш муайян жойларга ташриф буюришни тақиқлаш, бўш вақтнинг маълум шаклларидан фойдаланиш, шу жумладан транспорт воситаларини бошқариш билан боғлиқ, куннинг маълум вақтидан кейин уй ташқарисида бўлишни чеклаш, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколатли суд ёки органнинг (мансабдор шахс) рухсатисиз бошқа жойларга боришни ўз ичига олиши мумкин. Вояга етмаганга нисбатан ҳуқуқбузарнинг хулқ-атвориغا нисбатан махсус талаблар, шунингдек, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича комиссия ёрдамида ўқишни тўлиқ бажариш ёки ишга жойлашиш талаби белгиланиши мумкин.

Ота-оналар ёки бошқа қонуний вакиллар балоғатга етмаган болаларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш мажбуриятини бажармаганликлари учун жавобгардир. Бунинг учун 3 ҲИМ миқдорида жарима солиниши мумкин. Агар вояга етмаганлар алкоғолли ичимликлар, гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва уларнинг ўхшашларини истеъмол қилсалар ёки дайдилик ё тиланчилик қилсалар, ёки жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини ўз ичига олган қасдан хатти-ҳаракатлар қилсалар, ота-оналарга ёки қонуний вакилларга 20 ҲИМ миқдорида жарима ёки ўн кунгача маъмурий қамоқ жазоси қўлланилади. Шунингдек, ота-оналар ёки қонуний вакиллар вояга етмаганларнинг тунги дам олиш масканларида бўлганликлари учун жавобгардир (ҚР МҲТК нинг 132-моддаси).

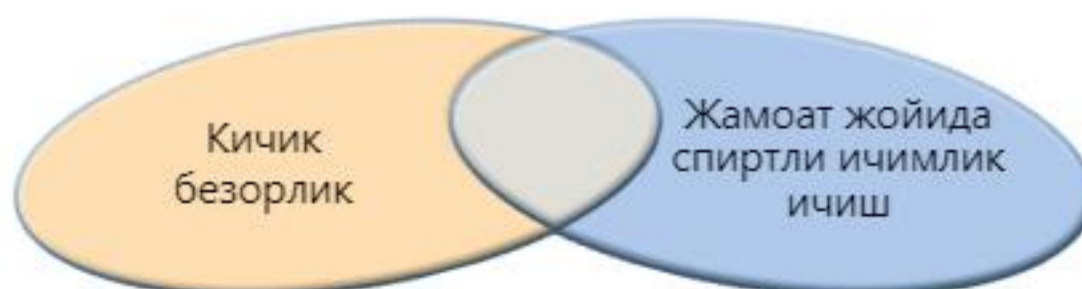
Шундай қилиб, жамоат тартибини ва ахлоқий меъёрларни бузганлик учун маъмурий жавобгарликка тортилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган вояга етмаганга нисбатан тарбиявий таъсирга эга чораларни қўллаган ҳолда маъмурий жазо белгиланиши мумкин.

1. Қайси маъмурий ҳуқуқбузарлик жамоат тартибига ва ахлоққа зид келишини айтинг. Ахлоқни қандай тушунасиз? Ахлоқий меъёрлар қандай шаклланади?
2. Жамоат тартибига ва ахлоққа зид келадиган асосий маъмурий ҳуқуқбузарликлар жадвалини тузинг, уларнинг содир этилганлиги учун жавобгарлик турларини кўрсатиб беринг.
3. Кичик безориликнинг асосий шаклларини аниқланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Кичик безорилик жамоат жойида спиртли ичимлик ичишдан қандай фарқ қилишини чизма орқали изоҳланг.

Мисол

Фуқаро Ц. турар жой биносининг ҳовлисида бўлганида, жамоат жойини сигарет қолдиғини ерга улоқтириб, ифлослантирган. Уни сергак полиция ходимлари пайқашди. Ушбу ҳуқуқбузарга нисбатан ваколатли шахс ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекснинг 434 моддаси 1-қисмига биноан маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида баённома тузди. Кокшетау шаҳар Ихтисослаштирилган маъмурий судининг 2018 йил 1 ноябрдаги қарори билан фуқаро Ц. айбдор деб топилди ва ўн ойлик ҳисоблаш индекси миқдорида маъмурий жаримага тортилди.

Жамоат жойларида шилқимлик қилиш (ҚР МХТК ининг 449-моддаси). Ушбу маъмурий ҳуқуқбузарлик қуйидагича. Бунда бир одам бошқа одамга жамоат жойларида нарсаларни сотиб олиш, сотиш, алмашиш, эгаллаб олиш ёки фол очиш, тиланчилик ёки бошқа хизматларни юклаш мақсадида ёпишиб олади. Ушбу ҳаракатлар учун субъект маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Вояга етмаганларнинг маъмурий жавобгарлиги. (ҚР МХТК нинг 9-боби). Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган вояга етмаганга нисбатан маъмурий жазо тарбиявий таъсир кўрсатиш чораларини қўллаш орқали берилиши мумкин.

Вояга етмаганга нисбатан қўлланиладиган маъмурий жариманинг миқдори ўн ойлик ҳисобланган индексдан ошмаслиги керак. Агар вояга етмаганнинг жаримани тўлаш учун мол-мулки бўлмаса, жазо ота-оналарга ёки уларнинг ўрнини босадиган шахсларга қўлланилади. Вояга етмаганлар, шунингдек, махсус ҳуқуқлардан, масалан, кажавали мотоциклда юриш ҳуқуқидан маҳрум бўлишлари мумкин.

Вояга етмаганга маъмурий жазо тайинлашда унинг ҳаёти ва тарбияси шарт-шароитлари, ақлий ривожланиш даражаси, бошқа шахсий хусусиятлари, шунингдек, катта одамларнинг унга бўлган таъсири ҳисобга олинади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни биринчи марта жиноят содир этган вояга етмаган шахс маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколат берилган суд, орган (мансабдор шахс) томонидан маъмурий жавобгарликдан ёки қонунда назарда тутилган тарбиявий чора-тадбирларни қўллаган ҳолда белгиланган маъмурий жазони ижро этишдан озод қилиниши мумкин.

Қайд этиш керакки, тарбиявий чоралар вояга етмаганга нисбатан қўлланилиши мумкин (ҚР МХТК нинг 69-моддаси). Бу қонуннинг изоҳи; етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш; бўш вақтни чеклаш ва вояга етмаганнинг хулқ-атвори учун махсус талабларни белгилаш. Вояга етмаганга бир вақтнинг ўзида бир нечта таълим таъсирини ўтказиш чораларини белгилаш мумкин.

Таълим таъсири чораларини қўллаш муддати уч ойдан олти ойгача белгиланади.

Ер жуда кўп вазифаларни бажаради, шунинг учун ер муносабатларини ҳар томонлама, келишилган ҳуқуқий тартибга солиш зарур.

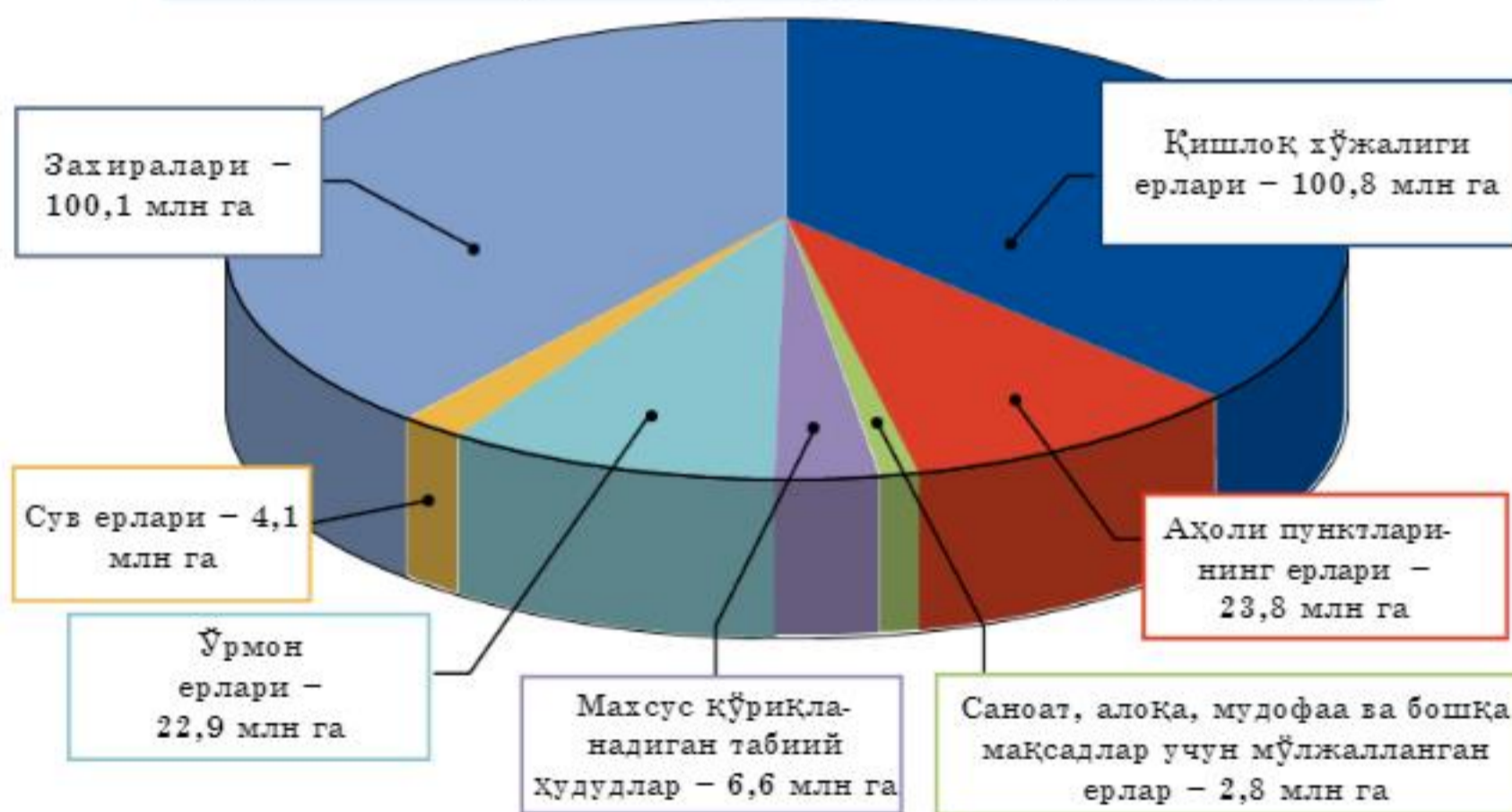

Қозоғистон Республикаси Евроосиё қитъасининг марказида икки қитъанинг кесишмасида жойлашган бўлиб, майдони 272,5 миллион гектарни ташкил этади. Республика ҳудудининг бир қисми Европада, асосий қисми Осиёда жойлашган. Қозоғистон ер майдони бўйича дунёдаги ўнта йирик давлатларидан бири бўлиб, одам бошига ер таъминоти бўйича дунёда Австралия ва Канададан кейин учинчи ўринда туради. Қозоғистон Республикасининг кўшни давлатлар билан қуруқликдаги Давлат чегараси 13,383 км ни ташкил этади (Қозоғистон Республикаси ерларининг ҳолати ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги эркин таҳлилий ҳисобот).

Қозоғистон ер фонди – бу бизнинг мамлакатимизда жойлашган барча ерлардир. У еттита тоифадан иборат бўлиб, улар қуйида келтирилган (30-чизма).

30-чизма

Қозоғистон Республикасининг ер фонди (тоифалар бўйича)

Ерга оид қонуний муносабатлар – бу ҳокимият, ташкилот ва жисмоний шахслар ўртасидаги ерни олиш, тақсимлаш, фойдаланиш ва муҳофаза қилишга оид муносабатлар. Ерга оид қонуний муносабатларнинг субъектлари давлат, давлат органлари, жисмоний ва юридик шахслардир. Ер муносабатларининг объекти ердир. Ер муносабатларининг мазмуни қатнашчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларидан иборат.

Ер иқтисодий муносабатлар жараёнида одамлар томонидан фойдаланилиши натижасида ер муносабатлари объекти бўлади.

*Ер ҳуқуқи тизими*га бир-бирига боғланган юридик институтлар мажмуи киради. Улар ер муносабатларини тартибга солишда ролла-

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Очиқ мунозара

1. Жамоат тартибини ва ахлоқни бузадиган маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик турларини синфда муҳокама қилинг. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун маъмурий жавобгарлик турларини кучайтириш ёки енгиллаштириш ҳақида ўйлаб кўринг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Ақлий ҳужум!

Фуқаро И. уйнинг кириш қисмида сигарет чекади. Фуқаро И.нинг ҳаракатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари кўринадими? Агар шундай бўлса, Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг қайси моддасига биноан? Фуқаро К. Ақтоғай қишлоғининг марказий майдонида бир шиша пиво очди ва ичишни бошлади. Фуқаро К.нинг ҳаракатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари кўринадими? Агар шундай бўлса, Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг қайси моддасига биноан?

7-боб. ЕР ҲУҚУҚИНИНГ АСОСЛАРИ

28-§. Ер ҳуқуқининг тушунчаси, тизими, тамойиллари ва манбалари

Бугунги дарсда:

ер ҳуқуқи нима эканлигини билиб оламиз, ер ҳуқуқининг тизими, тамойиллари ва манбаларини аниқлаймиз, ер муносабатларининг хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Ер ҳуқуқи – бу ер муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий қоидалар тўплами. Бу муносабатлар ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан келиб чиқади, ер ресурсларини давлат томонидан бошқариш соҳасини қамраб олади (ерни бериш, олиб қўйиш, давлат назорати, мониторинг ва бошқалар).

Таянч сўзлар:

- ер ҳуқуқи
- ер муносабатлари
- ер ҳуқуқи тамойиллари

Қуйида ер қонунлари нуқтаи назаридан ернинг турли маъноларини кўрсатадиган 29-чизма берилган. Ер – бу:

29-чизма

Ер ҳуқуқининг тамойиллари

- 1) Қозоғистон Республикаси ҳудудининг яхлитлиги, дахлсизлиги ва бегоналашмаганлиги;
- 2) Ерни табиий ресурс сифатида ҳамда, Қозоғистон Республикаси халқларининг ҳаёти ва фаолиятининг асоси сифатида сақлаш;
- 3) Ердан оқилона фойдаланишни муҳофаза қилиш;
- 4) Экологик хавфсизликни таъминлаш;
- 5) ердан мақсадли фойдаланиш;
- 6) ердан қишлоқ хўжалигига мўлжалланганлигининг устуворлиги;
- 7) ерларнинг ҳолати ва унинг мавжудлиги тўғрисида маълумот билан таъминлаш;
- 8) ердан фойдаланиш ва уларни сақлаш бўйича тадбирларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
- 9) ерга зарар етказишнинг олдини олиш ёки унинг оқибатларини бартараф этиш;
- 10) ердан фойдаланишнинг қатламларга асосланганлиги.

Ерга оид низолар ҳар доим ҳам фуқаролик низоларининг мураккаб тоифасига кирган ва уларни суд орқали ҳал қилиш амалиёти бир хил эмас. Бунинг асосий сабаби, фуқаролик процессуал қонунчилигининг рақобат ва тенглик масалаларини тартибга солувчи амалдаги фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларининг судга далиллар тақдим этишда чигаллиги ва номукамаллигидир.

Суд муносабатларини тартибга солишда судларнинг ҳуқуқни қўллаш амалиёти, шунингдек, суд амалиётини умумлаштирувчи Қозоғистон Республикаси Олий судининг қарорлари катта аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, ер тўғрисидаги қонун мулкка бўлган ҳуқуқ ва бошқа ҳуқуқларни амалга ошириш билан боғлиқ барча муносабатларни, шунингдек, ердан ноёб табиий объект сифатида фойдаланишни чеклашни, шунингдек, давлат органларининг ерлардан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни таъминлаш борасидаги фаолиятини тартибга солади.

рига қараб маълум бир кетма-кетликда жойлашади.

Ер ҳуқуқи Умумий, Алоҳида ва Махсус қисмлардан иборат.

Ер тўғрисидаги қонуннинг умумий қисмига ушбу соҳанинг бутун тизимига хос бўлган энг муҳим қоидалар, таърифлар ва тамойилларни ўз ичига олган институтлар киради.

Махсус бўлимда тегишли ер тоифаларининг ҳуқуқий режими белгиланган. Ер ҳуқуқининг алоҳида қисми таркибига МДХ давлатлари, Европа мамлакатлари, АҚШ да ер муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятларини, ерлардан фойдаланиш ва уларни ҳимоя қилиш соҳасида халқаро ҳамкорликни очиб берадиган институтлар киради.

Ер ҳуқуқи усуллари – бу ер муносабатлари иштирокчиларига таъсир қилиш усуллари. Ер қонунчилигида ҳуқуқий тартибга солишнинг диспозитив ва қатъий талаб усуллари қўлланилади. Ер муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг асоси бўлган муҳим ғояси ва аввали бўлган *ер ҳуқуқининг тамойиллари* катта аҳамиятга эга. Улар ҚР Ер кодексининг 4-бандида мустаҳкамланган (29-чизма).

Ер ҳуқуқининг манбалари – бу ёзма расмий ҳужжатлар – қайта-қайта қўллашга мўлжалланган актлардир.

Ер қонунчилигининг асосий манбаи энг юқори юридик кучга эга ва республикада тўғридан-тўғри таъсир кўрсатадиган Қозоғистон Республикаси Конституциясидир. Шунингдек, 2003 йил 20 июнда беш қисм, 21 боб ва 171 моддадан иборат бўлган Қозоғистон Республикасининг Ер кодекси қабул қилинди.

Ер қонунчилигининг манбаларига Сув, Ўрмон, Экологик, Жиноий, Фуқаролик, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги Кодекслар киради. Фақат ер муносабатлари ва ерга нисбатан бошқа муносабатларни тартибга солувчи махсус қонунлар мавжуд. Масалан, “Қозоғистон Республикасида меъморчилик, шаҳарсозлик ва қурилиш фаолияти тўғрисида” ги қонун.

Шахсий аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий ҳужжатлар ер ҳуқуқининг манбаи эмас. Масалан, фуқароларга ва юридик шахсларга маълум бир ер участкасини бериш ва сотиш тўғрисидаги акт бир марталик бўлиб, фақат ушбу аниқ субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди.

Луғат

- **Ер ҳуқуқлари предмети** – ер ҳуқуқлари меъёрлари тартибга солинадиган ер муносабатлари.
- **Ерга оид ҳуқуқий муносабатлар** – ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда юзага келадиган ер ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар
- **Ер ҳуқуқлари усули** – ер муносабатлари иштирокчиларига таъсир этадиган ҳуқуқий йўллари ва усуллари тўпламидир.

- бошқа ҳуқуқий шакл ва ҳолатларда амалга оширилади (Қозоғистон Республикаси Ер кодексининг 27-моддаси).

Давлат ўз ер участкасини чекланмаган ҳолда, фақат қонунда белгиланган шакл ва ҳолларда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Бу шуни англатадики, давлат ва ҳокимият вакили бўлган давлат органлари фақат қонунда рухсат этилган ҳолларда сотиш, хусусий мулкка ўтказиш ва ҳоказолар ҳуқуқига эга.

Ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқи – бу мулкдорнинг қонун ҳужжатларида белгиланган асослар, шартлар ва чегараларда ўз ерларига эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқидир.

Давлат ўз ваколатли органлари номидан давлат мулки ҳуқуқининг субъекти ҳисобланади (32-чизма).

32-чизма

Қозоғистон Республикаси Ер кодексининг 23-моддаси ерга хусусий мулкчиликка бағишланган. Ушбу моддадан келиб чиқиб, қуйидаги ҳолларда *Қозоғистон Республикаси фуқаролари ер эгаси бўлишлари мумкин* деган хулосага келишимиз мумкин:

- 1) якка тартибдаги уй-жой ва боғ ҳовли қуриш;
- 2) деҳқон ёки фермер хўжалигини юритиш учун;
- 3) шахсий томорқа хўжалиги;
- 4) ўрмонзор барпо этиш учун;
- 5) боғдорчилик;

6) саноат ва ноишлаб чиқариш, шу жумладан турар жойлар, бинолар (қурилишлар, иншоотлар) ва уларнинг мажмуаларини қуриш ёки қуриш учун берилган (бериладиган), шу жумладан биноларни (қурилишларни, иншоотларни) ўз мақсадларига мувофиқ сақлаш учун мўлжалланган ерлар.

1. Ер ҳуқуқининг предмети ва усулини аниқланг. Ушбу усуллар ер муносабатларини қандай тартибга солади?
2. Ер ҳуқуқи тизимининг элементларини айтинг. Қозоғистон Республикасининг ер фонди ва унинг таркибий қисмлари ҳақида бизга айтиб беринг.
3. Ернинг ҳуқуқий муносабатлари тузилишини тавсифланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Қозоғистон Республикасининг 2003 йил 20 июндаги Ер Кодексидан фойдаланиб, ер муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўрганинг ва гапиринг (ҚР Ер кодексининг 64-66-моддалари). Ушбу мавзу бўйича тақдимот тайёрланг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Ер муаммолари бизнинг тарихимиздаги турли урушларни авж олдириди. Дунё тарихида қандай ер талашиш низолар бўлган? Ушбу мавзу бўйича реферат тайёрланг.

Биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари тарихига мурожаат қилинг. Ушбу урушларнинг сабаблари ва оқибатлари ҳақида ер қонунлари нуқтаи назаридан айтиб беринг. Бу саволларни дарсда муҳокама қилинг.

29-§. Ерга эгалик ҳуқуқи

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасида ерга эгалик қилишнинг қандай турлари мавжудлигини, ким ер эгаси бўла оlishини, ер эгаларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини билиб оламиз.

Ерга эгаликнинг турлари. 1995 йилгача Қозоғистонда ерларга мутлақ давлат эгалиги мавжуд бўлган. 1995 йил 30 августда Қозоғистон Республикаси Конституцияси ерга хусусий мулкчилик ҳуқуқини кафолатлади. Шу билан бирга, давлат ва хусусий мулк тан олинади ва тенг даражада ҳимоя қилинади.

Ернинг эгаси бўлган киши ўз мулки учун жавобгар бўлиши шарт. Ердан фойдаланиш бошқаларнинг ҳуқуқларини бузмаслиги керак. Агар бундай бузилиш содир этилган бўлса, у ҳолда шахс бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиши мумкин.

Таянч сўзлар:

- ерга эгалик
- ер участкаси

Мисол

Қўшнилари бир-бирининг ҳуқуқларини бузмасликлари керак. Агар қўшнининг дарахтлари бошқа қўшнига ердан фойдаланишга халақит берадиган бўлса, уларни кесиш керак.

Давлат мулки ҳуқуқи қандай амалга оширилади?

Давлат мулки тасарруфида бўлган ер участкалари қўйидагилар бўлиши мумкин:

- сотилиши ёки бепул хусусий мулкка берилади;
- доимий ёки вақтинча фойдаланиш учун берилади;

Савол туғилади: ернинг хусусий мулкдори нефть, газ ва бошқа фойдали қазилмалар, бошқа табиий ресурсларни, агар улар унинг участкасида бўлса, тасарруф этишга ҳақлими?

Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан фақат ер участкалари хусусий мулк бўлиши мумкин. Ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий бойликлар фақат давлат мулки ҳисобланади. Ер участкасига бўлган ҳуқуқ ушбу қисм чегаралари ичида жойлашган ёпиқ сув ҳавзалари ва ўтқазилган дарахтлар жойлашган тупроқ қатлами тегишлидир. Агар хусусий участка ҳудудида нефть, газ ва бошқа фойдали қазилмалар топилса, давлат унинг мулкдори бўлади ва фақат давлат уларни тасарруф этади.

Ер участкасига эгалик ҳуқуқи қуйидаги йўллар билан вужудга келади:

- мулкни бериш;
- мулкни бошқа шахсга ўтказиш;
- мулкни ўтказиш (мерос ва бошқалар).

Қуйидаги асосларда:

- Давлат органларининг ҳужжатлари;
- Фуқаролик-ҳуқуқий битимлар;
- Қозоғистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа асослар (ҚР Ер кодексининг 20-23-моддалари).

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи мулк ҳуқуқидан келиб чиқади. Ер эгасидан фарқли ўлароқ, ердан фойдаланувчининг фойдаланиш ҳуқуқи чекланган. Ердан фойдаланиш ҳуқуқи доимий ёки вақтинча, ўзга шахсга берилиши ёки ўзга бўлмаган шахсга берилиши, пуллик ёки беғараз асосда сотиб олиниши мумкин. Доимий равишда ердан фойдаланиш бу чекланмаган деган маънони англатади, бу фақат давлат юридик шахсларига берилади. Масалан, давлат ҳокимияти органлари, давлат ташкилотлари ва муассасаларига мудофаа ва миллий хавфсизлик мақсадларида фойдаланиладиган, соғломлаштириш ва тарихий-маданий мақсадлардаги алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар эгаллаган ерлар, ўрмон ва сув фондлари, аҳоли пунктлари ерларида умумий фойдаланиш учун мўлжалланган ва захира ерлар. Вақтинча ердан фойдаланиш бу узоқ муддат (5 йилдан 49 йилгача) ва қисқа муддатга (5 йилгача) берилишини англатади.

Чет элликларга фойдаланиш учун ер чекловлар билан берилади. Бу дегани, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни хорижий фуқароларга хусусий мулкка бериш тақиқланади. Фақатгина вақтинча фойдаланиш 25 йил муддатга рухсат берилади, аввал 10 йил эди. Чегара зонасида ерларни сотиш ва ижарага бериш тақиқланади, бу эса ерга хусусий мулк ҳуқуқини бериш ёки ердан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун асос бўлиши мумкин.

Қозоғистон Республикасининг нодавлат юридик шахслари ер участкаларининг эгалари бўлиши мумкин, агар улар қуйидагиларга мўлжалланган бўлса:

- 1) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун;
- 2) ўрмонлар барпо қилиш учун;
- 3) саноат ва ноишлаб чиқариш, шу жумладан турар жойлар, бинолар (қурилишлар, иншоотлар) ва уларнинг мажмуаларини қуриш ёки қуриладиган, шу жумладан биноларни (қурилишларни, иншоотларни) ўз мақсадларига мувофиқ сақлаш учун мўлжалланган ерлар.

Саноат ва ноишлаб чиқариш, шу жумладан турар жойлар, бинолар (қурилишлар, иншоотлар) ва уларнинг мажмуалари, шу жумладан биноларни (қурилишларни, иншоотларни) уларнинг мақсадларига мувофиқ хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган ерлар ўзлаштирилиши ёки қурилиши учун берилган бўлса, *чет элликлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва хорижий юридик шахслар* (нодавлат) ер эгалари бўлиши мумкин.

Қозоғистон Республикаси фуқаролари учун ер участкалари бепул берилишини таъминлайдиган имтиёзлар мавжуд (33-чизма).

33-чизма

Луғат

- **Ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқи** – бу хусусий мулкдорнинг ер участкасига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи.
- **Шахсий томорқа хўжалиги** – қишлоқ ва шаҳар атрофи ҳудудларида ўз эҳтиёжлари мўлжалланган фаолият.
- **Ер участкасига ҳуқуқни белгиловчи ҳужжат** – ер участкасига бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжат.

Қозоғистон Республикасининг фуқароларига ер участкаларини бериш

1) қишлоқ жойларда шахсий томорқа хўжаликларини (шу жумладан уй хўжаликлари ва дала майдонларини) юритиш учун – 0,25 га суғорилмайдиган ва 0,15 га суғориладиган ерларда

2) якка тартибда уй-жой қуриш учун – 0,10 га

3) боғдорчилик учун; дала ҳовли қурилиши учун – 0,12 гектар

Эътибор беринг!

Ер участкаларини томорқа хўжалиги (уй хўжаликлари) учун ва якка тартибдаги уй-жой қурилиши учун ер участкаларини бепул бериш ер участкалари ўзлаштирилганидан сўнг амалга оширилади. Ер участкаларини такрорий бепул бериш тақиқланади.

Агар Қозоғистон Республикаси фуқароси фуқаролигидан маҳрум бўлса (маълум ҳолатлар туфайли мамлакатимиз фуқаролигини тарк этса), у уч ой ичида деҳқончилик ёки шахсий фермерлик, ўрмонзорлар барпо қилиш, боғдорчилик ва дала ҳовлилар қурилиши учун берилган ер участкасини сотиш, алмаштириш ёки бошқача тарзда тасарруф этиш (қайта рўйхатдан ўтказиш) мажбуриятини олади.

кўрсатмаслиги кераклигини англатади. Шунингдек, таъкидлаш керакки, ерларни ҳимоя қилиш бу ерларни сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳамда ернинг емирилиши ва бузилиши йўналишида иш олиб боровчи органлар ва ташкилотларнинг фаолиятидир. Шунингдек, ерларни муҳофаза қилиш бузилган ерларни тиклаш ва яхшилаш ишларини ўз ичига олади ва ердан мақбул фойдаланиш учун махсус стандартларни жорий қилишни англатади.

Тарих саҳифасидан

XX асрнинг 50-йиллари ўрталарида Қозоғистонда кўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши бошланди. Бу СССРда дон муаммосини ҳал қилишга ёрдам берди. Бироқ кўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши Қозоғистон қишлоқ хўжалигида кўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. Атроф-муҳит бузилиб, кўриқ тупроқларнинг ўзи бузила бошлади (32-расм). Нотўғри қайта ишлаш ва саноат ифлосланиши натижасида республика ҳудудининг 66 фоизи чўлланишга

32-расм. Қозоғистонда кўриқ ерларни ўзлаштириш

учрайди. Бугунги кунга келиб, чўлланиш ва ерларнинг саноат чиқиндилари билан ифлосланиши натижасида 200 минг гектардан ортиқ қишлоқ хўжалик ерлари йўқолган. Тупроқнинг емирилишидан ҳар йили етказиладиган зарар миллиардлаб долларни ташкил этади. Чўлланиш – ерларнинг емирилишининг кенг тарқалган муаммосидир. Унумдор ерлар намлик ва ўсимликлардан айрилиб, чўлларга айланади. Натижада, бундай ҳудудлар инсон ҳаёти учун яроқсиз бўлиб қолади ва фақат бундай шароитда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг айрим турларигина ҳаётга мослаша олади.

Ер, мулк эгалари ердан фойдаланувчилар ерни ҳимоя қилиш мақсадида Қозоғистон Республикаси Ер кодексининг 14-моддасига биноан қуйидаги ишларни амалга оширишга мажбурдир:

- ерларни чўлланишдан, сув ва шамол эрозиясидан, сел, сув тошқини, ботқоқланиш, иккиламчи шўрланиш, тупроқнинг зичлашишидан, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари, кимёвий, биологик, радиоактив ва бошқа зарарли жараёнлардан ва бошқа бузилиш жараёнларидан ҳимоя қилиш;
- қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни карантин зарар кунандалари ва ўсимлик касалликлари билан юқтиришдан, бегона ўтлар, буталар ва майда ўрмонлар билан ўстиришдан, ерларнинг емирилишининг бошқа турларидан ҳимоя қилиш;
- бузилган ерларнинг мелиоратив ҳолатини тиклаш, уларнинг унумдорлигини ва бошқа фойдали хусусиятларини тиклаш ва хўжалик айланмасига ўз вақтида жалб қилиш;
- ерларнинг бузилиши билан боғлиқ ишларни олиб бориш пайтида тупроқнинг унумдор қатламини олиб ташлаш, сақлаш ва ишлатиш.

Шундай қилиб, ерга хусусий мулкчилик унинг эгасидан бошқаларнинг ҳуқуқларини бузмасдан фойдаланишга мажбур қилади. Ер эгаси унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ердан фойдаланувчининг эгалик ҳуқуқи чекланган (сотиб олиш, сотиш, ижарага бериш ва бошқалар).

1. Қозоғистон Республикасида ерга эгалик қилишнинг қандай турлари мавжуд? “Ерга давлат эгалиги” атамасини қандай тушунасиз?
2. Ерга хусусий эгалик нимани англатади?
3. Ерга хусусий мулкчилик шаклларини санаб беринг. Қачон Қозоғистон Республикаси фуқаролари мулкдорга айланиши мумкин?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Муаммони ҳал қилинг.

Фуқаро В. шахсий томорқа ер участкасида чўчка ва товуқ боқиш учун қўшни уйнинг деразаларидан бир метр нарида бостирма қурди. Қўшни уни олиб ташлашни талаб қилди. Аммо В. бостирма унга ажратилган ерда эканлигини, ерга эгалик қилиш чегаралари бузилмаганлигини, у ҳеч нарса олиб ташламадлигини айтди. Қўшниси участка милиционерига мурожаат қилиб, В.дан бостирмани олиб ташлашни талаб қилишни сўрайди, чунки деразадан кўринган носоғлом кўриниш унинг мулк ҳуқуқини бузади. Участка нозирининг жавоб беришича, В. ўз еридан ўзи фойдаланади ва полиция ҳеч нарса қила олмайди. Бостирмани олиб ташлашни талаб қиладиган қўшниси ҳақми? Бундай ҳолатда қайси органларга мурожаат қилиши керак? Ер эгаларининг ҳуқуқларини чеклаш мумкинми? Сиз: “Мулк ундан фойдаланишда бир вақтнинг ўзида жамоат фаровонлигига хизмат қилишга мажбур қилади” деган иборани қандай тушунасиз?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

Фуқаро Б. туман ҳокимиятига янги қурилиш ҳудудидан 0,15 гектар майдонда турар-жой биноси қуриш учун ер участкаси бериш тўғрисида ариза билан мурожаат қилди. Шахсий уй-жой қуриш учун ер участкаларини бериш тартиби ва жараёнини тушунтиринг. Қайси давлат идораси ер бериш масаласи билан шуғулланади? Кўриб чиқиш муддати қандай?

30-§. Ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш

Бугунги дарсда:

ерлардан оқилона фойдаланиш таркиби, ерларни муҳофаза қилиш талаблари, мулкдорлар ва ердан фойдаланувчиларнинг ерларни ҳимоя қилиш соҳасидаги аниқ мажбуриятлари тўғрисида билиб оламиз.

Ердан оқилона фойдаланиш. Қозоғистонда ерлар товар – хўжалик айланмасида бўлади. Бу ер турли мақсадларда фаол ишлатилишини англатади. Ер ресурсларига антропоген, техноген юк ортиб бормоқда, шунинг учун бундай шароитда ерни ҳимоя қилиш ҳар қандай иқтисодий фаолият ерга салбий таъсир

Таянч сўзлар:

- ерларни муҳофаза қилиш
- оқилона фойдаланиш
- сақлаш
- ерларнинг емирилиши

Луғат

- **Ернинг бузилиши** – унинг ҳолатининг сифат жиҳатидан ёмонлашиши, табиий хўжалик аҳамиятининг пасайиши.
- **Ернинг ифлосланиши** – турли хил моддалар ва организмларнинг ер юзида унинг қийматини камайтирадиган миқдорда тўпланиши.
- **Бузилган ерларни сақлаш** – ерларни вақтинча хўжалик айланмасидан чиқариш.
- **Бузилган ерларни рекультивация қилиш** – бузилган ва ифлосланган ерларнинг унумдорлигини тиклаш.

Давлат ер, ер кадастри назорати, мониторингини амалга оширади, хўжалик фаолияти давомида ердан фойдаланиш учун экологик ва бошқа талабларни белгилайди. Ердан фойдаланиш устидан давлат назорати давлат инспекторлари томонидан амалга оширилади. Улар исталган шахснинг ҳудудига бемалол ташриф буюриш, ҳужжатларни текшириш, қоидабузарликларни аниқлаш, баённомалар тузиш, давлат номидан даъво қўзғаш, буйруқ бериш ҳуқуқига эгадирлар.

Ер мониторинги – бу мамлакатнинг бутун ер фондининг ҳолатини мониторинг қилиш тизими. У фан ва техниканинг имкониятлари ва ютуқларидан, космосдан Ерни масофадан туриб зондлаш маълумотларидан фойдаланади. Бу амалга оширилаётган ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш ва салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф этиш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш мақсадида амалга оширилади. Ер мониторинги учун маълумот манбалари тизимли кузатувлар, расмлар, тадқиқотлар, инвентаризация натижалари, ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати материаллари, архив маълумотлари ва ернинг сифати тўғрисидаги бошқа маълумотлардир. Ушбу ишлар давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ер кадастри – бу Қозоғистон Республикаси ерлари, жойлашуви, мақсадли фойдаланилиши, ер участкаларининг ҳажми ва чегаралари тўғрисидаги маълумотлар тизими. Бу ерларни ҳисобга олиш, уларнинг сифати ва миқдорини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Уни бошқариш давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ер ва ер кадастри мониторинги давомида олинган маълумотлар давлат мулки ҳисобланади.

Шундай қилиб, *ерни муҳофаза қилиш* – ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга, хўжалик фаолияти учун экологик ва бошқа талабларга риоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизими. Ер мулкдори ва ердан фойдаланувчи ерни муҳофаза қилиш талабларига жавоб бериши керак.

1. “Ерни муҳофаза қилиш” тушунчасини очиб беринг. Ерни муҳофаза қилиш мақсади нимадан иборат?
2. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тавсифлаб беринг.
3. *Ернинг консервацияси* нима, ернинг емирилиши билан қандай кураш олиб борилади?

33-рәсм. Рекультивация

Бузилган ерларни тиклаш рекультивация ва консервация йўли билан амалга оширилади.

Рекультивация – бу бузилган ва ифлосланган ерларнинг унумдорлигини тиклаш, шунингдек, атроф-муҳит шароитларини яхшилашга қаратилган тадбирлар мажмуи (33-рәсм).

Консервация – ерларнинг бузилишининг олдини олиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш мақсадида ерларни ва ифлосланган ҳудудларни уларнинг емирилишининг олдини олиш ва тупроқ унумдорлигини тиклаш мақсадида муомаладан чиқариш.

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикасининг Ер кодекси радиоактив ифлосланган ерларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни ва уни сотишни тақиқлайди. Ҳаддан ташқари радиоактив ифлосланган ёки аҳолининг ҳаёти ва соғлиғига хавф соладиган ерлар мулкка, доимий ёки вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин эмас. Уларнинг консервацияси муносабати билан хўжалик айланмасидан чиқарилган ерлар вакиллик ва ижроия органларининг қарори билан мулкдор ёки ердан фойдаланувчидан вақтинча олиб қўйилиши мумкин.

● Қўшимча маълумотлар

2018 йил охирида республикада фойдали қазилма конларини ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва разведка қилиш жараёнида саноат объектлари, чизикли иншоотлар ва бошқа корхоналарни қуриш жараёнида бузилган 248,42 минг гектар ер мавжуд бўлиб, шундан 53 минг гектар қайта ишланган ва рекультивация қилиниши керак.

Бузилган ерларнинг кўп жойлари саноат, транспорт, алоқа, космик фаолият, муҳофаза, миллий хавфсизлик ва бошқа қишлоқ хўжалигига оид бўлмаган эҳтиёжлар учун ажратилган ерлар тоифасига киритилган. 2018 йилда республикада 1,5 минг гектар ер бузилган, 0,2 минг гектарига ишлов берилиб, 1,9 минг гектар бузилган ерлар рекультивация қилинди. Бузилган ерларнинг энг катта майдони Ақтўбе вилоятида қайта тикланди – 1,5 минг гектар. (Қозоғистон Республикаси атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисидаги 2018 йил учун миллий маъруза).

хавфли, айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир. Ер ҳуқуқбузарлиги тўрт таркибий элементнинг бирлиги билан тавсифланади (34-чизма).

34-чизма

Ер ҳуқуқбузарлигининг элементлари	
<ul style="list-style-type: none"> ● Объект ер 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъект жисмоний шахслар (фуқаролар ва мансабдор шахслар) ва юридик шахслар
<ul style="list-style-type: none"> ● Объектив томони ер қонунчилигини бузишда содир этилган қонунга қарши хатти-ҳаракат; зарарнинг мавжудлиги шарт. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъектив томонлари ҳуқуқбузарнинг айби: ният ва эҳтиётсизлик шаклида.

Фаолиятининг атроф-муҳитга зарар етказиши билан боғлиқ бўлган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар зарар етказган тақдирда айбнинг бор-йўқлигидан қатъи назар жавобгар бўлади. Агар зарар бартараф қилиб бўлмайдиган ҳолатлар ёки жабрланувчининг нияти натижасида келиб чиқса, жавобгарлик юзага келмайди.

Ер қонунчилигини бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Мисол

ҚР ЖК нинг 332-моддаси "Ернинг бузилиши". Ернинг бузилиши – бу ернинг саноат, маиший ёки бошқа чиқиндилар ёки ташланган нарсалар билан ифлосланиши. Шунингдек, бу заҳарланиш, ифлосланиш ёки бошқа иқтисодий ё бошқа фаолиятнинг зарарли маҳсулотлари томонидан ерга зарар етказилиши. Бунинг сабаби – заҳарли химикатлар, ўғитлар, ўсимликларнинг ўсишини тезлаштирувчи ёки бошқа хавфли кимёвий, радиоактив ёки биологик моддаларни сақлаш, ишлатиш, ташиш ёки кўмиш пайтида ишлов бериш қоидаларининг бузилиши. Ушбу хатти-ҳаракатлар атроф-муҳитга катта шикаст етказиши ёки инсон саломатлигига зарар етказиши мумкин. Айбдор жиноий ёки маъмурий қонунларда жазоланади.

Фуқаролик – ҳуқуқий жавобгарлик зарарни тўлиқ қоплашдан иборат. Суд ҳуқуқбузардан пул компенсацияси ёки табиий шаклда етказилган зарарни қоплашга мажбур қилишга ҳақлидир. Масалан, тупроқ унумдорлигини тиклаш, ноқонуний равишда қурилган бино, иншоот, қурилишни бузиш, ерларни рекультивация қилиш ёки уни пул шаклида тўлаш.

Зарар миқдори ҳар бир ҳолатда алоҳида белгиланади. Ер қонунчилигини бузганлик учун махсус, ерга нисбатан ҳуқуқий жавобгарлик юзага келган ҳолатлар кўриб чиқилади. У фуқаролик ҳуқуқи ва жавобгарликнинг бошқа турлари тизимига мос келмайди. Бу ер участкасидан белгиланган мақсадда фойдаланилмаган ёки қонунни бузган ҳолда фойдаланилганда ер участкасини мажбуран тортиб олиш тарзидаги жазо.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

17 июнь – Жаҳон чўлланишга қарши кураш куни. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг чўлланишга қарши кураш тўғрисидаги конвенциясини ўқинг. Ушбу мавзу бўйича тақдимот тайёрланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Ўзингиз яшайдиган ерни ўрганинг. Сизнинг ҳудудингизда қандай ер турлари мавжуд? Ўз минтақангизда ердан фойдаланиш муаммолари ва ер шароитлари тўғрисида видеофильмни суратга олинг. Ушбу видеони дарсда кўрсатинг. Ўз минтақангиздаги ерни ҳимоя қилиш учун қандай ҳаракатлар қилишингиз кераклигини муҳокама қилинг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Муаммони ҳал қилинг.

"Трансдорстрой" ёпиқ ҳиссадорлик жамияти автомобиль йўлини қураётган эди. Йўл тўшамасини кўтариш ва ишларни бажариш учун "Трансдорстрой" ЁХЖга қишлоқ хўжалиги ташкилотларининг 10 гектар ерини вақтинча фойдаланишга берилди. Ер ишлари тугаллангандан сўнг, вақтинча фойдаланиш учун ажратилган 5 гектар майдонда, ДРСУ тупроқ қопламасини кейинчалик қайта ишлаш учун олиб ташламаганлиги маълум бўлди. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги ташкилотларининг кўшни ҳудудларида унумдор тупроқ қатлами бузилган. Бузилган ерларнинг унумдорлигини тиклаш учун тупроқ ва торфни бошқа жойлардан кўчириш, қўшимча ўғитлаш керак. Қишлоқ хўжалиги ташкилотлари "Трансдорстрой" ЁХЖдан ушбу ишларни ўз ҳисобидан амалга оширишни ёки етказилган зарар учун пул тўловини талаб қилиши мумкинми?

1. Фермер хўжаликлари "Трансдорстрой" ЁХЖ билан ерга зарар етказганлиги сабабли олинмаган ҳосил қийматини қоплашни талаб қилиши мумкинми?
2. Ушбу йўқотишлар қандай ҳисобланади?
3. Ерга етказилган зарар учун жавобгарлик назарда тутилганми?

31-§. Ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик

Бугунги дарсда:

ер ҳуқуқининг бузилиши тушунчаси билан танишамиз, ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик турларини аниқлаймиз.

Ҳозирги вақтда ер қонунчилигини қўллаш доираси сезиларли даражада кенгайди, ер участкалари билан боғлиқ кўплаб битимлар мавжуд. Бозорнинг ўзгариши ер ҳуқуқбузарликларининг кўпайишига олиб келди. Ер ҳуқуқбузарлиги учун жавобгарлик давлатнинг ҳимоя вазифасидир. Унинг мазмуни, вазифалари, моҳияти мураккаб ва хилма-хилдир. Бир томондан, бу содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жазо.

Бошқа томондан – бу жинойятчиликнинг олдини олиш. Ер ҳуқуқбузарлиги ер тўғрисидаги қонунни бузишга қаратилган ижтимоий

Таянч сўзлар:

- ер ҳуқуқбузарликлари
- ерга оид ҳуқуқий жавобгарлик

қилинган ҳолда бепул олиб қўйилиши мумкин. Мусодара қилинган ерлар давлат мулкига қайтарилади.

Шундай қилиб, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик ҳуқуқбузарликнинг барча элементлари мавжуд бўлганда юзага келади. Ер қонунчилигини бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик келиб чиқиши мумкин. Фуқаролик жавобгарлиги зарарни тўлиқ қоплашдир. Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, шунингдек, ер ҳуқуқи бўйича махсус жавобгарлик пайдо бўлиши мумкин.

1. Ер ҳуқуқбузарлиги тушунчаси, таркиби ва турларини аниқланг.
2. Ер ҳуқуқбузарлиги содир этганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик тушунчасини очиб беринг.
3. Ерларни мажбуран олиб қўйишга қачон рухсат берилади? Ерга оид ҳуқуқий мажбуриятнинг хусусиятларини аниқланг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Муаммоларни ҳал қилинг.

Аммиак суви ва суюқ комплекс ўғитларнинг яроқсиз идишларда узок вақт ва назоратсиз сақланиши натижасида “Казахсельхозхимия” АЖ омборида доимий равишда 2,5 тонна миқдорида сув оқиб чиқди. Аммиак суви ва суюқ комплекс ўғитларнинг мунтазам равишда оқиши қўшни ерларни ифлослантирди ва ушбу аҳоли пунктлари аҳолиси ўзларининг томорқа ва мевали дарахтларида етиштирилган барча ҳосилни йўқ қилди. Шу билан бирга, ишчиларнинг аммиак билан заҳарланишининг учта ҳолати қайд этилди, улар темир йўл станциясининг маҳаллий касалхонасига етказилди. Ушбу жиноятни содир этганларга нисбатан қандай жавобгарлик чоралари қўлланилиши мумкин?

8-боб. ЖИНОИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

32-§. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг таснифи

Бугунги дарсда:

жиноий ҳуқуқбузарликларнинг таснифини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- жиноий ҳуқуқбузарлик
- жиноят
- жиноий хатти-ҳаракат
- таснифлаш

Жиноий ҳуқуқбузарлик – бу фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хавфли, ноқонуний ҳаракат. Уни амалга оширганлик учун жиноий жавобгарликка тортилади. Жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши курашда иштирок этадиган давлат органларига ички ишлар бўлимлари (ИИБ), прокуратура, суд

ва бошқа ваколатли давлат органлари киради. Мамлакатимизнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, профилактика ва тергов қилиш билан шуғулланмоқдалар (34-расм).

Мисол

Агар қурилиш учун мўлжалланган ер участкаси уч йил давомида фойдаланилмаган бўлса, унда бундай ер участкаси мажбурий олиб қўйилиши керак. Якка тартибдаги турар-жой биноси қуриш учун участка бериш ҳолатларида маълум шартлар мавжуд. Агар муҳандислик (коммунал) инфратузилма (сув, ёруғлик, йўллар ва бошқалар) мавжуд бўлмаса, участкани ривожлантириш даври кўпайтирилиши мумкин. Бундай ҳолларда ривожланиш даври тегишли инфратузилма тақдим этилган пайтдан бошлаб ҳисобланади.

Агар деҳқон ёки фермер хўжалигини юритиш учун мўлжалланган ер участкаси, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланилмаётганлиги аниқланган кундан бошлаб кетма-кет икки йил давомида белгиланган мақсадлар учун ишлатилмаса, бундай ер участкаси мажбурий олиб қўйилиши керак.

Эътибор беринг!

Белгиланган мақсадларда фойдаланилмаётган ва ўзлаштирилмаган ер участкасини мажбурий олиб қўйиш етим болалар, йигирма бир ёшга етгунга қадар ота-она қарамоғисиз қолган болаларнинг ер участкаларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Мажбурий олиб қўйиш ердан қонунни бузган ҳолда фойдаланилганда қўлланилади. Булар ердан белгиланган мақсадга мувофиқ бўлмаган фойдаланиш каби ҳолатлардир.

Масалан, участка турар-жой биноси қуриш учун берилган, лекин у ерга жамоат ҳаммоми қурилган. Бузилишларга қишлоқ хўжалигидаги ерлардан оқилона фойдаланиш қоидаларида белгиланган талабларга риоя этмаслик киради. Экинни алмашлаб экишнинг белгиланган тартибига риоя қилиш, мелиоратив ҳолатини тиклаш ва тиклаш ишларини бажариш, шу жумладан участкада мавжуд суғориш ва коллектор-дренаж тизимларини тегишли тартибда сақлаш зарур. Ердан фойдаланиш экологик вазиятнинг жиддий ёмонлашишига олиб келганда, жуда жиддий қоидабузарлик ҳисобланади.

Фойдаланилмаётган ёки ўзлаштирилмаган ер участкалари аниқланганда, давлат назорати органлари судга даъво аризаси беради. Суд қўзғатилишидан олдин, ҳуқуқбузар маъмурий жавобгарликка тортилади. Бу ерда жазонинг асосий шакли жарима ҳисобланади.

Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни жазолашда ер участкаси эгаси ёки ердан фойдаланувчидан суд тартибида, яъни мусодара

Лугат

- **Ерга оид ҳуқуқбузарлик** – бу ерга оид қонунни бузадиган, салбий оқибатларга олиб келадиган ёки бундай оқибатлар хавфини келтириб чиқарадиган, қонун билан жазоланадиган ижтимоий хавфи, ноқонуний ҳаракат.
- **Ерга оид ҳуқуқий жавобгарлик** – ер тўғрисидаги қонунни бузганлик учун жазолаш тадбирлари.

келажакда улар одамларнинг тақдирига салбий таъсир кўрсатиши, умуман жамиятга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

36-чизма

Биринчи мисолда шахсга жиддий зарар етказилган, унинг эркинлиги чекланади, шунинг учун бу хатти-ҳаракат жиноят сифатида баҳоланади. Иккинчи ҳолатда аҳамиятсиз зарар етказилган, шунинг учун бу хатти-ҳаракат жиной ҳаракат деб баҳоланади. Лекин шу билан бирга ҳар иккала мисол жамиятга зарар келтирадиган ва кейинчалик одамлар тақдирига салбий таъсир қиладиган жиной ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Жиноятнинг ҳам, жиной хатти-ҳаракатнинг ҳам содир этилиши – бу ҳуқуқий, ахлоқий ва одоб меъёрларни бузадиган жуда жиддий ноқонуний ҳаракатдир. Жиноят содир этилган тақдирда жиддий салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шундай қилиб, жиноят содир этган шахс Қозоғистон Республикаси Бош Прокуратурасининг ҳуқуқий статистика ва махсус ҳисоблар қўмитаси базасига киритилади. Келгусида бу касб танлашга салбий таъсир кўрсатиши мумкин ва ҳоказо.

Жиной ҳуқуқбузарликнинг белгиларини кўрсатамиз (37-чизма). Ушбу белгиларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

37-чизма

Жамоат хавфи жиной ҳуқуқбузарликнинг шахс, жамият, давлатга жиддий зарар етказиши ёки етказиши мумкинлигини англатади.

Қонунга зидлилик содир этилган жиной ҳуқуқбузарлик Жиноят кодексда аниқ тақиқланганлигини ва унинг содир этилиши учун жиной жазо назарда тутилганлигини англатади.

Мисол

Ўғрилик – бировнинг мулкани яширин ўғирлаш, масалан, хонадонларда ўғирлик, уяли телефонни ўғирлаш (37-расм) ва бошқалар (ҚР ЖК нинг 188-моддаси 1-қисми).

Ички ишлар органлари Қозоғистон халқига хизмат қилишга чақирилади. Ҷамоат хавфсизлигини таъминлаш учун улар қуйидаги вазифаларни бажарадилар: 1) жиноятчиликнинг олдини олиш; 2) жамоат тартибини ҳимоя қилиш; 3) жиноятчиликка қарши кураш.

34-расм. ПО ходимининг иш жараёни

Ҷамоат учун хавфлилиги ва жазоланиш даражасига қараб, жиноий ҳуқуқбузарликлар жиноятлар ва жиноий хатти-ҳаракатларга бўлинади (35-чизма).

35-чизма

Нима учун жиноий ҳуқуқбузарлик турлари таснифланади? Таснифлаш бир хил жиноий ҳуқуқбузарликларни тизимлаштириш ва ҳуқуқбузарга жазони тўғри тайинлаш имконини беради.

Эътибор беринг!

Жазонинг мақсади – ижтимоий адолатни тиклаш, ҳуқуқбузарни тузатиш ва янги жиноят содир этилишининг олдини олиш. Қонунда жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш тақиқланади.

 Хитойда ўлим жазоси жиноят учун жазо сифатида 55 турдаги жиноятларга нисбатан қўлланилиши мумкин. Бу гиёҳванд моддаларни тарқатиш ва сақлаш, зўравонлик жиноятлари, солиқларни тўлашдан бўйин товлаш, коррупция, молиявий фирибгарлик ва бошқалар. Мамлакатимизда ўлим жазосига мораторий жорий этилган.

Жиноий ҳуқуқбузарлик мисолларини кўриб чиқинг (36-чизма).
Биринчи мисолда одамга жиддий зарар етказилган, унинг эркинлиги чекланган, шунинг учун бу ҳаракат жиноят деб баҳоланади. Иккинчи ҳолатда шахс озгина зарар кўради, шунинг учун бу ҳаракат жиноий хатти-ҳаракат деб баҳоланади. Шу билан бирга иккала мисол ҳам одамга қарши жиноий ҳуқуқбузарликдир, жабрланганларга зарар етказилади,

хақида гап кетяпти. Бу эҳтиётсизлик оқибатида беморнинг соғлигига ўрта оғирликдаги зарар етказишга олиб келади.

ҚР ЖКнинг 119-моддаси. Хавф-хатарда тарк этиш. Бунда жиноий жавобгарликка ҳаёти ва соғлиги хавф остида бўлган ва кичик ёшда бўлганлиги, кексалиги, касаллиги ёки бошқа ночор аҳволда бўлганлиги тўғрисида ўзини ҳимоя қилолмайдиган бошқа шахсни билиб туриб ташлаб кетган шахс тортилади.

Мисол

Ҳовлида икки қўшни уришиб қолишди. Фуқаро А. фуқаро С.ни итариб юборди. Фуқаро С. қудуққа йиқилиб тушди ва қудуқ жуда чуқур бўлганлигидан ўзини ҳимоя қилиш чораларидан маҳрум бўлганлиги натижасида ҳаёти ва соғлиги учун хавфли вазиятда қолди. Фуқаро А. фуқаро С.нинг қудуққа йиқилиб тушганлигини аниқ билди ва ёрдам беришга имконияти бўлгани ҳолда билиб туриб уни ёрдамсиз қолдирди. Яъни фуқаро С.ни қутқариш учун ҳеч қандай чора кўрмади. Бу фуқаро С.нинг ўлимига олиб келди. Бу ҳолатда тўғридан тўғри ният кўзга ташланади. Айбдор жабрланувчининг ҳаёти ва соғлиги учун хавфли вазиятда қолганлигини билди, лекин қутқариш учун чора кўрмади.

Шундай қилиб, жиноий ҳуқуқбузарликлар жамоат учун хавфлилиги, етказган зарари ва жазога тортилишига боғлиқ ҳолда жиноятларга ва жиноий ҳуқуқбузарликларга бўлинади. Ушбу тасниф ҳукм чиқариш ҳам учун зарур.

1. Жиноий ҳуқуқбузарлик белгиларини санаб беринг. Ушбу белгилар ҳақида гапириб беринг. Жиноят ва жиноий хатти-ҳаракатлар ўртасидаги фарқ нима?
2. Мамлакатимизда қайси давлат органлари жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши курашмоқда? Ички ишлар идоралари, прокуратура, жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш фаолиятини таҳлил қилинг ва муҳокама қилинг. Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий таълимга бўлган эҳтиёжини исботланг.
3. Кам миқдордаги зарар етказиш жиноий ҳуқуқбузарликнинг белгиси бўла оладими? Етказилган зарар миқдори жиноий ҳуқуқнинг таснифига таъсир қиладими?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Нима учун одам жиноят содир этишини муҳокама қилинг. Биринчи гуруҳ ушбу муаммони таълим етишмаслиги нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Иккинчи гуруҳ – пул етишмаслиги. Учинчи гуруҳ – бу ота-оналар, ўқитувчилар тарбияси. Тўртинчи гуруҳ – ёмон доирадан. Фикрингизни билдиринг. Атрофдагиларининг ҳуқуқбузарга таъсирини баҳоланг. Асосийси нима – инсон қонунни бузмаслиги учун тарбия ёки таълимми? “Балиқ суяги” усулидан фойдаланинг.

Айбдорлик жиноятни содир этган шахс ўз қилмиши ноқонунийлигини англаб етганлигини билдиради. Айб – бу одамнинг қасддан ва бепарволик шаклида қилинган хатти-ҳаракатга рухий муносабати.

Қасддан айбдорлик – одам ўзи томонидан содир этилган ҳаракатнинг тақиқланганлигини англайди, ноқонуний натижага бевосита интилади.

Эҳтиётсизлик шаклидаги айб – шахс бу қилмишнинг ман этилганлиги ва хавфлилигини англайди, лекин диққатсизлик ёки оқибатини ўйламаслик ёки бепарволик туфайли жиноят содир этади ва салбий оқибатларга олиб келади.

Жазога тортилиш. Ҳар бир жиноий ҳуқуқбузарликка жазо белгиланган. Бу шунини англатадики, айбдор учун маълум бир маҳрум қилиш, санкциялар, мажбурлаш чоралари кўринишида салбий жиноий ҳуқуқий оқибатлар юзага келади.

Мисол

Қотиллик, яъни одамнинг ғайриқонуний равишда қасддан ўлимига сабаб бўлса, саккиз йилдан ўн беш йилгача қамоқ жазоси билан жазоланади (ҚР ЖК нинг 99-моддаси).

Эътибор беринг!

Фикрлар учун жазо берилиши мумкинми? Йўқ. Қадимги Римдаёқ Рим қонунлари Юстиниан Дигестахида: "Ҳеч ким ўйлаш учун жазоланмайди" деган қоида мавжуд эди. Аммо агар фикрлар ҳуқуқбузарлик хатти-ҳаракатларига айланиб қолса, унда бу ҳаракатларга жазо белгиланган.

Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳаракат ёки ҳаракатсизликда содир этилиши мумкин. *Ҳаракат* инсоннинг фаол жисмоний фаолияти сифатида ишлайди. Масалан, агар биров бировнинг мулкни қасддан йўқ қилса ёки унга зарар етказса – ҳуқуқбузар автоуловни атайлаб бузади.

Ҳаракатсизлик – инсон муайян ҳаракатларни қилмаса, лекин уларни бажариши ёки мажбуран қилиши керак бўлса, масалан, хизмат бурчини бажариши керак бўлган пассив хатти-ҳаракат тури.

Ҳаракатсизликка мисоллар.

ҚР ЖКнинг 254-моддаси. Мажбуриятларга виждонсизларча муносабат. Бунда жиноий жавобгарликка хизмат бўйича вазифаларини виждонсизларча ёки пала-партиш бажарган шахслар тортилади.

ҚР ЖКнинг 320-моддаси. Беморга ёрдам бермаслик. Бу ерда тиббиёт ходими томонидан узрли сабабсиз беморга ёрдам бермаганлик

Лугат

- **Жиноят** – бу Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида тақиқланган энг хавфли ва айбдорлик ҳаракати.
- **Жиноий хатти-ҳаракат** – озгина хавф туғдирадиган, унчалик хавфли бўлмаган айбдорлик ҳаракати.
- **Таснифлаш** – ҳуқуқбузарга жазо чорасини тўғри белгилашга имкон берадиган муайян мезонлар бўйича ҳуқуқбузарликни тизимлаштириш.

Мисол

Фуқаро А. ўзининг дугонаси – фуқаро Б. нинг шахсий гувоҳномаси ёрдамида унинг номига 30 000 тенге миқдорида қарз расмийлаштирди. Буни билиб қолган фуқаро Б. полицияга мурожаат қилди. Полиция ходимлари банкдан кредит маълумотномасини олиш ва дастхат экспертизасини тайинлаш каби тергов ҳаракатларини олиб бориб, ушбу жиноятни фош қилдилар.

3. Оғир жиноятлар – қасддан қилинган ҳаракатлар, энг кўп жазо муддати 12 йилдан ошмаслиги керак. Оғир жиноятлар тоифаси алоҳида эътиборни жалб қилади, чунки бундай жиноятлар жиддий оқибатларга олиб келади ёки оғир оқибатларни келтириб чиқаради, баъзан эса тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келади. Буларга талончилик, зўрлаш каби жиноятларни киритиш мумкин.

● **Қўшимча маълумотлар**

Оғир оқибатлар деганда нимани тушуниш керак? Бу инсоннинг ўлими; икки ёки ундан ортиқ шахснинг ўлими; жабрланувчи эркакнинг (жабрланувчи аёлнинг) ўз жонига қасд қилиши ёки унинг яқинини (яқинларини) ўлдириш; соғлигига оғир зарар етказиш; икки ёки ундан ортиқ шахснинг соғлигига оғир зарар етказиш; оммавий касаллик, касал юқтириш, радиация ёки одамларнинг заҳарланиши; аҳоли саломатлиги ва атроф-муҳитнинг ёмонлашиши; исталмаган ҳомиладорликнинг бошланиши ва бошқалар.

Мисол

Талончилик – бу одамларнинг ҳаёти ёки соғлиғи учун хавfli бўлган зўравонлик билан бировнинг мулкани ўғирлаш учун қилинган ҳужум. Оғир оқибатларнинг бошланиши қуролдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, бу ҳатто одамнинг ўлимига олиб келиши мумкин (ҚР ЖКнинг 192-моддаси).

Таъкидлаш жоизки, Қозоғистон Республикасида 1998 йил 30 декабрда “Қуролларнинг айрим турларининг муомаласи устидан давлат назорати тўғрисида” ги Қозоғистон Республикаси қонуни қабул қилинди. Барча қуроллар ички ишлар органларида рўйхатдан ўтказилиши керак. Шунингдек, эгалар қурол ва ўқ-дориларнинг сақланишини таъминлашлари керак. Яшаш жойини ўзгартирганда, қуролни ички ишлар органининг рўйхатидан чиқариш ва ўн кун ичида уни янги доимий яшаш жойидаги тегишли рўйхатга киритиш керак. Қуролнинг маълум бир туридан фойдаланиш ҳуқуқи зарурий мудофаа, фавқулодда ҳолатларда ва жиноят содир этган шахсни ушлашда, ҳаёти, соғлиғи ва мулкани ҳимоя қилиш мақсадида уни сақлаш ва олиб юриш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга тегишли.

4. Ўта оғир жиноятлар – қасддан қилинган ҳаракатлар, уларни содир этганлик учун 12 йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш, умрбод озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси белгиланади. Ўта оғир жиноятларга қотиллик киради. ҚР ЖК нинг 99-моддасига биноан қотиллик деганда бошқа шахсни қонунга хилоф равишда қасддан ўлдириш тушунилади.

33-§. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тоифасига қараб жиноятлар турлари. Тажовузнинг объектига қараб жиноятлар турлари

Бугунги дарсда:

жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тоифасига қараб жиноятлар турларини, шунингдек, тажовузнинг объектига қараб жиноятлар турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- кичик оғирликдаги жиноятлар
- ўрта оғирликдаги жиноятлар
- оғир жиноятлар
- ўта оғир жиноятлар

Ҳуқуқбузарликлар билан курашиш учун ҳуқуқ-тартибот идоралари ва фуқароларнинг ҳаракатлари зарур. Ҳозирги кунда тоқат қилишнинг нолга тенг тамойили амал қиляпти. Бу фуқароларнинг салбий муносабати, ҳатто кичик қонунбузарликлар билан ҳам мураса қилмаслик. Асосий ғоя – бу жиддий жиноятларга айланиб кетмасликлари учун майда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш. Тоқат қилишнинг нолга тенг тамойили барча фуқароларни ҳуқуқбузарликларга бефарқ бўлмасликка чақиради.

Жиноий ҳуқуқбузарлик тоифасига қараб жиноятларнинг турлари. Жамоат учун хавфлилиги даражасига қараб жиноятлар кичик оғирликдаги жиноятларга, ўртача оғирликдаги жиноятларга, оғир жиноятларга ва ўта оғир жиноятларга бўлинади (ҚР ЖК нинг 11-моддаси). Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 3-моддасида оғир жисмоний зарар тушунчаси берилган. Ҳар бир кўринишни алоҳида кўриб чиқамиз.

1. *Кичик оғирликдаги жиноятлар* – катта зарар етказмайдиган қасддан қилинган ҳаракатлар. Бундай қилмишлар учун 2 йилдан ошмаган озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланади.

2. *Ўртача оғирликдаги жиноятлар* – қасддан қилинган ҳаракатлар, унинг жазоси 5 йил озодликдан маҳрум қилиш жазосидан ошмайди. Ўртача оғирликдаги жиноятларга ўғрилик киради. ҚР ЖК нинг 188-моддаси ўғрилик деганда бошқа бировнинг мулкани яширин ўғирлашни кўзда тутди. Жамоат жойларида, одамлар гавжум жойларда эҳтиёткорлик, ҳушёрлик, шахсий буюмларга эътиборли бўлиш фуқаролар томонидан ўғирланишининг олдини олишдаги асосий қоидалардир.

Фирибгарликни кўриб чиқамиз (ҚР ЖК нинг 190-моддаси). Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликнинг мисоли учун учинчи шахс номига қарз расмийлаштиришни айтиш мумкин. Замонавий дунёда бундай фирибгарлик жиноятлари кўп содир бўляпти. Фуқаролар фирибгарлик қурбони бўлмасликлари учун эҳтиёт бўлишлари керак.

Давоми

1	2
Фирибгарлик – бировнинг мулкни ўтказишни талаб қилиш	тўғри/нотўғри
Талончилик – талон-тарож қилиш мақсадида зўрлик билан ҳужум қилиш	тўғри/нотўғри
Хусусий мулк давлат ҳимоясида эмас	тўғри/нотўғри
Бировнинг мулкни ўғирлаш босқинчилик ҳисобланади	тўғри/нотўғри
Маида ўғрилик – озгина миқдордаги ўғрилик, фирибгарлик-дир	тўғри/нотўғри
Азиза ўз дугонаси Кариманинг шахсий гувоҳномасини яширинча олиб, унинг номига кредит расмийлаштирди. Буни билиб қолган Карима полицияга мурожаат қилди. Ушбу факт фирибгарликнинг намунасидир.	тўғри/нотўғри

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Уч гуруҳга бўлинг. Ўғирлик (ҚР ЖК нинг 188-моддаси), талончилик (ҚР ЖКнинг 191-моддаси), талончилик (ҚР ЖК нинг 192-моддаси) каби жиноятларнинг оғирлигини таққосланг. Ушбу жиноятларнинг объекти, предмети, объектив ва субъектив томонини аниқланг. Ушбу жиноятлар учун қандай санкциялар назарда тутилган?

Жиноят турлари	Объект	Объектив томони	Субъект	Субъектив томони
Ўғирлик				
Тўнаш				
Қароқчилик				

Мураккабликнинг 3- даражасидаги топшириқ.

Мактабингизнинг балоғатга етмаган болалар ишлари бўйича инспекторидан интервью олинг. Сўроқ мавзуси: “Полиция ходимлари мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши қандай курашмоқда”. Кейин очик дарсда интерфаол доскадан фойдаланиб, синфдошларингизга материални кўрсатинг. Синфда муҳокама ўтказинг. Қандай қилиб ўзингизни жиноятдан ҳимоя қила оласиз? Атрофингиздагиларга жавоб беринг.

34-§. Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар тушунчаси, турлари ва элементларини ўрганамиз.

Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарлик тушунчаси . Қозоғистон Республикаси Конституцияси ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳаёти ва шахсий дахлсизлигини ҳимоя қилади.

Тарихдан

Одамлар турли мамлакатларда ўғирлик учун қандай жазоланадилар? Ўғирлик учун жазо ҳар доим қаттиқ бўлган. Бугунги кунда калтаклаш БМТ томонидан тақиқланган ва ўта шафқатсиз ҳисобланади, аммо дунёда ҳануз жазо сифатида калтаклаш билан шуғулланадиган давлатлар мавжуд – Саудия Арабистони, Эрон ва Судан. Бундан ташқари, эркаклар ҳам, аёллар ҳам, ҳатто болалар ҳам шу тарзда жазоланиши мумкин, кичик жиноят ҳам калтакланиш учун сабаб бўлиши мумкин.

Тажовуз объектига қараб жиноятларнинг турлари. Жиноятнинг умумий объектига қараб, Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми бўлимларга бўлинади. Бўлимларда жинойий ҳуқуқбузарликлар кўрсатилган. Шундай қилиб, *жиноятлар категорияси* – бу жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги ва хусусиятига қараб бўлиниши. Жамоат хавфлилиги даражасига қараб жиноятлар кичик оғирликдаги жиноятларга, ўртача оғирликдаги жиноятларга, оғир жиноятларга ва ўта оғир жиноятларга бўлинади.

Жиноятни жиноят объектига қараб таснифлашнинг аҳамияти нафақат Жиноят кодексидан фойдаланишни осонлаштириши, балки ҳар бир аниқ ҳаракатнинг моҳиятини тўғри аниқлашга имкон беради. Масалан, бировнинг мулкани эҳтиётсизлик туфайли йўқ қилиш ёки бузиш учун жавобгарликни назарда тутадиган ҚР ЖК нинг 204-моддаси мулкка нисбатан жинойий ҳуқуқбузарликлар бўлимида жойлаштирилган, яъни бузилиш объекти мулкдир.

Умумий объект – бу жинойий тажовузлардан қонун билан ҳимояланган бир хил ижтимоий муносабатлар гуруҳидир. Умумий объектга кўра, кейинчалик бўлимларга бўлинадиган ҚР ЖК нинг Махсус қисми тузилади. Ҳар бир бўлимда битта умумий объектга эга бўлган жиноятлар жамланган. Масалан, бобда шахсга қарши жинойий ҳуқуқбузарликларнинг барчаси битта умумий объект – шахсга тегишли бўлган барча жиноятлардир.

1. Жиноятларни тоифаларга ажратиш нима учун кераклигини айтинг.
2. Ўртача оғирлик даражасига кирадиган жиноятларни айтинг.
3. Жиноятлар оғирлиги бўйича қандай фарқ қилади?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Жадвални дафтарга ўтказинг ва уни тўғри ёки нотўғри деб белгиланг

Ўғирлик – бу бошқанинг мулкани яширин ўғирлаш	тўғри/нотўғри
Ўғирликнинг ўзига хос белгиси яширин ўғирлик усулидир	тўғри/нотўғри
ҚР да давлат ва хусусий мулк тан олинади ва тенг даражада ҳимоя қилинади	тўғри/нотўғри
Топиб олинган бировнинг мулкани ўзлаштириш ўғирликдир	тўғри/нотўғри

“Қотиллик”, “Калтаклаш”, “Қийноқ”, “Одам савдоси” каби жиноятлар киради.

Зарурий мудофаа – тажовуз қилган шахсга зарар етказиш орқали шахсни ижтимоий хавфли тажовуздан қонуний ҳимоя қилиш. Барча шахслар зарурий мудофаа учун тенг ҳуқуқлидирлар. Жиноят содир этган шахсга зарурий мудофаа шароитида зарар етказиш, яъни ҳимоячининг ёки жамият манфаати қонуни билан ҳимоя қилинадиган бошқа шахсларнинг, уйнинг, мулкнинг, ернинг ва бошқа ҳуқуқларининг ижтимоий хавфли тажовуздан ҳимоя қилиниши жиноят эмас. Бундай ҳолда, зарур мудофаа чегараларидан ошиб кетмаслик керак.

Керакли мудофаа чегараларидан ошиб кетиши – бу тажовуздан ҳимоянинг табиати ва жамоат учун хавфлилик даражаси ўртасидаги аниқ номувофиқлик, бунинг натижасида ҳуқуқбузарга вазият туфайли келиб чиқмаган аниқ зарар етказилади.

Мисол

Фуқаро А. фуқаро Л.нинг бошига урди, чунки Л. А.нинг ҳужжатларини тортиб олиш билан таҳдид қилди. Бу ерда фуқаро А. томонидан таҳдидга етказилган зарар ўртасида аниқ тафовут мавжуд – бу зарур мудофаа чегараларидан ошиб кетади. Бундай ошириб юборишда фақат қасддан етказилган зарар учун жавобгарликка тортилади (ҚР ЖК нинг 32-моддаси).

Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) *ҳаётга қарши*: қотиллик, ўз жонига қасд қилиш ва эҳтиётсизлик сабабли ўлим; қийноқ; таҳдид ва бошқалар.

2) *соғлиқка қарши*: соғлиқка зарар етказиш, таносил касаллигини юқтириб олиш, ВИЧ инфекциясини юқтириб олиш ва бошқалар.

3) *ҳаёти ва соғлиғига хавф тугдириши*: беморга ёрдам кўрсатмаслик, васийлик вазифасини суиистеъмол қилиш, асраб олиш сирини ошкор этиш ва бошқалар.

4) *шахсий озодликка қарши*: ноқонуний қамоққа олиш, одам ўғирлаш, руҳий касалликлар шифохонасига ноқонуний жойлаштириш, гаровга олиш.

5) *шахсининг шаъни ва қадр-қимматига қарши*: тухмат, тиббий сирни ошкор қиладиган маълумотларни овоза қилиш, ҳақорат ва бошқалар.

Ҳеч ким қийноққа, зўравонликка, шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазога дучор этилмаслиги керак.

Оғир ва ижтимоий хавфли жиноят қотиллик ҳисобланади (ҚР ЖК нинг 99-моддаси). Қотиллик пайтида содир бўладиган ҳаракатлар одатда инсон танасига жисмоний таъсирдан иборат бўлиб, бу ўлимга олиб келади (ярадор қилиш, бўғиш, захарлаш). Қуйида қотилликнинг таркибий элементлари келтирилган (38-чизма).

Конституцияда қуйидаги ҳуқуқ ва эркинликлар мустаҳкамланган:

- ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга;
- ҳеч ким қийноққа солиниши, шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак;
- ҳамма одамлар қонун олдида тенгдирлар, қонунни тенг ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар;
- ҳар бир инсон давлат ичида эркин кўчиб юриш ва ўз турар жойини танлаш ҳуқуқига эга;
- ҳар бир инсон меҳнат қилиш, таълим олиш, дам олиш, ўзининг ва оиласининг соғлиғи ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига ва бошқаларга эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг муҳим вазифаси – инсонни, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва ҳуқуқларини, манфаатларини жинойий тажовузлардан ҳимоя қилишдир. Шунингдек, Жиноят кодекси хавфли жиноятларнинг олдини олиш ва тегишли жазони тайинлаш учун зарурдир. Инсон ҳаёти ва соғлиғининг бузилиши энг жиддий ва хавфли жиноят ҳисобланади, чунки улар асосий ижтимоий аҳамиятга эга бўлган – инсон ҳаётига тузатиб бўлмайдиган зарар етказилади.

Шахсга қарши жинойий ҳуқуқбузарлик – бу инсоннинг ҳаёти, соғлиғи, эркинлиги, шаъни ва қадр-қимматига зарар етказишга қаратилган ноқонуний хатти-ҳаракатлардир.

Шахсга қарши жинойий ҳуқуқбузарликлар таркибининг элементлари. Объект тўғридан-тўғри инсон ҳаётидир. Объектив томони ҳам ҳаракат, ҳам ҳаракатсизлик орқали жиноят содир этишни ўз ичига олади. Хатти -ҳаракатлар нафақат жисмоний ҳаракатларда, балки ақлий ҳаракатларда ҳам намоён бўлади (масалан, таҳдид). Субъект 16 ёшга тўлган жисмоний, ақлий соғлом одамлардир. Субъектив томон – бу тўғридан-тўғри ёки билвосита қасдан қилинган айбнинг шакли.

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида шахсга нисбатан 33 хил таркибдаги жинойий ҳуқуқбузарлик кўзда тутилган. Булар қаторига

Таянч сўзлар:

- шахс
- шахсга нисбатан жинойий ҳуқуқбузарликлар

Луғат

- **Соғлиқка оғир зарар** – инсон соғлиғи, унинг ҳаёти учун хавфли ёки кўриш, нутқ, эшитиш ёки бирон-бир аъзонинг йўқолишига олиб келадиган бошқа зарарлар.
- **Соғлиқка ўртача оғирликдаги зарар** – бу инсон ҳаётига таҳдид солмайдиган, узок муддатли соғлиқ муаммоларини келтириб чиқарадиган (21 кундан ортиқ) ёки умуман ногиронликнинг сезиларли даражада (учдан бир қисмидан) кўпайишига олиб келадиган зарар.
- **Соғлиқка озгина зарар** – соғлиқнинг қисқа муддатли бузилиши (21 кундан ошмайдиган давр) ёки умумий иш қобилиятининг озгина пасайиши (ўндан биридан кам бўлмаган).

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Синфда “Яхши ниятда одамни ўғирлаш мумкинми?” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг (масалан, никоҳдан ўтиш учун). Синфнинг бир қисми анъаналар ва урф-одатларни сақлаш тарафдори бўлади ва шунга мос равишда қизнинг уйланиш мақсадида ўғирланишига ижобий жавоб беради. Синфнинг бошқа қисми бу ҳолатни жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан ўғирлаш сифатида баҳолайди. Ушбу вазиятни муҳокама қилинг. Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва Жиноят кодекси асосида хулоса чиқаринг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Жуфтликда ишлаш

11-синф ўқувчиси А., 17 ёшда, мактаб жамоасида футбол ўйнаб, эҳтиётсизликдан бошқа ўқувчининг соғлиғига енгил зарар етказди. Ўқувчи А.нинг ҳаракатларини ижтимоий хавfli ва ноқонуний деб тан олиш мумкинми? Жиноятнинг ноқонунийлиги нимадан иборат? А. жиноий жавобгарликка тортиладими?

35-§. Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

оила ва вояга етмаганларга нисбатан содир этилган жиноий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- вояга етмаганлар
- оила
- бола ҳуқуқлари

Лугат

- **Вояга етмаганлар** – 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахслар.
- **Оила** – ижтимоий институт, давлат томонидан ҳимоя қилинадиган жамият бирлиги.
- **Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар** – жазо таҳдиди остида, ҚР ЖК ида назарда тутилган, оила ва вояга етмаганларнинг манфаатларига зид келадиган ижтимоий хавfli ҳаракатлар.

Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар. Жиноят қонуни фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини уларга бўлган тажовузлардан ҳимоя қилади. Инсон ҳаёти асосий қадрият ҳисобланади. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган: “Никоҳ ва оила, оналик, оталик ва болалик давлат томонидан ҳимоя қилинади”. Ҳимояланиш усулларидан бири бу жиноий-ҳуқуқий ҳимоядир. Давлат жиноий-ҳуқуқий усуллари ёрдамида вояга етмаганлар ва оилавий муносабатларга зарар етказадиган жиноятларга қарши курашмоқда.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида оила жамиятнинг асосий бўғини бўлиб, жамият ва давлат томонидан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга эканлиги айтилган (16-модда, 3-қисм). Давлат олдида оилавий муносабатларни мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилиш вазифаси турибди.

1959 йилги Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларациясининг 2-принципида айтилишича, болага махсус ҳимоя қонун ва бошқа воситалар

Қотилликнинг таркибий элементлари

<ul style="list-style-type: none"> ● Объект инсон ҳаёти 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъект 14 ёшга тўлган жисмоний шахс
<ul style="list-style-type: none"> ● Объектив томони қотиллик ҳаракат қилиш ва ҳаракатсизлик йўллари билан содир этилиши мумкин. Фаол ҳаракат – жароҳат етказиш, захарлаш ёки руҳий таъсир кўрсатиш. Ҳаракатсизлик – айбдор жабрланувчига ғам-хўрлик қилиш вазифасини бажармайди (она боласининг қорнини тўйдиришни тўхтатади, шифокор хизмат вазифасини бажармайди ва ҳоказо). 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъектив томони қасддан айбдорлик шакли билан ажралиб туради. Бирор киши бошқа бир одамнинг ўлими билан боғлиқ бирон бир қилмиш содир этганлигини англаб етади, унинг оқибати бўлиши ёки муқаррарлигини олдиндан билади ва унинг содир бўлишини хоҳлайди.

Эътибор беринг!

Агар одам қотилликни жабрланувчининг зўравонлик, қўпол хўрлаш ёки бошқа ноқонуний ёки ахлоқсиз хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли тўсатдан кучли ҳиссий безовталиқ ҳолатида содир этган бўлса, бундай ҳолда у ҚР ЖК нинг "Кучли ҳаяжон ҳолатида содир этилган қотиллик" тўғрисидаги 101-моддаси бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Шундай қилиб, жиноят қонунчилигининг асосий мақсади шахсни ҳимоя қилишдир. *Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар* инсоннинг ҳаёти ва соғлиғига, эркинлигига, шаъни ва қадр-қимматига тажовуз қиладиган ижтимоий хавфли ҳаракатлар деб эътироф этилади. Бундай жиноий жиноятлар жуда оғирдир, чунки улар энг қимматли нарсага – инсон ҳаётига ва эркинлигига тажовуз қилади.

Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тартибга солувчи халқаро ҳужжатлар қаторига БМТ Низоми, унинг доирасида қабул қилинган ҳужжатлар, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 йил) ва бошқалар киради. Шахсга қарши жиноятлар қурбонларига жисмоний, маънавий ва моддий зарар етказилиши мумкин. Инсон ҳаёти ва соғлиғи ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари учун энг муҳими, объектидир. Ушбу қадриятларга тажовуз қилиш учун қонун чиқарувчи энг қаттиқ санкцияларни – узоқ муддатларга озодликдан маҳрум қилиш, умрбод қамоқ жазоси ва сўнгги жазо чораси – ўлим жазосини тайинлади.

1. Шахсга нисбатан содир этилган жиноятларни санаб беринг. Уларнинг турларини муҳокама қилинг. Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун давлат, жамият, ҳар бир шахс даражасида қандай профилактик чоралар кўрилиши керак? Ўз фикрингизни билдинг.
2. Шахсий эркинликка қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни санаб беринг ва тавсифланг.
3. Саломатликка зарар тушунчаси ва унинг турларини кўриб чиқинг. Синфда саломатликка зарар мезонларини муҳокама қилинг.

Мисол

10 ёшли қиз вокзалда ҳар куни йўловчилардан пул сўрайди. Полиция ходимлари пул топишнинг бундай усулини унинг онаси – 27 ёшли фуқаро А. ўйлаб топганлигини аниқлади. У ҚР ЖКнинг 132-моддаси бўйича айбдор деб топилди.

Вояга етмаган шахсга тарбия бериш мажбуриятини бажармаганликка оид жиноий ҳуқуқбузарликни кўриб чиқамиз. (ҚР ЖКнинг 140-моддаси). 40-чизмада ушбу жиноий ҳуқуқбузарликнинг таркиби элементлари кўрсатилган.

40-чизма

«Вояга етмаган шахсга тарбия бериш бўйича мажбуриятларни бажармаганлик» жиноий ҳуқуқбузарлигининг таркиби

● **Объект**

вояга етмаган, шунингдек, ахлоқий, психологик, жисмоний ва соғлиги жиҳатидан етук бўлмаган бола.

● **Объектив томони**

ҳаракатда ва ҳаракатсизликда ифодаланади, ота-оналар томонидан болани боқиш ва тарбиялаш мажбуриятларининг бажарилмаслиги, вояга етмаганга шафқатсиз муносабатда бўлиш.

● **Субъект**

ота-оналар ёки фарзанд асраб олувчилар, ёки масъулият юклатилган бошқа шахслар, шунингдек, ўқитувчилар ёки таълим ё бошқа муассасаларнинг жисмоний етук 16 ёшга тўлган бошқа ходимлари.

● **Субъектив томони**

тўғридан-тўғри ният билан, субъект болани тарбиялаш вазифасини бажармаётганлигини ёки лозим даражада бажармаётганлигини англаб етади ва унга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлади, шунингдек, болага шу тарзда муносабатда бўлишни хоҳлайди. Билвосита ният билан, тарбия вазифаларини лозим даражада бажармаганлигини ва зарур назоратни амалга оширмаслигини англаган киши, ўз қилмиши вояга етмаганга нисбатан шафқатсизликнинг намоёиши эканлигини тан олади, лекин бунга аҳамият бермайди.

Ушбу ҳаракат 160 ойлик иш ҳақининг индексигача жарима ёки худди шу миқдорда ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади. 160 соатгача жамоат хизматида қатнашиш ёки 40 кунгача қамоққа олиш каби жазолар ҳам қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолда, айбдор уч йилгача муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин.

Мисол

Фуқаро Б. ҚР ЖК нинг 140-моддасига биноан вояга етмаган болани тарбиялаш мажбуриятини бажармаганлиги учун судланган. У мунтазам равишда атайлаб боласининг овқатланишини чеклаб қўйди, уни санитария меъёрларига жавоб бермайдиган турмуш шароитида ушлаб турди.

билан таъминланиши керак ва имкониятлар яратилиши керак ҳамда унга жисмоний, ақлий, ахлоқий, маънавий ва ижтимоий эркинлик ва кадр-қиммат шароитида соғлом ва нормал тарзда ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратилиши керак.

Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар – оила ва вояга етмаганларнинг манфаатларига таҳдид соладиган ижтимоий хавfli хатти-ҳаракатлардир. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликларнинг барчаси Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг иккинчи боби “Оилага ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар” да кўрсатилган.

● Қўшимча маълумотлар

Баъзи моддаларни кўрсатамиз.

ҚР ЖКнинг 132-моддаси. Вояга етмаганнинг жиноий ҳуқуқбузарликни содир этишга жалб қилиниши.

ҚР ЖКнинг 133-моддаси. Вояга етмаган шахснинг жамиятга қарши ҳаракатларга жалб қилиниши.

ҚР ЖКнинг 140-моддаси. Вояга етмаганни тарбиялаш вазифаларини бажармаслик.

ҚР ЖКнинг 141-моддаси. Болалар ҳаёти ва соғлиғи хавфсизлигини таъминлаш бўйича кераксиз мажбуриятларнинг бажарилиши.

Маълумки, жиноий ҳуқуқбузарлик таркибининг элементлари қуйидагилардир: объект, объектив томон, субъект, субъектив томон.

Вояга етмаган шахснинг жамиятга қарши ҳаракатларни содир этишга жалб этишдаги жиноий ҳуқуқбузарликни кўриб чиқамиз (ҚР ЖКнинг 133-моддаси). 39-чизмада ушбу жиноий ҳуқуқбузарлик таркибининг элементлари кўрсатилган. Бу ерда ойлик иш ҳақи индексининг уч минг баробарига қадар жарима қўлланилади ёки бир хил миқдорда ахлоқ тузатиш ишлари, ёки 1000 соатгача жамоат хизматига жалб қилиш ёки уч йилгача озодликни чеклаш, ёки худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш.

39-чизма

«Вояга етмаган шахснинг жамиятга қарши ҳаракатларни содир этишга жалб этиш» жиноий ҳуқуқбузарлигининг таркиби

● Объект

вояга етмаганни унинг ҳуқуқи ва манфаатларини, нормал ривожланиши ва ахлоқий тарбиясини таъминлайдиган ижтимоий алоқалар.

● Объектив томони

вояга етмаганни ваъда бериш, алдаш, таҳдид ва бошқа усуллар билан жиноят содир этишга жалб қилиш

● Субъект

18 ёшга тўлган шахс.

● Субъектив томони

вояга етган одамнинг ҳаракатларидаги тўғридан-тўғри нияти – ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавfli моҳиятини англаши ва унинг ижтимоий хавfli оқибатларини кутиши.

36-§. Инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятларни кўриб чиқинг.

Таянч сўзлар:

- конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар
- уй-жой дахлсизлиги
- тенг ҳуқуқлилиқ

Инсоннинг (фуқаронинг) конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликлари. Қозоғистон Республикаси Конституцияси инсон ва умуман жамият учун жуда муҳим ва аҳамиятли бўлган ҳуқуқ ва эркинликларни мустаҳкамлайди. Асосий ҳуқуқ ва эркинликлар нафақат давлат томонидан тан олинади, балки у давлатимиз

ҳаётининг зарурий шарти сифатида ҳимоя қилинади. Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар шахснинг ҳуқуқий мақомининг асосидир. Улар тенг ва ҳамма учун битта.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари – муайян ҳаракатларни амалга ошириш, муайян ҳуқуқлардан уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш учун фойдаланиш. Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар инсон (фуқаро) ва давлат ўртасида вужудга келади, бу давлатнинг ҳар бир шахснинг (фуқаронинг) асосий ва бошқа ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва муҳофаза қилиш мажбуриятини шакллантиради. Инсоннинг ва фуқароларнинг, конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари бузилган ёки конституциявий мажбуриятларини ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликларга қарши жиноий ҳуқуқбузарлик содир этилган тақдирда Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида назарда тутилган жавобгарлик қўлланилади. Тенглик дегани миллати, жинси, келиб чиқиши, яшаш жойи, маълумоти, мулки ва бошқа тафовутларидан қатъи назар, барча одамлар кадр-қиммати тенг ва бир хил муомалага лойиқдир.

ҚР Жиноят Кодексининг учинчи бобида инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар кўрсатилган. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликлар Қозоғистон Республикаси Конституцияси томонидан эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказадиган ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатларни намоён қилади.

ҚР ЖКнинг 157-моддаси “Иш ташлашда қатнашишга мажбур қилиш ёки иш ташлашда қатнашишдан бош тортиш” ни кўриб чиқамиз. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида шахснинг шахсий ва жамоавий меҳнат низоларини, уларнинг қонуний

Баъзилар учун дайдилик, болалар ва ўспиринларнинг тиланчиликлари хавfli кўринишдай туюлмайди. Аммо бу кўпинча жиноятлар содир бўлишига олиб келадиган болалар ва ўспиринларни жамиятдан узилган турмуш тарзига жалб қилишдир. Бўйсундириш усуллари ишонтириш, алдаш, таҳдид кўринишида турлича бўлиши мумкин.

Мисол

Фуқаро А. 24 ёшда, доимий иш жойига эга эмас, пулга муҳтож бўлиб қолди. Бир кун у ўғирлик қилишга қарор қилди. Бунинг учун у ўзининг қўшниси вояга етмаган Б.ни квартирага дераза орқали киришига ёрдам беришига кўндирди бошлади. Фуқаро А. ўғирлик ва вояга етмаган шахсни жиноий ҳуқуқбузарликка тортгани учун жиноий жавобгарликка тортилди.

Болалигидан шахснинг шаклланиши шартлари оиланинг фаровонлигига боғлиқ. Шахсий ҳимоя масаласи оилавий муносабатларни, шу жумладан давлатнинг жиноий-ҳуқуқий воситаларини ҳимоя қилиш масаласи билан ҳам боғлиқ.

Шундай қилиб, *оилага ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар* ижтимоий хавfli бўлиб, оила манфаатларига, шунингдек, вояга етмаганнинг манфаатларига қарши айбдорлик тажовузлари ҳисобланади. Ушбу жиноятлар ижтимоий хавfliдир, чунки улар вояга етмаганларнинг одоб-ахлоқига оид, руҳий, жисмоний ривожланишига ва оиланинг ахлоқий тамойилларига путур етказди. Жиноий тажовузларнинг асосий объектлари вояга етмаганлар ва оила ҳисобланади.

1. Оила ва вояга етмаганларга нисбатан жиноий ҳуқуқбузарликлар ҳақида гапиринг.
2. "Никоҳ ва оила, оналик, оталик ва болалик давлат томонидан ҳимоя қилинади" иборасини сиз қандай тушунасиз? Фарзандларни қандай тарбиялаш кераклиги ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.
3. Оилага қарши жиноятлар ва вояга етмаганларга қарши жиноятларни солиштиринг. Ушбу жиноятларнинг умумий жиҳатлари тўғрисида ўз фикрингизни билдиринг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ

Дарсда: "Ота-оналар болаларни жазолай оладими?" мавзусини муҳокама қилинг. Ҳар бирингиз фикрингизни билдиринг, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатлар моделини ишлаб чиқинг. Ўзаро муносабатларда болалар ва ота-оналар учун қайси тамойиллар асосий бўлиши керак? Сиз кластер усулидан фойдаланишингиз мумкин.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

"Ақлий ҳужум" методига асосланган ҳолда куйидаги мавзунини муҳокама қилинг: "Вояга етмаганларга нисбатан жиноий ҳуқуқбузарликка қарши курашиш усуллари". Доскада (ватман) ҳар бир ўқувчи ўз фикрларини баён қилади ва ёзади. Синфда айтилганларни муҳокама қилинг ва тақдим этилган фикрларни баҳоланг.

36-расм. Уй-жой турлари

ёки бинони ё унинг қурилишини англатади, шу жумладан: шахсий ёки ижарага олинган квартиралар, уйлар, боғ уйи, меҳмонхона хонаси, каютани; қурилиш биноларига тўғридан тўғри уланган верандалар, террасалар, галереялар, балкон, ертўлалар ва чордоқлар, кўп қаватли уйлар, шунингдек, дарё ёки денгиз кемаси (36-расм).

Берилган жиний ҳуқуқбузарликнинг таркибини кўриб чиқамиз (42-чизма).

42-чизма

«Уй-жой дахлсизлигининг бузилиши» жиний ҳуқуқбузарлигининг таркиби	
<ul style="list-style-type: none"> ● Объект фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайдиган ижтимоий муносабатлар. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъект 16 ёшга тўлган ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган шахс.
<ul style="list-style-type: none"> ● Объектив томони уй-жойга унда яшаётган шахснинг ихтиёрига қарши ноқонуний кириб олиш. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъектив томони тўғридан-тўғри ният шаклида айбдорлик билан тавсифланган.

Ҳеч ким уйда яшовчиларнинг рухсатсиз уй-жойга киришга ҳақли эмас. Уй-жойга кириш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, фақат ваколатли давлат органлари ходимлари томонидан амалга оширилган ҳолларда мумкин. Бошқа ҳар қандай ҳолатда, унда яшовчи киши уйга қонуний киришга тўсқинлик қилиши мумкин. Полиция ходимлари текширишни уй эгаларининг (вояга етганларнинг) розилиги билан ёки тергов қилувчи судьянинг розилиги билан ўтказиши мумкин. Агар яшовчилар вояга етмаганлар бўлса ва улар касалликлардан азият чекаётган бўлсалар ва экспертизага қаршилиқ қилсалар, полиция ходими мажбурий текширувни буюради, унга судья рухсат бериши керак. Кейин текширув олиб борилади.

рухсатномаларидан фойдаланган ҳолда ҳал қилишини, шунингдек, иш ташлаш ҳуқуқини тан олади. Бу шунингдек, ҳар бир киши иш ташлашда қатнашиш ёки қатнашмаслик тўғрисидаги қарорни ўзи қабул қилади.

● **Қўшимча маълумотлар**

Баъзи маълумотларни кўрсатиб ўтаемиз:

145-модда. Инсон ва фуқаронинг тенглигини бузилиши.

146-модда. Қийноқлар.

147-модда. Шахсий маълумотларни бузиш ва Қозоғистон Республикасининг шахсий ҳаёт дахлсизлиги ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунларини бузиш.

148-модда. Ёзишмалар, телефон орқали сўзлашувлар, почта, телеграф ёки бошқа хабарларнинг махфийлигини қонунга хилоф равишда бузиш.

149-модда. Уй-жой дахлсизлигини бузиш.

157-модда. Иш ташлашда қатнашишга мажбур қилиш ёки иш ташлашда қатнашишни рад этиш.

Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликнинг ижтимоий хавфи ушбу кафолатланган конституциявий ҳуқуқнинг бузилиши билан изоҳланади. Субъект – ҳуқуқбузар – одамни иш ташлашда қатнашишга ёки қонуний иш ташлашда қатнашишдан бош тортишга мажбур қилади. Бундай ҳолда хизмат ҳолати қўлланилади, жисмоний ёки руҳий зўравонлик ё зўравонлик таҳдидлари ифода этилади. Бу уч минг ойлик иш ҳақининг миқдоридан жарима ёки бир хил миқдорда ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади. Уч йилгача озодликни чеклаш ёки шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо ҳам қўлланилиши мумкин. Ушбу ҳуқуқбузарликлар таркиби элементларини кўриб чиқамиз (41-чизма).

41-чизма

«Иш ташлашда қатнашишга мажбур қилиш ёки иш иш ташлашда қатнашишдан бош тортиш» жиноий ҳуқуқбузарлигининг таркиби

● **Объект**
одамнинг шахсий ва жамоавий меҳнат низоларидаги ҳуқуқи.

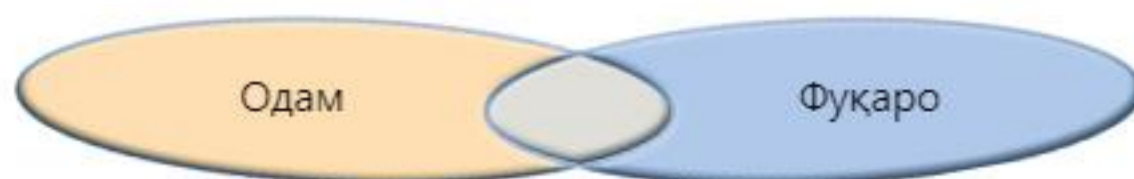
● **Объектив томони**
ўз хизмат даражасидан фойдаланиб ёки куч ишлатиш йўли билан таҳдид қилиб иш ташлашда иштирок этишга ё қонуний иш ташлашдан бош тортишга йўналтирилган ҳаракат

● **Субъект**
16 ёшга тўлган ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган шахс.

● **Субъектив томони**
тўғридан-тўғри ният шаклида айбдорлик билан тавсифланган.

“Уйнинг дахлсизлигини бузиш” тўғрисидаги 149-моддани кўриб чиқамиз. ҚР ЖПК нинг нормаларига мувофиқ, *уй-жой* бир ёки бир нечта шахснинг вақтинча ёки доимий яшаш учун мўлжалланган хонани

устунга ёзинг: фарқ ва ўхшашликлари нимада. Фуқаронинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қандай ва шахснинг ҳуқуқлари қандай?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Ўқувчиларни икки гуруҳга (қизлар ва ўғил болаларга) бўлинг. Қизлар мактабнинг илмий мудиридан интервью олишлари керак. Ўғил болалар мактаб ИДА инспекторидан интервью олишлари керак. Сухбатнинг мавзуси: "Таълим муассасаларида ўқувчиларнинг ҳуқуқларига қай даражада риоя қилинади? Ўқувчилар қандай мажбуриятларни бажаришлари керак?" Дарсда интерфаол доска ёрдамида ўзингиз тайёрлаган видеоматериални намойиш этинг. Ушбу мавзунини дарсда муҳокама қилинг. Мактабда қандай ҳуқуқбузарликлар бор? Вояга етмаганларнинг ҳуқуқбузарликлари учун ким айбдор? Ҳуқуқбузарликдан қандай ҳимоя қилиниш керак?

37-§. Конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарлик хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- давлатга хиёнат
- жосуслик
- кўпоровчилик
- сепаратизм
- экстремизм

Конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг бешинчи бобида келтирилган. *Қозоғистон Республикасининг конституциявий тизими* – бу давлат томонидан ҳимоя қилинадиган ижтимоий муносабатлар ва қадриятлар тизимидир. Бундай муносабатларнинг марказида шахс, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари туради. Шунингдек, Қозоғистон Республикаси ҳудудининг суверенитети ва яхлитлиги, жамият ва давлатнинг хавфсизлиги бундай қадриятдир. *Хавфсизлик* – бу шахс, жамият ва давлат манфаатларини ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш ҳолатини англатади. Хавфсизликнинг асосий объектларига қуйидагилар киради: конституциявий тузум, суверенитет, мудофаа қобилияти ва давлатнинг ҳудудий яхлитлиги.

Мамлакат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим йўналишларидан бири бу конституцион тузум ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар билан курашдир.

Мисол

Фуқаро Б. квартира эгаси фуқаро Е.нинг хоҳишига қарши уни итариб, калтаклаш билан қўрқитиб, квартирага кирган. Уй эгаси уйнинг подъездига чиқиб, полицияни чақирди. Улар фуқаро Б.ни ушлашди. Бу мисол уй-жой дахлсизлигининг бузилишини акс эттиради.

Шу билан бирга Қозоғистон Республикасининг амалдаги қонунчилиги фуқароларнинг уйига ўз хоҳишларига қарши қонуний кириш имкониятини беради. Бу кутилмаган фавқулодда вазиятларда мумкин: ёнғин, газ, сув, электр таъминоти, канализация тизимидаги авария ва ҳоказолар.

Шундай қилиб, *инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар* жиноят қонунларида кўзда тутилган фуқароларнинг Қозоғистон Республикаси Конституциясида эълон қилинган ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказадиган ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлардир. Инсоннинг ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари бузилган ёки конституциявий ва бошқа инсон ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарлик содир этилган тақдирда Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида назарда тутилган жавобгарлик қўлланилади. Инсон ҳуқуқлари замонавий дунё тамаддунининг асосий қадриятларидан биридир. Улар инсон туғилишида нафақат мавжудликнинг ажралмас шарти сифатида, балки ҳаётнинг воситаси ва мақсади сифатида ҳам пайдо бўлади. Давлатнинг асосий вазифаси инсонга ва унинг конституциявий ҳуқуқларига ғамхўрлик қилишдир.

Луғат

- **Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар** – Конституцияда мустаҳкамланган ҳаракат қилиш имкониятлари.
- **Уй-жой дахлсизлиги** – бу тамойилга биноан унда яшайдиган одамларнинг хоҳишларига қарши ҳеч ким улар яшайдиган уй-жойга киришга ҳақли эмас.
- **Тенг ҳуқуқлилиқ** – қонун ва суд олдида ҳамма тенг эканлиги ҳар бир кишининг тенг имкониятларга эга эканлиги ва ўз мажбуриятларини бажариши кераклиги тамойили.

1. Одам ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқлари тўғрисида гапиринг. Инсон ҳуқуқлари қандай ҳимоя қилинишини эсланг. Қайси органлар мажбурлов чораларини қўллаш ҳуқуқига эга?
2. Уй-жой деганда нимани тушунасиз? Қандай ҳолларда қонунда фуқароларнинг уйига ўз хоҳишларига қарши қонуний кириш имконияти кўзда тутилган?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Вазиятни муҳокама қилинг. Чет элда бўлганингизда, ҳужжатларингизни йўқотиб қўйдингиз. Сизда қандай ҳислар уйғонади? Бундай вазиятда нима қилиш керак?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Венн диаграммаси

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг иккинчи бўлимига қаранг. Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликларини мустаҳкамлайдиган қоидаларни топинг. Дафтарларга “одам”, “фуқаро” тушунчалари нимани англатишини ёзиб қўйинг. Икки

материалларни тарқатиш ёки тарқатиш мақсадида тайёрлаш, сақлаш (ҚР ЖК нинг 180-моддаси).

44-чизма

«Сепаратив фаолият» жиноятининг таркиби (ҚР ЖКнинг 180-моддаси)

● **Объект**

Конституцион тузум, унитарлик, яхлитлик, Қозоғистон Республикаси ҳудудининг дахлсизлиги ва бўлинмаслиги.

● **Объектив томони**

Қуйидаги ҳаракатларда ифодаланади:

- Қозоғистон Республикасининг унитарлиги ва яхлитлигини бузишга, ҳудудининг дахлсизлиги ва бўлинмаслиги ёки давлатнинг таркибий қисмларга ажралишига қаратилган тарғибот;
- Қозоғистон Республикасининг ҳудуди бирлигини қўпол равишда бузишга оммавий чақириқлар;
- бундай таркибдаги материалларни тарқатиш мақсадида ишлаб чиқариш ва сақлаш;
- юқоридаги мурожаатларни ўз ичига олган материалларни тарқатиш.

● **Субъект**

16 ёшга тўлган, ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган жисмоний шахс

● **Субъект томони**

Тўғридан тўғри ният, яъни шахс ноқонуний хатти-ҳаракатларни онгли равишда амалга оширади, миллий манфаатларга зарар етказишни кўзлайди ва бу зарарнинг етказилишини кутади.

Лугат

- **Конституцион тизим** – ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими.
- **Жосуслик** – давлат сирларини ташкил этувчи маълумотларни чет давлатга, халқаро ёки хорижий ташкилотга ёки уларнинг вакилларига топшириш.
- **Экстремизм** – кескин қарашларга ва таъсир қилиш усулларига риоя қилиш.
- **Терроризм** – одамларга нисбатан куч ишлатиш ёки шафқатсиз ҳаракатлар қилиш.

Жосуслик – давлат сирини ташкил этувчи ахборотни хорижий давлатга бериш мақсадида йиғиш, ўғирлаш ёки сақлаш. Ушбу жиноятнинг жамоат учун хавфлилиги муҳим давлат сирлари давлатимиз тасарруфидан чиқиб кетиши мумкинлигидадир.

Давлатга хиёнат ва жосуслик ўртасидаги фарқ субъектдан иборат. Давлатга хиёнат қилиш субъекти – Қозоғистон Республикаси фуқароси ва жосуслик объекти – чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс (45-чизма).

Мисол

2015 йилда фуқаро С. "А.А.А." ижтимоий тармоғида "Тасаввур қилайлик, А. шахрида овоз бериш бўлганида." сарлавҳаси билан сўровнома эълон қилди. Ўқувчиларга Қозоғистондаги вилоятнинг қўшни мамлакатга киришига "қарши" ёки "қарши эмас" овоз беришга таклиф қилинди. Ушбу ҳаракатни содир этганлиги учун фуқаро С. туман суди томонидан 5 йилга озодликдан маҳрум қилинган.

● Қўшимча маълумотлар

Ушбу турдаги баъзи жиноий ҳуқуқбузарликларни кўрсатамиз:

Давлатга хоинлик (ҚР ЖКнинг 175-моддаси);

Жосуслик (ҚР ЖКнинг 176-моддаси);

Қозоғистон Республикаси Биринчи Президенти – Миллат раҳбарига суиқасд (ҚР ЖКнинг 177-моддаси);

Экстремистик гуруҳни тузиш, унга раҳбарлик қилиш ёки унинг фаолиятида қатнашиш (ҚР ЖКнинг 182-моддаси);

Оммавий ахборот воситаларида экстремистик материалларни нашр этишга рухсат бериш (ҚР ЖКнинг 183-моддаси) ва ҳоказо.

Объектив томони фаол ҳаракатлар шаклида ифодаланади. Субъектив томон – ният шаклида айбдорликдир. Субъектлар – 16 ёшдан ошган шахслар. 14 ёшга тўлган шахслар Қозоғистон Республикаси Биринчи Президентининг ҳаётига тажовуз қилганчилик ва Қозоғистон Республикаси Президентининг ҳаётига тажовуз қилганлиги учун жавобгарликка тортилиши мумкин.

Улардан баъзиларини кўриб чиқамиз:

Давлатга хиёнат – Қозоғистон Республикаси фуқаросининг қасдан ноқонуний хатти-ҳаракатлари. Ушбу жиноят таркибини кўриб чиқамиз (43-чизма).

43-чизма

«Давлатга хиёнат» жиноятининг таркиби

● Объект

Қозоғистон Республикасининг суверенитети ва ташқи хавфсизлиги.

● Объектив томони

қуролли зиддият вақтида душман томонга ўтиб кетиш;
жосуслик;
давлат сирларини чет давлатларга, халқаро ва хорижий ташкилотларга бериш.

● Субъект

16 ёшга тўлган Қозоғистон Республикаси Фуқароси.

● Субъектив томони

тўғридан-тўғри ният билан тавсифланади, яъни шахс ноқонуний хатти-ҳаракатларни амалга оширади, Қозоғистон Республикасининг миллий манфаатларига зарар етказилишини кутади ва зарар етказилишини хоҳлайди.

Мисол

Туманлараро суд икки геологни хоинликда айблаб узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилди. Суд геологларни махфий ҳужжатларни хорижий фуқароларга топширишда айбдор деб топди. Ҳужжатларда мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини бузадиган маълумотлар мавжуд эди.

Сепаратистик фаолият – Қозоғистон Республикасининг бир бутунлиги ва яхлитлигини бузиш, шунингдек, бундай таркибдаги

Терроризм – бу зўравонлик мафкуриси ва зўравонлик ёки бошқа жиний хатти-ҳаракатларни содир этиш ёки қилиш билан таҳдид қилиш орқали давлат органларининг қарор қабул қилишига таъсир қилиш амалиёти. Терроризмнинг мақсади – аҳолида қўрқувни тарқатиш; шахсга, жамиятга ва давлатга зарар етказиш; расмийларга ёки муайян сиёсий раҳбарларга ўз сиёсатларини ўзгартириш учун босим ўтказиш. Терроризм шакллари: сиёсий, миллатчилик ва диний.

Ушбу қаттиқ жазоланадиган жиноятнинг таркибини кўриб чиқамиз (47-чизма).

47-чизма

Террорчилик жинотининг таркиби (ҚР ЖК нинг 255-моддаси)	
<ul style="list-style-type: none"> ● Объект жамоат хавфсизлиги 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъект 14 ёшга тўлган жисмоний соғлом шахс
<ul style="list-style-type: none"> ● Объектив томони одамларнинг ҳалок бўлиши хавфини келтириб чиқарадиган портлаш, ёнғин ва бошқа ҳаракатларни амалга ошириш, кўрсатилган ҳаракатларнинг амалга оширилиши хавфи; мулкка катта миқдорда зарар етказиш ёки бошқа ижтимоий хавфли оқибатларни келтириб чиқариш. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъектив томони тўғридан-тўғри ният билан тавсифланади. Шахс амалга оширган фаолиятининг ижтимоий хавфлилигини англаб туради, оқибатларнинг эҳтимоллигини ёки муқаррарлигини кутади ва унинг содир бўлишини хоҳлайди; ижтимоий хавфсизликни бузиш, аҳолини қўрқитиш, ҳокимият органларининг қарор қабул қилишига таъсир этиш.

Шундай қилиб, конституциявий тузум ва давлат хавфсизлигига қарши жиноятлар жамият барқарорлигини бузади, давлатнинг тинч ривожланишига таҳдид солади. Юқоридаги жиноятлар гуруҳини алоҳида бобга ажратишнинг асоси бу жиноятлар таркибининг умумий объекти ҳисобланади. Бунга қўйидагилар киради: конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлиги.

1. Конституциявий тузумга қарши жиний ҳуқуқбузарликларнинг қайси турларини билиб олдингиз?
2. Давлатга хиёнат ва жосуслик ўртасидаги фарқ нима эканлигини айтинг.
3. *Сепаратизм* нима ва унинг давлат учун хавфлилиги ҳақида ўз фикрингизни билдинг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Кластерни тўлдиринг

“Ментал карта” кластеридан фойдаланинг. Доска ўртасида (ватман) “Давлат хавфсизлиги” ибораси кўрсатилган. Ушбу тушунча билан боғлиқ сўзлар, бирикмалар ва жумлаларни ёзинг (масалан, хавфсизликни ким таъминлайди, қандай қилиб, хавфсизлик нима, нимадан ҳимоя қилиниш керак ва ҳоказо).

«Жосуслик» жиноятининг таркиби

● **Объект**

Қозоғистон Республикасининг суверенитети ва ташқи хавфсизлиги, миллий манфаатлари

● **Объектив томони**

хорижий давлатнинг топшириғи ёки шахсий ташаббуси билан чет давлатга, халқаро ёки чет эл ташкилотига бериш мақсадида давлат сирларини ўз ичига олган маълумотларни бериш, йиғиш, ўғирлаш ёки сақлашни амалга оширадиган фаолият.

● **Субъект**

16 ёшга тўлган чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс.

● **Субъект томони**

тўғридан-тўғри ният – шахс ноқонуний хатти-ҳаракатларни амалга оширади, Қозоғистон Республикасининг миллий манфаатларига зарар етказилишини кутади ва бу зарарнинг содир бўлишини хоҳлайди.

Экстремистик гуруҳни тузиш, унга раҳбарлик қилиш ёки унинг фаолиятида қатнашиш каби жиноятларни кўриб чиқамиз (ҚР ЖКнинг 182-моддаси).

Экстремизм – бу кескин қарашлар ва чора-тадбирларга содиқлик, ҳокимиятга бўйсунмаслик чақириқлари, тартибсизликларни қўзғатиш, фуқаровий итоатсизлик, террорчилик ҳаракатлари, партизанлар уруши усуллари. Агар бу ҳаракатлар маълум бир дин билан боғлиқ бўлса, экстремизм диний деб баҳоланиши мумкин. Экстремизм – бу сиёсий тизимни мажбуран ўзгартириш ёки ҳокимиятни эгаллашга қаратилган ҳар қандай фаолиятдир.

Ушбу жиноят таркибини кўриб чиқамиз (46-чизма).

Экстремизм жиноятининг таркиби (ҚР ЖК нинг 182, 183, 256–260-моддалари)

Объект

Қозоғистон Республикасининг суверенитети ва хавфсизлиги, миллий манфаатлари, ижтимоий муносабатлари

● **Объектив томони**

мавжуд ҳаракатлар – ҳокимиятга бўйсунмасликка чақириқ, тартибсизликларни уюштириш, фуқаролик бўйсунмаслиги, террорчилик ҳаракатлари, ҳокимиятни ноқонуний эгаллаш.

● **Субъект**

14 ёшга тўлган шахс – (ҚР ЖК нинг 173, 174, 177, 178, 184, 255, 256, 257 (1.2-қисм), 258, 261, 269-моддалари); 16 ёшга тўлган шахс – бошқа турдаги жиноятлар учун.

● **Субъектив томони**

тўғридан-тўғри ният – шахс ноқонуний хатти-ҳаракатларни амалга оширади, Қозоғистон Республикасининг манфаатларига зарар етказилишини кутади ва бу зарарнинг содир бўлишини хоҳлайди.

ҚР ЖК нинг 194-моддаси Товламачилик.

ҚР ЖК нинг 196-моддаси Жиноий йўл билан топилган мол-мулкни сотиб олиш ёки сотиш.

ҚР ЖК нинг 200-моддаси Автомобиль ёки бошқа транспорт воситасидан ўғирлаш ниятсиз ноқонуний фойдаланиш.

ҚР ЖК нинг 202-моддаси Бировнинг мулкни қасдан йўқ қилиш ёки унга зарар етказиш.

Кичик ўғирлик, ўғирлик, талончилик, босқинчилик, фирибгарлик, товламачилик каби жиноятлар тез-тез содир бўлиб туради. Уларни кўриб чиқишга ўтамиз.

Кичик ўғирлик озгина миқдорда бировнинг мулкни ўғирлаш, фирибгарлик, ўзлаштириш ёки ишлатиб юбориш. Аҳамиятсиз миқдор ташкилотга тегишли бўлган мол-мулк ХИМ қийматининг ўн баравар миқдоридан ошмаган ёки шахсга тегишли бўлган мол-мулк ХИМнинг икки бараваридан ошмаган қиймат.

Ўғирликнинг ўзига хос хусусияти яширин ўғирликдир. Яширин ўғирликнинг белгиси мулкни ўғирлаш деярли сезилмай амалга оширилган бўлиши керак.

Бу муҳим! Гуноҳкордан топилган ёки тасодифан пайдо бўлиб қолган бошқа бировнинг мол-мулкни эгаллаб олиш ўғирлик деб ҳисобланмайди (Қозоғистон Республикаси Олий судининг 2003 йил 11 июлдаги 8-сонли “Ўғирлик ҳолатларида суд амалиёти тўғрисида” қарори).

Талончилик пайтида мулкни тортиб олиш жараёни бошидан охиригача очиқ характерда бўлади. Тортиб олишнинг очиқ усули жиноятчининг мулкка эгалик қилиш учун бирон-бир жисмоний куч сарфлашини (силташ, итариш ва ҳ.к.) ўз ичига олади.

Мисол

Туман суди П.га қарши жиноий ишни кўриб чиқди. ҚР ЖК нинг 191-моддаси 1-банди (талончилик, яъни жабрланувчининг ҳаёти ва соғлиғи учун хавfli бўлмаган зўравонлик билан қўрқитилган, бировнинг мулкни очикдан-очик ўғирлаш).

Суд аниқлаганидек, П. маст ҳолда, 2017 йил 10 июль соат 15:00 атрофида жабрланувчидан очикдан-очик 20 литр ҳажмдаги темир бочка, иккита рух челақ, иккита металл тоғора, слесарлик асбобларини унга қўл кўтариб, куч ишлатиш билан қўрқитиб, очикдан очик ўғирлаган. Кейин П. ўғирланган қимматбаҳо мол- мулк билан жиноят жойидан қочиб, жабрланувчига ўзининг ноқонуний хатти-ҳаракатлари билан 30 000 тенге миқдорида моддий зарар етказган.

Суднинг қарори билан П. ҚР ЖК нинг 191-моддаси 1-банди бўйича айбдор деб топилди ва жиноий –ижроия тизимда қамоқни ўташ учун уч йил озодликдан маҳрум қилинди.

Фирибгарлик – бу бошқанинг мулкни ўғирлаш ёки фирибгарлик ё ишончга кириш орқали бошқа бировнинг мулкига бўлган ҳуқуқни олиш. Шунини таъкидлаш керакки, фирибгарликда алдов мулкни субъектга ўтказишнинг асосий сабаби бўлиб хизмат қилади. Бу мулкни жиноятчига “ихтиёрий равишда” бериш билан тавсифланади.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Баҳс-мунозара

Синфда “Ижтимоий тармоқларда қандай маълумотларни тарқатиб бўлмайди?” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг. (ҚР Конституциясининг 5-моддаси 3-бандига, ҚР ЖК нинг 179-моддасига қаранг). Ўз фикрингизни билдинг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ

“Қизил даража” сериалини томоша қилинг, Қозоғистон, 2018 йил. Сюжет маркази – махсус хизматлар ва Нур Султанда теракт тайёрлаётган диний экстремистик гуруҳ ўртасидаги қарама-қаршилик. Асосий қаҳрамонларнинг ҳаракатларини муҳокама қилинг. Саволларга жавоб беринг: инсон учун энг муҳим қадриятлар нима? Террорчилар ёшларни ўз сафларига жалб қилиш учун қандай усуллардан фойдаланадилар? Экстремизм, террорчилик каби салбий ҳолатларга қандай қарши туриш кераклиги ҳақида ўйланг.

38-§. Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарлик хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 6-моддасида давлат ва хусусий мулк давлатимиз томонидан тан олиниши ва тенг равишда ҳимоя қилиниши белгилаб қўйилган. Мулк ҳуқуқи шахснинг энг муҳим ижтимоий имтиёзларидан биридир.

Таянч сўзлар:

- ўғирлик
- талончилик
- босқинчилик
- фирибгарлик

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 6-бобида мулкка нисбатан жиноятлар рўйхати келтирилган.

● Қўшимча маълумотлар

- Мулкка қарши баъзи жиноий ҳуқуқбузарликларнинг баъзиларини кўрсатамиз:
- ҚР ЖК нинг 187-моддаси** Майда ўғирлик.
  - ҚР ЖК нинг 188-моддаси** Ўғирлик.
  - ҚР ЖК нинг 190-моддаси** Фирибгарлик.
  - ҚР ЖК нинг 191-моддаси** Талончилик.
  - ҚР ЖК нинг 192-моддаси** Босқинчилик.

1. Муллка нисбатан қандай жиноий ҳуқуқбузарликларни билишингизни айтинг. Майда ўғирлик деганда нимани тушунасиз?
2. Қандай ҳаракатлар товламачилик деб ҳисобланади? Фирибгарнинг мақсади нима? Товламачилик ва фирибгарликни солиштиринг. Фирибгарлик қурбони бўлмаслик учун қандай ҳаракат қилиш керак?
3. Мунозара қилинг. Қандай қилиб фирибгарларнинг қурбонига айланмаслик кераклигини муҳокама қилинг. Фирибгарлар томонидан алданиб қолмаслик учун нимани билишингиз керак?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Жадвални тўлдилинг. Ҳар бир тушунча остида муллка қарши жиноий ҳуқуқбузарлик содир этилишининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг:

Жиноий ҳуқуқбузарликлар	Хусусиятлари
Ўғирлик	
Тўнаш	
Қароқчилик	
Кўрқитиб олиш	
Фирибгарлик	

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинг.

1. Фуқаро И. автобусда кетаётганда тасодифан бировнинг уяли телефонини топиб олди. У бу уяли телефонни ўзида олиб қолишга қарор қилди. Жиноий ҳуқуқбузарликнинг бирор бир таркиби фуқаро И.нинг ҳаракатларида кўринадими?

2. Фуқаро К. қишлоқ хўжалиги ярмаркасида бўлганида, фуқаро Т.нинг қора сумкасини кўрди. Фуқаро Т. бу эркакнинг сумкасини тортиб олиб, уни ерга итариб, номаълум томонга қочиб кетган. Ушбу факт бўйича ҚР ЖК нинг 188-моддасида кўзда тутилган “Ўғирлик” жинояти бўйича судолди тергови бошланди. Жиноят содир этган шахснинг ҳатти-ҳаракатлари тўғри белгиландими?

39-§. Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

иқтисодий соҳадаги жиноий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- иқтисодий жиноятлар
- иқтисодий жиноятчилик

Иқтисодий жиноятчилик миллий муаммога айланди. Бу жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларида содир бўлаётган жараёнларга салбий таъсир кўрсатмоқда. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликларнинг жамоат учун хавфлилиги

уларнинг истеъмолчилар ва тадбиркорларнинг қонуни манфаатларига тажовуз қилиш, иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги давлат манфаатларини бузишни ўз ичига олади.

Мисол

Фуқаро К. доимий яшаш жойига эга бўлмаган ҳолда фирибгарлик билан шуғулланишга қарор қилди. У квартирани ижарага олди, Интернетда ижтимоий тармоқларга эълон жойлаштирди: "Дам олишни хоҳлайсизми? Миср, Дубай, Грузия бўйича саёҳатлар. Арзон". Ушбу эълонни кўриб, кўпчилик дам олиш истагини билдирди. Нархлар жозибали эди. Шу билан бирга, бу фуқаро ҳақиқатан ҳам бундай фаолият билан қонуний шуғулланганими ёки йўқлигини аниқламасдан, одамлар пулларини беришди. Бироз вақт ўтгач, фуқаро К. ижарага олинган квартирани эгасига топширди ва барча пуллари билан бошқа шаҳарга кетди. Алданган фуқаролар полицияга мурожаат қилишди. Албатта, фуқаро К. полиция томонидан ушланди. Ушбу мисол фирибгарлик деб баҳоланади.

Ҳушёр бўлиш керак. Ўзингиз мурожаат қилаётган ташкилотлар, фирмалар ва корхоналарни диққат билан текширишингиз керак. Фирибгарликка қарши курашнинг энг яхши усули бу ҳуқуқий саводхонлик, эҳтиёткорлик ва ҳушёрликдир.

Товламачилик – бу зўравонлик ёки бировнинг мулкани йўқ қилиш ёки бузиш таҳдиди остида бошқа бировнинг мулкани топшириш талаби. Товламачиликда одатда жабрланувчини ёки унинг қариндошларининг обрўсини тўқувчи маълумотлар ёки бошқа маълумотларнинг ошкор этилиши жабрланувчи ёки унинг қариндошлари манфаатларига жиддий зарар етказиши мумкин бўлган маълумотлар тарқалиши хавфи мавжуд бўлади.

Муаллифлик ҳуқуқи ва (ёки) ҳамкор ҳуқуқларни бузиш – бу муаллифлик ҳуқуқи ва (ёки) ҳамкор ҳуқуқлар объектларидан ноқонуний фойдаланиш, шунингдек, муаллифлик ҳуқуқи ва (ёки) ҳамкорларнинг асарини муаллифликни ўзлаштириб олиш ёки ҳам муаллифликка мажбур қилиш мақсадида қонунга хилоф равишда қайта бостириб чиқариш, ўзлаштириб олиш, сақлаш, кўчириш ёки нусхаларини тайёрлаш.

Босқинчилик – талончилик, талаш мақсадида куч ишлатиш йўли билан қилинган ҳужум. Талончилик хавфи нафақат мулкка тажовуз қилиш, балки бундай тажовуз усулида ҳам мавжуд. Бу ерда ҳужум қилинган шахснинг ҳаёти ва соғлиги учун хавфли бўлган зўравонлик ишлатилган бўлиши ёки ишлатилиши мумкин.

Шундай қилиб, **мулк** давлат ҳимоясида бўлган қадриятдир. Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарлик ижтимоий хавфли ҳаракатлардир. ҚР Конституцияси Қозоғистон Республикасида давлат ва хусусий мулк эътироф этилиши ва тенг даражада ҳимоя қилинишини белгилайди. Мулк ҳуқуқи шахснинг энг муҳим ижтимоий имтиёзларидан биридир. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида мулкка нисбатан жиноий ҳуқуқбузарликлар, шунингдек, уларни содир этганлик учун жазо чоралари кўрсатилган.

Луғат

- **Ўғирлик** – бировнинг мулкани яширин ўғирлаш
- **Талончилик** – бировнинг мулкани очикдан-очик ўғирлаш.
- **Босқинчилик** – бировнинг мулкани ўғирлаш учун қилинган ҳужум, шунингдек, инсон ҳаёти ёки соғлиги учун хавфли бўлган зўравонлик.
- **Фирибгарлик** – алдов йўли билан ёки ишончга кириш орқали бировнинг мулкани ўғирлаш.

Иқтисодиёт (юнонча *oikonomike*) – хўжаликни юритиш санъати. Ўқув адабиётларида бу атама “хўжалик” сўзининг синоними сифатида ишлатилади. Собиқ СССРнинг жинойт қонунчилигида узок вақт давомида бўлимлардан бири “Хўжаликка оид жинойтлар” деб номланган.

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасига мувофиқ ҳар бир фуқаро тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ҳуқуқига эга. Қозоғистон Республикаси Конституцияси иқтисодий фаолият, шу жумладан тадбиркорлик эркинлигини кафолатлайди.

Иқтисодий фаолият соҳасидаги жинойтларнинг ижтимоий хавфлилиги шундан иборатки, бундай тажовузлар натижасида давлатнинг ёки иқтисодий фаолият билан боғлиқ субъектларнинг иқтисодиётига жиддий зарар етказилиши мумкин.

Иқтисодий фаолият соҳасидаги ҳар қандай жинойт ҳуқуқбузарлик – қонуний бизнесга тўсқинлик қилиш, қалбаки пуллар ёки қимматли қоғозларни тайёрлаш ё сотиш, контрабанда ёки солиқларни тўлашдан бўйин товлаш ва ҳ.к. давлат ва иқтисодий фаолият билан боғлиқ бошқа субъектларнинг иқтисодий манфаатларига зарар етказиш ҳисобланади.

Иқтисодий ҳуқуқбузарликлар учун жинойт жавобгарлик суд томонидан жинойтнинг оғирлигига қараб белгиланади.

Мисол

Фуқаро А. технологияни яхши билган, доимий иш жойига эга бўлмаганлиги сабабли, ўз маҳорати эвазига бойиб кетишга қарор қилди. Ўзининг принтеридан фойдаланиб, фуқаро А. қалбаки пуллар – тенге пулларини чиқара бошлади. Шундай қилиб, фуқаро А. ўз уйида 1 000 000 тенгени 10 000 ва 20 000 тенге купюраларида тайёрлади. Уйлаганини амалга оширгач, у ўз пулларини ишлатиш ва ноқонуний фойдага эга бўлиш учун дўконга борди. Дўкон сотувчиси фуқаро А. томонидан тайёрланган купюрани текширди. Нақд пулни текшириш воситаси купюранинг қалбаки эканлигини кўрсатди. Сотувчи полицияни чақирди. Фуқаро А. қўлга олинди. Ушбу мисолда ҚР ЖК нинг 231-моддаси мол-мулкини мусодара қилиш билан ёки мусодара қилмасдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони назарда тутди.

Ноқонуний мукофот кўринишидаги ҳуқуқбузарлик таркибини кўриб чиқамиз. Бу ерда субъект аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида хизмат кўрсатадиган шахсдир. Объект аҳолига хизмат кўрсатиш

36-расм. Ноқонуний мукофот учун жазо

соҳасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар, шунингдек, таълим, савдо, умумий овқатланиш, маиший, коммунал, тиббий, транспорт ва бошқа жамоат хизматлари соҳаларида хизматларни кўрсатишнинг белгиланган тартибидир. Ушбу жинойт таркибининг объектив томони, коммунал хизматлар сектори ходимлари томонидан ўзларининг хизмат вазифалари таркибига кирадиган ишларни ёки

Объектив томон ҳаракатларни бажариш билан тавсифланади. Иқтисодий фаолият соҳасидаги бир қатор жиноятларнинг муҳим белгиси ижтимоий хавfli оқибатлардир. Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарликларнинг субъектив томони қасдан айбдорлик билан тавсифланади. Субъектив томоннинг муҳим хусусияти сабаб ва мақсад. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида саккизинчи боб иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноятларга бағишланган. Буларга иқтисодий соҳадаги ноқонуний хатти-ҳаракатлар киради.

● Қўшимча маълумотлар

Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноятларнинг айрим турларини кўрсатамиз.

✓ **ҚР ЖКнинг 217-моддаси** Молиявий (инвестиция) пирамидасини яратиш ва бошқариш.

✓ **ҚР ЖКнинг 218-моддаси** Жиноий йўл билан олинган пул маблағларини ва (ёки) бошқа мол-мулкни легаллаштириш (қонунлаштириш).

✓ **ҚР ЖКнинг 219-моддаси** Қарзни ноқонуний олиш ёки бюджет қарзини суистеъмол қилиш.

✓ **ҚР ЖКнинг 231-моддаси** Қалбаки пуллар ёки қимматли қоғозларни ишлаб чиқариш, сақлаш, бериш ёки сотиш.

✓ **ҚР ЖКнинг 232-моддаси** Сохта тўлов карталари ва бошқа тўлов-ҳисоб-китоб ҳужжатларини тайёрлаш ёки сотиш.

✓ **ҚР ЖКнинг 234-моддаси** Иқтисодий контрабанда.

✓ **ҚР ЖКнинг 244-моддаси** Фуқаронинг солиқ ва (ёки) бюджетга тўловларни тўлашдан бўйин товлаши.

✓ **ҚР ЖКнинг 247-моддаси** Ноқонуний мукофот олиш.

Тадбиркорлик субъектини давлат рўйхатидан ўтказиш юридик тадбиркорлик фаолиятининг муҳим қисми ҳисобланади. Зарур ҳолларда фаолият билан шуғулланиш учун махсус рухсатнома (лицензия) мавжудлиги ҳамда рухсатномалар ва билдиришномалар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилиниши.

Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарлар – бу иқтисодий манфаатларнинг бузилиши, улар мансабдор шахслар ёки бошқа шахслар томонидан иқтисодий фаолиятни одатдаги тартибда қасдан бузишни ўз ичига олади.

Иқтисодий жиноятларнинг белгилари

1. Ўз манфаатини кўзлайдиган белги – фойда.
2. Касбий фаолият жараёнида содир бўлади.
3. Катта зарар.
4. Барқарор белги.

Аксарият иқтисодий жиноятларнинг битта умумий жиҳатлари мавжуд: улар ҳар доим режалаштирилади, ҳар доим қасдан қилинади.

Иқтисодий жиноий ҳуқуқбузарликлар ноқонуний деб ҳисобланади ва фуқароларга, корхоналарга ёки давлатга молиявий зарар етказилади. Уларнинг энг кенг тарқалгани – истеъмолчиларнинг фирибгарлиги ва ноқонуний бизнес фаолияти.

1. Иқтисодий соҳадаги жиноий ҳуқуқбузарликлар.
2. Иқтисодий жиноятчилик.
3. Тадбиркорлик фаолиятини давлат рўйхатидан ўтказиш.
4. Иқтисодий контрабанда.
5. Ноқонуний мукофот олиш.
6. Сохта тўлов карталари ва бошқа тўлов-ҳисоб-китоб ҳужжатларини тайёрлаш ёки сотиш.

Савол	Жавоб
1. Қонуний тадбиркорлик фаолиятининг мажбурий белгиси.	
2. Иқтисодий манфаатларга тажовуз қилиш. Мансабдор шахслар ёки бошқа шахслар томонидан иқтисодий фаолиятни одатдаги тартибда олиб боришни қасдан бузишни ўз ичига олади	
3. Корхоналар ва фуқароларнинг иқтисодий манфаатларига зарар етказадиган ижтимоий хавfli ноқонуний хатти-ҳаракатлар.	
4. Давлат, бошқарув вазифаларини бажармаётган давлат органи ёки давлат ташкилоти ходимининг ўз хизмат доирасига кирадиган ишни бажарганлиги ёки хизмат кўрсатганлиги учун моддий мукофотни ноқонуний олиши.	
5. Евроосиё иқтисодий иттифоқи чегараларидан товарлар ёки бошқа йирик предметларни тўлиғича яширин равишда божхона назоратидан ноқонуний ўтказиш.	
6. Сохта тўлов карталари, шунингдек қимматбаҳо қоғоз ҳисобланмайдиган бошқа тўлов ва ҳисоб-китоб ҳужжатларини сотиш мақсадида тайёрлаш ёки сотиб олиш.	

40-§. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳаракатлар

Бугунги дарсда:

жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- жамоат хавфсизлиги
- жамоат тартиби

Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби. Ушбу тушунчалар бир-бири билан боғлиқ. *Жамоат тартиби* – бу турли жойларда фуқароларнинг хотиржам ва муносиб хулқ-атворини таъминлайдиган жамоатчилик муносабатларининг уйғунлашуви.

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-бобида жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. Ушбу боб 41 та жиноий ҳуқуқбузарликни ўз ичига олади (ҚР ЖКнинг 255-295-моддалари). Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликлар маълум бир кишига зарар етказмайди, балки умуман жамият хавфсизлигига зарар етказди.

хизматларни бажарганликлари учун фуқаролардан ноқонуний мукофотлар олишидир.

Ноқонуний мукофотлар деганда, ноқонуний мулкый имтиёзлар (пул, турли хил товарлар, моддий бойликлар ва бошқалар) тушунилиши керак. Бундан ташқари, ноқонуний пулни қачон олиш муҳим эмас – фуқаро учун керакли ҳаракатни амалга оширишдан олдин ёки кейин. Шу билан бирга, товламачилик орқали ноқонуний мукофот олиш жиноий жазоланади.

Ноқонуний пул ундириш ҳаракатлар учун тўловни аниқ талаб қилишни англатади. Фуқаролар атайлаб шундай шароитларга жойлаштирилганки, у ҳолда у қонуний манфаатларининг зарарли таъсирининг олдини олиш учун ҳақ тўлашга мажбур бўлади. Масалан шифокор хизматларига ҳақ тўламаса, беморни даволашдан бош тортади. Бу ерда амалий бепул тиббий ёрдам ҳақида гап кетяпти.

Шундай қилиб, *иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарликлар* жиноий қонунларда кўзда тутилган иқтисодий манфаатларга тажовуз қилишдир. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарлик таъмагирлик ҳисобланади. Бу мансабдор шахслар ёки бошқа шахслар томонидан иқтисодий фаолият юритишнинг нормал тартибини қасддан бузишни ўз ичига олади. Бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши шароитида барқарорликнинг муҳим омили иқтисодий тизимнинг барча фуқароларга муносиб ҳаёт сифатини, ўз қобилиятларини амалга оширишни таъминлаш имкониятидир.

Иқтисодий жиноятлар давлатнинг ривожланишини умуман тўхтатиб қўяди, мавжуд бўлган барча иқтисодий муаммоларни кучайтиради ва мамлакатимизнинг миллий хавфсизлигига таҳдид солади.

1. Иқтисодий жиноий ҳуқуқбузарликларга таъриф беринг, уларнинг асосий хусусиятларини айтинг.
2. Иқтисодий жиноий ҳуқуқбузарликнинг қандай турлари мавжудлигини айтинг.
3. Тушунчаларни кенгайтиринг ва тавсифланг: *зарар, тадбиркорлик, жарима*. Иқтисодий жиноятларда улар нимани англатади?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Фуқаро А. Алматыда икки хонали квартирага эга бўлиб, уни талабаларга топширишни бошлади. У турар жой учун ойига 100 000 тенге олган. Шу билан бирга, фуқаро А. ўзини яқка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказмаган ва шунга мувофиқ бюджетга солиқ тўлашдан қочган. Вазиятни муҳокама қилинг. Бу ҳолатда жиноий ҳуқуқбузарлик таркиби борми?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ

Қуйида келтирилган бирикмалардан гаплар учун (гаплар жадвалда кўрсатилган) тўғри вариантни танланг.

Луғат

- **Иқтисодий фаолият соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар** – иқтисодий манфаатларга тажовуздир.
- **Иқтисодий жиноятчилик** – корхоналар ва фуқароларнинг иқтисодий манфаатларига зарар етказадиган ижтимоий хавfli ноқонуний хатти-ҳаракатлар.

ҚР ЖКнинг 294-моддаси “Вандализм”ни кўриб чиқамиз. Бир неча йиллар давомида одамлар маданий ёдгорликларни авлоддан авлодга ўтказдилар. Аммо, афсуски, бу қадриятлар инсон томонидан атайлаб бузилади ёки йўқ қилинади.

Вандализм – инсоннинг бузғунчилик хатти-ҳаракатларининг бир шакли. “Вандализм” сўзи 455 йилда Римни талон-тарож қилган қадимий ва насроний маданиятининг кўплаб ёдгорликларини вайрон қилган германиялик вандаллар қабиласининг номидан келиб чиққан. Вандаллар ҳаддан зиёд шафқатсизлиги билан ажралиб турар эдилар, улар нафақат зиёратгоҳлар ва маъбадларни вайрон қилишди, балки буни жуда камситувчи усулда қилишга ҳаракат қилишди.

Лугат

- **Жамоат хавфсизлиги** – шахсни, жамиятни ва давлатни ўта хавfli бўлган ички таҳдидлардан ҳимоя қилиш даражаси.
- **Жамоат тартиби** – меъёрларга риоя қилиш натижасида шаклландиган жамоатчилик билан алоқалар тизими.

Вандализм – биноларни, бошқа иншоотларни, тарихий ва маданий ёдгорликларни, давлат томонидан муҳофаза қилинадиган табиий объектларни ёзувлар ёки расмлар билан таҳқирлаш ёки жамоат ахлоқини ҳақорат қилувчи бошқа хатти-ҳаракатлар билан, шунингдек, транспортда ёки бошқа жамоат жойларида мулкка қасддан зарар етказиш.

Таҳқирлаш – ушбу объектларга ёзувларни (иборалар, сўзлар, шеърлар, матнлар ва бошқалар), жамоат ахлоқи асосларига зид бўлган номақбул расмларни чизиш. Ушбу жиний ҳуқуқбузарлик таркибини кўриб чиқамиз (48-чизма).

48-чизма

«Вандализм» жиноятининг таркиби ҚР ЖКнинг 294-моддаси	
<ul style="list-style-type: none"> ● Объект ижтимоий тартиб ва ахлоқ 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъект 16 ёшга тўлган жисмоний шахс
<ul style="list-style-type: none"> ● Объектив томони жиноят содир этишга қаратилган ҳаракатлар, маданият ёдгорликлари, бинолар, табиатни таҳқирлаш, ёзувлар ёзиш ва бошқалар. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъектив томони ҳуқуқбузарнинг содир этилган хатти-ҳаракатларига ички, шахсий муносабати. Фақат тўғридан-тўғри ният, одам ўз ҳаракатларининг салбий хусусиятини тушунади, салбий оқибатлар бошланишини олдиндан сезади ва салбий натижага эришишга интилади.

Вандализм жуда катта молиявий зарар етказади, салбий ижтимоий, маданий ва маънавий оқибатларга олиб келади. Миллий ва маданий меросга, тарихий қадриятларга, қонунга риоя қилиш, ватанпарварлик туйғусини ривожлантириш вандализм хатти-ҳаракатларининг олдини олиш учун асос бўлган тартибни сақлашга ёрдам беради. ҚР ЖК нинг 293-моддаси “Безорилик” ни кўриб чиқамиз.

● Қўшимча маълумотлар

Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятларнинг айримларини кўрсатамиз:

ҚР ЖК нинг 255-моддаси Терроризм акти.

ҚР ЖК нинг 261-моддаси Гаровга олиш.

ҚР ЖК нинг 268-моддаси Бандитизм.

ҚР ЖК нинг 273-моддаси Террорчилик акти тўғрисида қасдан нотўғри хабар бериш.

ҚР ЖК нинг 293-моддаси Безорилик.

ҚР ЖК нинг 294-моддаси Вандализм ва бошқалар.

ҚР ЖК нинг 261-моддаси “Гаровга олиш” ни кўриб чиқамиз. *Гаровга олиш* – бу давлатни, ташкилотларни ёки фуқароларни ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширишга мажбурлаш мақсадида қилинадиган бир ёки бир нечта шахснинг эркинлигини ноқонуний ва зўравонлик билан чеклаш. Бевосита объект инсон ҳаёти ва саломатлиги хавфсизлигидир. Объектив томони гаровни қўлга олиш ва уни ушлаб туриш билан билан ифодаланади. Ушбу жиноятнинг субъектив томони тўғридан тўғри қасдан содир этиш кўринишидаги айбдорлик билан тавсифланади. Жиноятнинг субъекти 14 ёшга тўлган шахсдир.

Террор хуружларини уюштирган жиноятчилар тинч аҳолини қўрқитишади. Бундай ҳаракатлар билан улар мамлакатнинг давлат сиёсатига таъсир кўрсатишга ҳаракат қилмоқдалар. Терроризмга қарши кураш дунёнинг барча мамлакатлари учун кенг тарқалган эҳтиёждир, бу биргаликда саъй-ҳаракатларни талаб қилади.

Эътибор беринг!

Замонавий техник воситалар исталган рақамдан ва исталган жойдан кўнғироқни осонликча аниқлайди, ҳаттоки сиз “яширин” рақамдан ёки таксофондан кўнғироқ қилсангиз ҳам. Ҳушёр бўлишни ва сохта террор актини хабар қилишда фавқулодда вазиятлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш хизматларининг вақтини олиб, ҳақиқатан тез ёрдамга муҳтож бўлганларга ёрдам беришдан чалғитиш мумкинлигини унутманг.

Тарихдан

2001 йил 11 сентябрь куни террорчилар Жаҳон савдо марказини бутунлай йўқ қилишди. Икки самолётни олиб қочиб, Жаҳон савдо маркази биносига бориб урилди. Расмий маълумотларга кўра, ушбу ҳужумда 8900 киши жароҳат олган ва 2993 киши вафот этган. Бу Америка халқини қўрқитиш учун пухта ўйланган ҳаракат бўлган.

2016 йилда Қозоғистонда икки ой ичида Ақтўбе ва Алмати шаҳарларида террорчилик ҳаракатлари содир бўлди. Ақтўбе шаҳрида бир гуруҳ жиноятчилар қурол дўконлари ва ҳарбий қисмга ҳужум қилишди. Алматида қуролланган одам полиция ходимларига ҳужум қилди, одамлар ҳалок бўлишди. Жиноятчи ўлим жазосига ҳукм қилинди.

АҚШдаги Жаҳон савдомарказининг вайрон қилиниши

41-§. Аҳоли саломатлиги ва ахлоққа қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

аҳоли саломатлиги ва ахлоққа қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ахлоқ
- аҳоли саломатлиги
- прекурсор
- гиёҳванд моддалар

Аҳоли саломатлиги ва ахлоққа қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар – хавфли, одамлар саломатлиги ва жамоат ахлоқига зид бўлган айбдор ҳаракатлардир. Аҳоли саломатлиги ва ахлоқ – бу ўзаро боғлиқ тушунчалар, шунинг учун ушбу жиноятлар Жиноят кодексининг

алоҳида бўлимида келтирилган. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликлар ҚР ЖКнинг 11-бобида кўрсатилган (296-316-моддалар).

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида фуқароларнинг соғлиғини сақлаш ҳуқуқи кафолатланган. Қозоғистон Республикаси фуқароларининг соғлиғини сақлаш кодекси фуқароларнинг соғлиғини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асосларини белгилайди. Кодексда *жамоат саломатлиги* каби тушунчалар мавжуд. *Жамоат саломатлиги* – аҳолининг ақлий, жисмоний ва ижтимоий фаровонлигини аниқлашдир. Унда фуқароларнинг соғлом турмуш тарзи, шу жумладан соғлом овқатланиш, касалликлар ва шикастланишларнинг олдини олиш, шунингдек, атроф-муҳитнинг зарарли омиллари таъсирининг олдини олиш бўйича жамиятнинг саъй-ҳаракатлари акс этган.

Фуқаролар саломатлиги жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланишининг ҳамда унинг тизимларининг нормал ишлашининг калитидир. Аҳоли саломатлиги ва ахлоқига қарши жиноий ҳуқуқбузарликларнинг хавфи – одамларга, умуман жамият ва давлатнинг ахлоқий тамойилларига зарардир.

● Қўшимча маълумотлар

Гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш билан боғлиқ жиноий ҳуқуқбузарликларни кўрсатамиз:

ҚР ЖКнинг 296-моддаси. Гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар, уларнинг ўхшашлари, прекурсорлар билан сотиш мақсадсиз ноқонуний муомала қилиш.

ҚР ЖКнинг 299-моддаси. Гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар, уларнинг ўхшашларини истеъмол қилишга мойиллик.

ҚР ЖКнинг 302-моддаси. Гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар, уларнинг ўхшашларини истеъмол қилиш учун бинолар ташкил қилиш ва сақлаш ҳамда шу мақсадларда биноларни таклиф қилиш.

Гиёҳванд моддаларни вояга етмаганларга сотадиган катталар, яъни уларни жиноий фаолиятга жалб қилганлар (гиёҳвандлик воситалари-

Безорилик – бу жамоат тартибини ўта қўпол равишда бузиш, фуқароларга нисбатан зўрлик ишлатиш ёки уни қўллаш билан таҳдид қилиш, шунингдек, бошқа одамларнинг мулкни йўқ қилиш ёки шикастлаш ё фоят беадаблик билан ажралиб турадиган одобсиз хатти-ҳаракатлар билан жамиятга нисбатан аниқ ҳурматсизликни ифодаловчи ахлоқсиз ҳаракатларни содир қилиш. Ушбу жиноят таркибини кўриб чиқамиз (49-чизма).

49-чизма

«Безорилик» жиноятининг таркиби	
<ul style="list-style-type: none"> ● Объект ижтимоий тартиб, яъни жамиятда одамлар орасида шаклланган ўзаро муносабатлар тизими. ● Объектив томони ошкора ҳурматсизликни ифодаловчи ижтимоий тартибни ўта қўпол равишда бузишдан иборат жамият учун хавfli ҳаракатларни содир қилиш. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъект 16 ёшга тўлган соғлом жисмоний шахс ● Субъектив томони қасдан айбдорлик шакли ва тўғридан-тўғри ният.

Шундай қилиб, жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар – шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий манфаатларини ҳимоя қилиш шартларига зид келадиган ижтимоий хавfli хатти-ҳаракатлардир. 10-бобга киритилган жиноятлар аниқ бир кишига зарар етказмайди, балки уларнинг ижтимоий манфаатларига – умуман Қозоғистон жамиятининг ҳаёти хавфсизлигига зарар етказди.

1. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни санаб беринг.
2. «Вандализм» жиноий ҳуқуқбузарлигига ҳуқуқий баҳо беринг.
3. *Безорилик* нима ва унинг жамият ва давлат учун қандай хавfliлиги ҳақида ўз фикрингизни билдинг. ҚР ЖК да безорилик учун жазони топинг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка ишлаш. Мунозара.

Террорчиликни қандай сабаблар юзага келтиришини муҳокама қилинг. Террорчилик актларига қарши қандай курашиш керак? Барча ўқувчилар ўз фикрларини билдиришлари мумкин.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Муаммони ҳал қилинг.

14 ёшли Асқар, қишлоқ мактабининг ўқувчиси, синфдошлари билан ҳазиллашишга қарор қилди. У полицияни чақириб, мактабга бомба қўйилганини айтди. 100 дан ортиқ одам эвакуация қилинди, мактабдан қочаётган ўқувчилардан бири йиқилиб, ўткир нарсага боши билан урилиб ўлди. Полиция ходимлари қўнғироқ қилган одамни дарҳол аниқладилар. Асқарга қандай жазо қўлланилади? ҚР ЖК га мурожаат қилинг. Ушбу ҳаракат учун жиноятчи неча ёшдан жавобгар бўлиши мумкин?

Мисол

Фуқаро Т. безорилик ниятида, итнинг қоши туфайли унинг ёнига келди ва унга тош отишни бошлади, бу эса унинг оғир азобларини келтириб чиқарди. Суд уни ҳибсга олишга ҳукм чиқарди.

Ушбу жиноий ҳуқуқбузарлик таркибини кўриб чиқамиз (50-чизма).

50-чизма

«Ҳайвонларга шафқатсиз муносабат» жиноятининг таркиби	
<ul style="list-style-type: none"> Объект жамоатчилик ахлоқи 	<ul style="list-style-type: none"> Субъект 16 ёшга тўлган соғлом жисмоний шахс
<ul style="list-style-type: none"> Объектив томони ҳайвонларга шафқатсиз муносабатда бўлиш. 	<ul style="list-style-type: none"> Субъектив томони тўғридан-тўғри ёки билвосита ният.

ҚР ЖКнинг 313-моддаси “Шафқатсизлик ва зўравонликни тарғиб қилувчи асарларни ноқонуний тарқатиш” ни кўриб чиқамиз. Гап шафқатсизлик ва зўравонликни тарғиб қилувчи фильмлар ва видеолар орқали, шунингдек, оммавий характердаги бошқа асарлар орқали тарқатиш ҳақида кетяпти. Айниқса, Интернет орқали тарғибот хавfli ҳисобланади. Энг муҳими, болаларнинг психикаси бундай ташвиқотдан азият чекмоқда.

Қуйидаги чизмада жиноий ҳуқуқбузарлик таркибининг элементлари кўрсатилган (51-чизма).

51-чизма

«Шафқатсизлик ва зўравонликни тарғиб қилувчи асарларни ноқонуний тарқатиш» жиноий ҳуқуқбузарлигининг таркиби	
<ul style="list-style-type: none"> Объект ижтимоий ахлоқ 	<ul style="list-style-type: none"> Субъект 16 ёшга тўлган шахс
<ul style="list-style-type: none"> Объектив томони шафқатсизлик ва зўравонликни тарғиб қилувчи кино ва видеоматериалларни ҳамда бошқа асарларни ноқонуний тайёрлаш, тарқатиш, намойиш қилиш кўринишидаги фаол ҳаракатлар 	<ul style="list-style-type: none"> Субъектив томони тўғридан-тўғри ният. Шахс ушбу хатти-ҳаракатларнинг жиноят эканлигидан хабардор ва уларни содир этишни истайди

Шундай қилиб, *жамоат саломатлиги ва ахлоқига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар* кўплаб одамларнинг соғлиғига, умуман жамият ва давлатнинг ахлоқий асосларига зарар етказди ёки хавф туғдиради.

ни сотиб олиш) жиноятларнинг умумийлиги учун жавобгардир. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари фақат қонунлар билан чекланиши мумкин ва бу фақат аҳолининг соғлиғи ва ахлоқини ҳимоя қилиш учун зарурдир (ҚР Конституциясининг 39-моддаси). Ахлоқ умумбашарий қадрият, маданият шаклидир. Ахлоқ барча тирик мавжудотларга инсоний, эҳтиёткорлик билан, ҳақорат қилмасдан муносабатда бўлиш, одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш талабидир. Ахлоқнинг бузилиши жамоатчилик фикрини эътиборсиз қолдириш, одамларнинг ҳис-туйғуларини очиқчасига ҳақорат қилиш ва ҳайвонларга шафқатсиз муносабатда бўлишда намоён бўлади (38-расм).

Бундай ҳуқуқбузарликни ҳайвонларга нисбатан шафқатсизлик сифатида кўриб чиқамиз (ҚР ЖКнинг 316-моддаси). Бу уриш, узоқ вақт озиқ-овқатсиз қолдириш, жониворларга азоб берадиган илмий бўлмаган экспериментлардан фойдаланишда намоён бўлади. Буларнинг барчаси одамларнинг шафқатсизлигини бевосита кўрсатади. Ушбу жиноятчиликнинг жамоат учун хавфлилиги ҳайвонларга нисбатан шафқатсизлик фуқаролар ўртасида тирик мавжудотларнинг азобланишига бефарқлик ҳисси пайдо бўлишига олиб келади. Бу салбий оқибатларга олиб келади.

Луғат

- **Гиёҳванд моддалар** – гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар деб таснифланган ўсимликлар, моддалар ёки дорилар. Улар соғлиқ учун кучли хавф туғдиради.
- **Ахлоқ** – бу муайян вазиятда одамнинг ўзини тутишини белгилайдиган муносабат, қадриятлар, ички нормалар ва қоидалар. Ушбу қадриятлар адолат, шараф, қадр-қиммат, раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, ҳалоллик ва тинчлик ғояларига асосланади.

38-расм. Ҳайвонларга шафқатсиз муносабат

9-боб. КОРРУПЦИЯ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРИ УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

42-§. Коррупция ҳуқуқбузарликлари тушунчаси ва белгилари

Бугунги дарсда:

коррупция ва коррупция хатти-ҳаракатлари тушунчаларини, коррупция ҳуқуқбузарликларининг хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- коррупция
- ҳукумат вакили
- коррупциянинг намоён бўлиши
- коррупциялашиш

Коррупция ва унинг турлари. *Коррупция* – сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги ижтимоий хавfli ҳодиса. Коррупция мансабдор шахсларнинг онгли равишда мансаб мавқеидан ноқонуний усулда ҳар қандай шаклда мулкӣ ва номоддий имтиёзлар ва устунликларни олишида, шунингдек, бу шахсларнинг сотиб олинишида намоён бўлади.

Бошқача айтганда, коррупция – бу давлат вазифаларидан шахсий манфаатлар учун фойдаланишдир. *Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар* – бу коррупция билан бевосита боғлиқ бўлган ёки коррупция учун шароит яратадиган, қонун билан белгиланган маъмурий ва жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган ҳаракатлар ёки ҳаракатсизликлар.

Коррупция давлат билан вужудга келган. Коррупция ҳар доим ҳокимият билан, шахсий манфаатларга эришиш учун куч усулларини қўллаш қобилияти билан боғлиқ. Ҳозирги вақтда коррупция даражасини ва коррупция ҳуқуқбузарликларининг сонини камайтириш масаласи ҳақида гап кетяпти.

Қуйидаги жадвалда коррупция турлари кўрсатилган (52-чизма).

52-чизма

Фуқаролар саломатлиги жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланишининг ҳамда тизимларининг нормал ишлаши кафолатидир.

Аҳоли саломатлиги давлатнинг қулай ишлаши ва ривожланишининг муҳим шартларидан биридир. Жамият ҳаётининг зарур элементлари сифатида инсон саломатлиги ва ахлоқи уларнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини талаб қилади. Шу муносабат билан давлат ўз олдига жинсий ҳуқуқ воситалари ва усулларидан фойдаланган ҳолда соғлиқни сақлаш ва ахлоқни ҳимоя қилишни вазифа қилиб қўяди. Элбоши Н.А. Назарбаевнинг Қозоғистон халқига йўллаган мурожаатида ("Қозоғистон – 2050") жамият учун ноқонуний айланишининг ижтимоий хавфи ошгани сабабли гиёҳванд моддаларни олиб кириш ва тарқатиш учун жавобгарликни кучайтириш зарурлигини кўрсатади.

1. Аҳоли саломатлиги ва ахлоққа қарши жиноятлар рўйхатини келтиринг. Ушбу ҳуқуқбузарликлар қандай зарар етказади?
2. *Ахлоқ, одоб* тушунчаларига изоҳ беринг. Улар қонун учун нимани англатади?
3. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасини ўрганинг ва саволга жавоб беринг: Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш ҳуқуқини ким кафолатлайди?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Гиёҳванд моддалар зарарли эканлиги ҳақидаги эслатмани ўқинг. Кичик гуруҳларга бўлининг, нима учун одам гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишини муҳокама қилинг. Бундай ҳалокатли қадамни қўйишга одамни нима мажбур қилади? Ёшларга гиёҳванд моддаларни истеъмол қилмасликлари учун нимани тавсия қилишингиз мумкин? Ўз фикрингизни билдинг.

ГИЁҲВАНД МОДДАЛАРНИНГ ЗАРАРИ ҲАҚИДА ЭСЛАТМА

Гиёҳванд моддалар қандай зарар етказади?

Барча гиёҳванд дорилар табиий заҳар ҳисобланади. Улар барча органлар ва тўқималарнинг тизимларини, марказий асаб тизимини, мияни, жинсий тизимни, жигар ва буйрақларни зарарлайди. Саломатлиги энг мустаҳкам бўлган одамлар ҳам гиёҳванд моддаларни мунтазам истеъмол қилса, ўн йилдан ортиқ яшашмайди. Кўп одамлар илгарироқ вафот этишади.

Лугат

- **Коррупция** – давлат вакилларининг шахсий манфаатлар ва устунликлар учун давлат вазифаларидан ноқонуний фойдаланиши.
- **Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар** – коррупция билан боғлиқ ноқонуний ҳаракатлар.
- **Ҳокимият вакили** – қонунда белгиланган тартибда маъмурий ваколатлар берилган давлат хизматчиси.
- **Коррупциялашиш** – ҳокимият ҳолатининг тавсифи. Бу ерда барча ҳокимият тармоқлари ўзаро боғлиқ бўлиб, ўзларининг расмий мавқеидан фойдаланиб, шахсий манфаатларга интиладилар.

– коррупция алоқалари турига кўра: вертикал (хўжайин – бўйсунувчи), горизонтал (бир хил даражадаги шахслар ва тузилмалар ўртасида);

– хатти-ҳаракатлар тури бўйича – пора бериш, хизматларни алмашиш, шу жумладан хўжайинларни ҳимоя қилиш, дўстлик ва қариндошлик. Коррупция сабаблари: аҳолининг турмуш даражаси пастлиги, давлат хизматчиларининг маоши пастлиги, фуқароларнинг ахлоқий меъёрлари пастлиги, жазосизлик, порахўрлик фактларига жамиятнинг муносабати ва бошқалар.

Коррупция ҳуқуқбузарликларининг белгилари:

Объектлар – давлат хизмати ва давлат бошқаруви манфаати, қонун билан ҳимояланган жамоат муносабатлари.

Ҳуқуқбузарликлар субъектлари – давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар ва уларга тенглаштирилган шахслардир. Булар давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, Қозоғистон Республикаси Қуролли кучлари ва бошқа ҳарбий қисм ва республиканинг қўшинлари, шунингдек, масъул жамоат лавозимларини эгаллаб турган

шахслар. Булар қаторига Парламент ва Маслаҳатлар депутатлари, судьялар ва барча давлат хизматчилари, шунингдек, давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар киради.

Коррупция ҳуқуқбузарлигининг субъекти мансабдор шахсларга ва давлат вазифаларини бажаришга ваколат берилган бошқа шахсларга ёки уларга тенглаштирилган шахсларга пора берган, шунингдек, уларга ноқонуний мулкӣ (мулкӣ бўлмаган) имтиёзлар ва устунликлар берган жисмонӣ ва юридик шахслар бўлиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаймиз.

Объектив томон – бу ҳаракатлар ёки ҳаракатсизлик. Улар ижтимоӣ хавфли бўлиб, жамият ва жамият аъзоларига жуда катта сиёсий, моддий ва бошқа зарар етказди, шунингдек, ижтимоӣ қадриятлар ва жамият асосларига зарар етказди.

Коррупция ҳуқуқбузарликларининг энг кенг тарқалган турлари пора олиш, пора бериш, ваколатни суиистеъмол қилишдир.

Субъектив томон. Мақсад – ноқонуний иш ҳақи ёки бошқа имтиёзларни олишдир. Айб – тўғридан-тўғри ниятдир. Айбдор шахс ўзи со-

Коррупция хатти-ҳаракати – мансаб ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ ноқонуний фаолият. Коррупция хатти-ҳаракатларининг асосий рағбати – бу ҳуқуқий ваколатлардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий фойда олиш имкониятидир. Асосий сақловчи омил – бу фаш этилиш ва жазо хавфидир.

Коррупция хатти-ҳаракатларининг шакллари. Тадқиқотчилар коррупция хатти-ҳаракатларининг қуйидаги шаклларини ажратиб кўрса-тишади: порахўрлик, непотизм (қариндошлик), товламачилик, фаворитчилик, протекционизм, лоббичилик, имтиёзли қарзлар, буюртмалар бериш, жамоат манбаларига кириш учун шахсий алоқалардан фойдаланиш ва бошқалар.

Фаворитчилик (*favor* сўзидан – “раҳм-шафқат”) – хизматда севгилиларга ишга зарар келтирувчи ноҳақ, ғаразли ҳомийлик.

Непотизм (қариндош-уруғчилик) (*nepotis* сўзидан – “набира, жиян”) – бу қариндошлари ёки дўстларига касбий фазилатларидан қатъи назар имтиёзлар берадиган (масалан, ишга ёллашда) фаворитчиликнинг бир тури.

Протекционизм (*protectio* сўзидан – “ёпиш”) – бу қариндошчиликка қараганда кенгроқ тушунча. Бу ерда дўстлар муайян лавозимда иш-лашга яроқли ёки йўқлигидан қатъи назар афзал кўрилади.

Лоббизм (*lobby* сўзидан – “бекитиқча”) – бу хусусий ва жамоат ташкилотларининг – сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, корпорациялар, тадбиркорлик уюшмалари ва бошқалар (босим гуруҳлари деб аталадиган) парламент қарорларини қабул қилиш жараёнидаги механизми.

Коррупция қуйидаги асослар бўйича таснифланиши мумкин:

- намоён бўлиш соҳалари бўйича: иқтисодий – савдо, иқтисодий соҳада; сиёсий – давлат бошқаруви соҳасида, умуман сиёсат соҳасида; экология соҳасида;
- субъектларнинг мақоми бўйича (коррупция ҳаракати содир этган): давлат (бюрократик) коррупция (давлат амалдорлари, турли даражадаги давлат хизматчилари); тижорат (фирма менежерлари, тадбиркорлар); сиёсий (сиёсатчиларнинг коррупцияси);
- коррупция муносабатларини марказлаштириш даражасига кўра – марказлаштирилмаган (ҳар бир пора берувчи ўз ташаббуси билан ишлайди); марказлаштирилган коррупция “пастдан юқорига” (қуйи мансабдор шахслар томонидан мунтазам равишда тўпланадиган пора улар билан юқорироқларга бўлинади); марказлаштирилган коррупция “юқоридан пастга” (юқори мансабдор шахслар томонидан мунтазам равишда тўпланадиган пора қисман ўз қўл остидагиларга ўтказилади);
- коррупция алоқаларининг мунтазамлик даражасига кўра: доимий бўлмаган, тизимли (институционал) ва клептократия – коррупция ҳокимият муносабатларининг ажралмас қисми сифатида;

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

ОАВ материалларини ўрганиш асосида, қуйидаги иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий тусдаги чоралар коррупцияга қарши қандай амалга оширилаётгани ҳақида гапириб беринг.

Булар қуйидаги чора-тадбирлар:

- давлат хизматчиларининг моддий фаровонлигини ошириш;
- фуқароларнинг коррупцияга нисбатан ахлоқий қарашини шакллантириш;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ходимларининг профессионаллиги;
- давлат хизматчиларининг ахлоқий барқарорлиги;
- давлат хизматчиларининг даромадлари ва уларнинг қонунийлигини ҳаққоний назорат қилиш.

43-§. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг турлари

Бугунги дарсда:

энг кўп учрайдиган коррупция турлари ҳақида билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- коррупция
- пора
- хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар, уларнинг турлари. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида коррупцияга оид жиноятларнинг турлари кўрсатилган ва 11 та жиноий ҳуқуқбузарликлар аниқланган. Эътибор бериш керакки, деярли барча коррупцияга оид жиноий ҳуқуқбузарликлар жиноятлар деб

тан олинади, яъни улар ижтимоий хавфли бўлиб, давлат, жамият ва шахсга жиддий зарар етказди. Шунга кўра жарималар, ахлоқ тузатиш ишлари, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш, мулкни мусодара қилиш каби жазо турлари қўлланилиши мумкин.

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексида ҳам кўрсатилган, у олти таркибдан иборат.

Шундай қилиб, коррупция ҳар доим ҳукумат билан ёки ҳукуматга таъсир қилиш қобилияти билан боғлиқ, шунинг учун қонунчилик давлат хизматчиларига юқори талабларни қўяди. Ушбу талаблар ҚРнинг 2015 йил 18 ноябрдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” ги Қонунида, Қозоғистон Республикасининг 2015 йил 23 ноябрдаги “Давлат хизмати тўғрисида” ги Қонунида, ҚР нинг 2011 йил 6 ноябрдаги “Ҳуқуқни муҳофаза қилиш хизмати тўғрисида” ги Қонунида акс этган. Энг кенг тарқалган таркибларга мурожаат қиламиз. Бу пора олиш, пора бериш, мансаб ваколатларини суиистеъмол қилиш.

Пора – бу хизмат учун одам амалдорга берадиган пул ёки бирон бир қимматли нарсадир.

Пора олиш – энг хавфли мансаб жиноятларидан биридир. Порахўрликнинг моҳияти, мансабдор шахс ўз кўрсатган хизматлари учун ёки

дир этган ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг ижтимоий хавфлилиги ва ноқонунийлигини билади ва уни содир этишни хоҳлайди.

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик субъектлари интизомий, маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилади. Бу ҚР Жиноят кодексида, ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексида ва “Давлат хизмати тўғрисида” ҚРнинг Қонунида кўзда тутилган. 16 ёшга тўлган шахс пора субъекти бўлиши мумкин.

Давлат хизматчилари ҳеч қандай шароитда коррупцияга йўл қўймасликлари ва ҳар томонлама коррупцияга қарши курашишлари шарт. Давлат хизматчилари ўзлари ишлаётган давлат органи ва (ёки) ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг раҳбарларига коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабардор бўлганликлари тўғрисида дарҳол хабар беришлари керак (ҚР нинг “Давлат хизмати тўғрисида” ги Қонунининг 10-моддаси).

Давлат хизматчисининг ташқи қиёфаси хизмат вазифаларини бажараётган пайтида давлат аппаратининг обрўсини мустаҳкамлашга ёрдам беради, бу расмийлик, вазминлик ва аниқлик билан ажралиб турадиган, умумий қабул қилинган иш услубига мос келади.

Шундай қилиб, коррупция ҳар доим ҳокимият ёки ҳокимиятга таъсир қилиш қобилияти билан боғлиқ. Қонун ҳужжатларида давлат хизматчиларига талаблар кучайтирилган. Бу талаблар ҚРнинг 2015 йил 18 ноябрдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” ги Қонунида, 2015 йил 23 ноябрдаги “Давлат хизмати тўғрисида” ги ва бошқа Қонунларда ўз аксини топган.

1. Сиз коррупциянинг қандай кўринишларини биласиз?
2. Коррупция ҳуқуқбузарликлари тушунчаси ва белгиларини очиб беринг.
3. Коррупциянинг сабаблари нимада?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

“Коррупциянинг салбий оқибатлари” мавзусида тақдимот тайёрланг. Берилган чизмани дафтарларингизда давом эттиринг.

Лугат

- **Коррупцияга оид** ҳуқуқбузарликлар – коррупция билан боғлиқ коррупция учун шароит яратадиган ноқонуний хатти-ҳаракатлар.
- **Пора** – инсоннинг мансабдор шахсга хизмат эвазига берадиган қиймати.
- **Мансаб ваколатни суиистеъмол қилиш** – шахс ўзининг расмий ваколатидан ўзи ёки бошқа шахслар ё ташкилотлар учун фойда ва устунлик олиш учун фойдаланиши.

ни олиб, топшириш нияти бўлмасдан, яъни воситачи пул ёки қимматбаҳо нарсаларни пора олувчига бермайди, балки уларни ўзига олиб қолади. Бундай ҳолда ноқонуний хатти-ҳаракатлар *фирибгарлик* деб баҳоланади.

Агар пора олишда икки ёки ундан ортиқ шахслар иштирок этган бўлса, илгари ушбу жиноятни биргаликда содир этиш тўғрисида келишиб олинган бўлса, бир гуруҳ шахслар томонидан пора олинган деб ҳисобланади.

Мансаб ваколатларини суиистеъмол қилиш шахс томонидан ўзининг расмий ваколатларидан ўзи ёки бошқа шахслар ёки ташкилотларга фойда ва устунлик олиш ёки бошқа шахслар ёки ташкилотларга зарар етказиш мақсадида хизмат манфаатларига зид равишда фойдаланишдир. Бундай ҳолда фуқароларнинг ёки ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, ёки жамият ё давлатнинг қонун

билан қўриқланадиган манфаатларига жиддий зарар етказилиши мумкин.

Ушбу жиноятнинг объекти барча ҳокимият тармоқлари, ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро этувчи, суд ва маҳаллий ҳокимият органларининг бошқарув тартибига, нормал фаолиятига ва давлат хизматининг манфаатларига тажовуздир. Бу ҳолатда жиноятнинг мақсади ўзлари ёки бошқа шахслар ва ташкилотлар учун фойда ва устунлик олишдир. Мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш ҳаракатлар ёки ҳаракатсизлик шаклида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бундан ташқари, шуни таъкидлаш керакки, инсон бирон бир ҳаракатни фақат ўзининг расмий мавқеи туфайли амалга ошириши мумкин. Ҳаракатсизлик деганда, мансабдор шахснинг ўз хизмат вазифаларини бажармаслигини тушуниш керак.

Юридик шахсга етказилган зарар ишлаб чиқаришни тўхтатиш ва ташкилотнинг нормал ишлашига тўсқинлик қилиш натижасида ушбу юридик шахс фаолиятининг тўхташидир.

Эътибор беринг!

Моддий мулкка етказилган зарар жиноят содир этилган пайтдаги энг кам ҳисобланган кўрсаткичнинг пул миқдорида белгиланади. Мансабдор шахсларнинг суиистеъмол қилиниши натижасида етказилган шахсий зиён жабрланувчининг соғлиғига енгил, ўртача даражадаги зарар етказилганда сезиларли бўлиши мумкин.

Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни ноқонуний мукофот олиш каби жиноий ҳуқуқбузарликдан ажратиш керак.

лавозимига боғлиқ равишда бошқа шахслардан аниқ бошқа моддий мукофотлар олишидадир.

Пора бериш – мансабдор шахсга шахсан ёки воситачи орқали мансабдор шахснинг қонуний ёки ноқонуний хатти-ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) қилиши ёки пора берган шахсга фойда келтирадиган ҳар қандай афзалликларга эга бўлиши учун, шу жумладан хизматда умумий ҳомийлик ёки яширишлик учун пора бериш.

Пора бўлиши мумкин: Нарсалар – пул, шу жумладан чет эл валютаси, бошқа валюта бойликлари, қимматли қоғозлар, озиқ-овқат ва саноат товарлари, кўчмас мулк ва бошқалар.

- Мулкий хизматлар ва имтиёзлар пора олувчига бепул тақдим этилади, гарчи умуман олганда улар тўланиши керак бўлган ёки аниқ арзонлаштирилган нархда бўлса ҳам. Булар: санаторий ёки сайёҳлик учун йўлланмалар, саёҳат чипталари, мансабдор шахснинг харажатлари ва кўнгилочар тадбирлари, таъмирлаш, қурилиш ва бошқа ишларнинг бажарилиши ва ҳоказолар.

- Поранинг беркитилган шакли – пора олувчига бошқа мулкий характердаги имтиёзлар беришдир. Масалан, қарздан кечиш, мансабдор шахснинг қарзини тўлаш, суддан мулкий даъвони қайтариб олиш, баъзи мулкни бепул (ёки аниқ арзон нархда) бериш, имтиёзли шартларда кредит олиш, берилган мулкнинг қийматини камайтириб бериш, хусусийлаштирилган объектлар, ижара тўловларини камайтириш банк кредитларидан фойдаланиш учун фоиз ставкалари.

Пора олиш субъектлари фақат давлат хизматчилари, мансабдор шахслар ёки уларга тенглаштирилган шахслар бўлиши мумкин. 16 ёшга тўлган шахс пора бериш предмети бўлиши мумкин.

Жиноятчиларнинг хатти-ҳаракатлари пора бериш ёки олиш деб эътироф этилади ва қадриятлар, хизматлар, мулк ҳуқуқи ёки имтиёзларни олиш шартлари аниқ кўрсатилмайди, аммо жиноят иштирокчилари порани пора берувчининг манфаатларини қондириш учун берилганлигини тушунадилар. Хизмат ваколатига бўйсунадиган шахснинг хизматга бўйсунishi ёки хизматда бўлганлиги, унинг ваколати доирасидаги масалаларни, шу жумладан келгусида ҳам ижобий ҳал қилиниши учун маблағ ёки бошқа қимматбаҳо нарсаларни мансабдор шахсга бериш.

Хизматдаги умумий ҳомийлик, хусусан, бўйсунувчини асоссиз тайинлашда, шу жумладан белгиланган тартибни бузган ҳолда юқори лавозимга тайинлашда, рағбатлантириш тўловлари, мукофотлар ва бошқалар учун тақдим этилган шахслар рўйхатига киритишда намоён бўлиши мумкин. Мансабдор шахснинг пора берувчи томонидан содир этилган ҳуқуқбузарлик аниқланган тақдирда унинг ваколатига кирадиган жавобгарлик чораларини қўлламасликка розилиги хизмат доирасидаги бепарволикни ўз ичига олади ва ҳоказо.

Пора олиш ва беришда воситачиликни чеклаш керак. Воситачи бу пора олувчи ва пора берувчи ўртасида пора олиш ва бериш тўғрисида ўзаро келишувга эришишда ёки уни амалга оширишда ёрдам берадиган шахс. Бирор киши мансабдор шахсга пора сифатида топширилиши керак бўлган пора сифатидаги пул ёки бошқа қимматбаҳо нарсалар-

44-§. Коррупция билан боғлиқ хуқуқбузарликлар учун юридик жавобгарлик (жиной, маъмурий, интизомий)

Бугунги дарсда:

коррупция билан боғлиқ хуқуқбузарликлар учун юридик жавобгарлик турлари тўғрисида билиб оласиз

Таянч сўзлар:

- жиноий жавобгарлик
- маъмурий жавобгарлик
- интизомий жавобгарлик

Юридик жавобгарлик турлари. Коррупция хуқуқбузарликлари содир этилганлик учун жавобгарликлар интизомий хатти-ҳаракатлар, маъмурий хуқуқбузарлик ва жиноятларга бўлинади. Жиноий жавобгарликни кўриб чиқамиз.

Бугунги кунда коррупция жиноятларини содир этган шахсларнинг жиноий жавобгарлиги бир қатор тақиқлар ва чекловлар жорий этилиш йўли билан кучайтирилди. Шу жумладан умрбод қўшимча жазо белгиланади – муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолиятни амалга ошириш хуқуқидан маҳрум қилиш.

Коррупция жиноятини содир этган шахсларга шартли равишда судлаш қўлланилмайди, ярашиш, кафилликни белгиллаш, жиноят ва жазо муддати тугаши муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш тўғрисидаги қоидалар қўлланилмайди. Барча коррупцияга оид жиноятлар учун моддаларнинг санкциялари мулкни мусодара қилишни назарда тутаяди.

Эътибор беринг!

Коррупция ишлашга йўлни абадий тўхтатади: давлат хизматида; суд тизимида (судья); маҳаллий ҳокимият органларида; Қозоғистон Республикаси Миллий банки ва унинг бўлимларида; устав фондида давлат улуши 50% дан ортиқ бўлган давлат ташкилотлари ва давлат ташкилотларида; давлат акциядорлари бўлган миллий бошқарув холдингларида, миллий холдингларда, миллий компанияларда, миллий ривожланиш институтларида, овоз берувчи акцияларининг (улушларининг) 50 фоиздан кўпроғи уларга тегишли бўлган шўба корхоналарида; овоз берувчи акцияларининг (улушлари) 50 фоиздан кўпроғи кўрсатилган шўба корхоналарга тегишли бўлган юридик шахсларда.

Коррупция жинояти учун судланганлар давлат мукофотларидан маҳрум бўлишади. Таъкидлаш жоизки, жиноий гуруҳ томонидан пора олиш ёки бериш бугунги кунда оғир жиноят ҳисобланади. Пора олиш, бериш ва воситачилик қилиш учун улар пора миқдоридан кўп миқдорда жаримага тортилади. Муқобил жазо сифатида кўплаб жарималар порахўрлик учун берилган барча санкцияларга киритилган (39-расм).

Эътибор беринг!

Қиймати икки ойлик ҳисоблаш индексидан ошмайдиган совғани олиш жиноят ҳисобланмайди.

ҚР ЖК нинг 247-моддаси: “Ноқонуний мукофот олиш”ни кўриб чиқамиз. Ушбу моддага биноан бу ҳаракатларни амалга оширишга мажбур бўлган шахслар томонидан хизмат ёки ишларни бажариш учун моддий мукофот, имтиёзлар ёки мулк билан боғлиқ имтиёзлар олиш ноқонунийдир. Бундай субъектларга қуйидагилар киради:

- давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахс бўлмаган давлат органлари ёки давлат ташкилотлари ходимлари;
- бошқарув вазифасини бажармайдиган нодавлат ташкилотининг ходимлари.

Шифокорлар, педагоглар, ўқитувчилар пора олиш субъектига кирамайди. Улар ҚР ЖКнинг 247-моддаси “Ноқонуний мукофот олиш” бўйича жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Шундай қилиб, коррупция жиноятлари жамият ва жамият аъзоларига жуда катта зарар етказди, сиёсий, моддий ва бошқа зарарлар, шунингдек, жамиятнинг ижтимоий қадриятлари ва жамият негизларига зарар келтиради.

1. Коррупция ҳуқуқбузарликлари тушунчаси ва белгиларини очиб беринг.
2. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарлик субъектларини аниқланг.
3. Энг кўп тарқалган коррупция ҳуқуқбузарликларининг турларини аниқланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Саволларга жавоб беринг, бу ерда коррупция жинояти – пора олиш борми?

№	Турли вазиятлар	Бу ерда коррупция ҳуқуқбузарликлари мавжудми?
1	Болалар боғчаси тарбиячисига ота-оналар қимматбаҳо туғилган кун совғасини беришди.	
2	Банк ходими банк миқдорида ҳақ эвазига катта миқдорда кредит олишда ёрдам беришни таклиф қилди.	
3	Йўл ҳаракати полицияси ходими йўл ҳаракати қоидабузарини пул эвазига қўйиб юборди.	
4	Ундириш компаниясининг ходими қарздорга мукофот эвазига қарзни қайтаришда ёрдам таклиф қилди.	
5	Озиқ-овқат дўкони сотувчиси маҳсулотларни сотишда ўз даромадларини ошириш мақсадида нархларни кўтарди (бозордан юқори).	

Лугат

- **Коррупция билан боғлиқ хуқуқбузарликлар** – коррупция билан боғлиқ ёки коррупция учун шароит яратадиган қасддан, ноқонуний ҳаракатлар.
- **Коррупция билан боғлиқ хуқуқбузарликларнинг субъектлари** – давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар ва уларга тенглаштирилган шахслар.

- лавозимидан тушириш;
- эгаллаб турган лавозимидан озод қилиш.

Шуни таъкидлаш керакки, ходимга интизомий жавобгарликни юклаш жазо тайинлаш ваколатига эга шахснинг мажбурияти эмас, балки хуқуқидир. Шу муносабат раҳбар ходимини қатъий интизомга бўйсунити зарурлиги тўғрисидаги огоҳлантириш билан чекланиши мумкин. Интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган давлат хизматчилари томонидан содир этилган хатти-ҳаракатлар кичик; муҳим; жиддий қисмларга бўлинади. Кичик қоидабузарлик ходим томонидан биринчи марта содир этилган қонунбузарлик ҳисобланади. Муҳим қоидабузарлик ходим томонидан олти ой ичида такроран содир этилган нотўғри хатти-ҳаракатлардир. Жиддий қоидабузарлик содир этилганлиги учун ишдан бўшатиш кўзда тутилади.

Коррупцияга қарши курашиш субъектларининг турларини кўриб чиқамиз. Буларга Коррупцияга қарши кураш хизмати, шунингдек, давлат органлари, кваз-давлат сектори субъектлари, жамоат бирлашмалари, жисмоний ва юридик шахслар киради. Коррупцияга қарши курашиш хизмати коррупцияга оид жиноятларнинг олдини олиш, аниқлаш, унга чек қўйиш, очиш ва тергов қилишга қаратилган тадбирларни амалга оширади. Барча давлат органлари, ташкилотлар ва мансабдор шахслар ўз ваколатлари доирасида коррупцияга қарши курашишлари шарт.

Коррупцияга оид хуқуқбузарликларни аниқлаш, уларга тўсқинлик қилиш, очиш, тергов қилиш ва олдини олиш ҳамда уларни содир этишда айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш ўз ваколатлари доирасида прокуратура, миллий хавфсизлик, ички ишлар, ҳарбий полиция, коррупцияга қарши кураш хизмати, иқтисодий тергов хизмати ва

Интизомий жавобгарликни кўриб чиқамиз. Қозоғистон Республикасининг “Давлат хизмати тўғрисида” ги Қонунига биноан давлат хизматчиси коррупцияга оид хуқуқбузарлик содир этганлиги учун интизомий жазога тортилиши мумкин.

Давлат хизматчилари учун интизомий жазо турлари:

- эслатма;
- танбеҳ бериш;
- қаттиқ танбеҳ бериш;
- хизмат талабларининг тўлиқ бажарилмаслиги тўғрисида огоҳлантириш;
- тегишли ваколат беришни рад этиш;
- давлат вазифаларини бажаришдан озод этиш;

Пора берган шахс унга нисбатан пора талаб қилинган бўлса, жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Товламачилик шахс томонидан ноқонуний моддий мукофотлар, совғалар, бошқа моддий буюмлар, хизматлар, имтиёзлар ёки афзалликларни пора берувчи ёки унинг вакили бўлган шахсларнинг қонуний манфаатларига зарар етказадиган хатти-ҳаракатлар қилиш

39-расм. Пора олиш ва бериш

хавфи остида талаб қилишдир. Товламачилик бу шахснинг қонуний манфаатларига зарарли оқибатларнинг олдини олиш учун пора беришга мажбур қилинадиган шароитларни атайлаб яратилиши бўлиши мумкин. Шунингдек, пора берган шахс ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига ёки махсус давлат органига пора берганлиги тўғрисида ихтиёрий равишда хабар берган тақдирда жиноий жавобгарликдан озод қилинади.

Маъмурий жавобгарликни кўриб чиқамиз. Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги Кодекси олтита моддадан иборат бўлиб, унда коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бор.

- МҲтКнинг 676-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахслар томонидан жисмоний шахслардан ноқонуний моддий мукофотлар, совғалар, имтиёзлар ёки хизматларни олиш – 200 ҲИМ миқдорида жарима;
- МҲтКнинг 677-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахслар шахсан ёки воситачи орқали уларни тақдим этган шахсларнинг фойдасига ноқонуний моддий мукофот олишлари, агар бундай ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) бу шахснинг хизмат ваколатига кирса – 600 ҲИМ миқдорида жарима;
- МҲтКнинг 678-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахсларнинг юридик шахслардан ноқонуний моддий мукофотлари олганлиги – 1-қисм 750 АИ жарима; 2-қисм – 1500 ҲИМ жарима;
- МҲтКнинг 679-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахслар томонидан ноқонуний тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширганлиги ва давлат органлари ҳамда маҳаллий ҳокимият органлари томонидан ноқонуний даромад олиш – 600 ҲИМ миқдорида жарима;
- МҲтКнинг 680-моддаси – давлат органлари раҳбарларининг коррупцияга қарши кураш чораларини кўрмаслиги – 100 ҲИМ миқдорида жарима;
- МҲтКнинг 681-моддаси – илгари коррупция ҳуқуқбузарлигини содир этган одамларни ишга олиш – 100 ҲИМ миқдорида жарима.

Давами

1	2	3	4
6	Участка шифокори давлат хизматчисига муайян ҳақ эвазига касаллик варақасини очди		
7	Участка шифокори талабага тиббий маълумотномани муайян ҳақ эвазига ёзиб берди.		
8	Турмуш ўртоқлар хусусий банкда ишлашади: эр – банк раҳбари, рафиқаси – унинг ўринбосари		
9	Вазирликнинг бўлим бошлиғи оиласини ўзи назорат қилаётган қурилиш компанияси ҳисобидан дам олишга юборди		
10	Фуқаро А. бошқа бировнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатини топиб олди, имзони сохталаштирди ва бошқанинг номига қарз олди.		

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Берилган мавзуларнинг бирига реферат тайёрланг:

1. "Жиноий ҳуқуқбузарлик турлари" – 8-бобда келтирилган барча жиноий ҳуқуқбузарликларни кўрсатинг.

2. "Мамлакат фуқаролари томонидан ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш" – фуқаролар жиноятга йўл қўймаганлари ҳолда қандай қилиб жиноятнинг олдини олишлари мумкинлигини ёзиб чиқинг.

3. "Инсон ҳуқуқлари" – ишингизда давлат ўз фуқароларини жиноий ҳужумлардан қандай сақлашини ва ҳимоя қилишини кўрсатинг.

4. "Вандализм – одамнинг одобсизлиги ва саводсизлигининг намойиши сифатида".

5. "Террорчилик" – Қозоғистоннинг Алмати ва Ақтўбе шаҳарларида рўй берган воқеалар, террорчилик ҳаракатлари пайтида фуқароларни ҳимоя қилган полиция ходимларининг қаҳрамонона жасоратларини кўрсатинг.

Қозоғистон Республикаси хавфсизлиги Қўмитасининг Чегара хизмати томонидан амалга оширилади.

Фуқаролар коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни аниқлаганларидан кейин давлатга хабар беришлари мумкин. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берган ёки коррупцияга қарши курашда бошқа йўл билан ёрдам берадиган шахс давлат томонидан ҳимоя қилинади. Зарурий ҳолатларда коррупцияга қарши кураш органлари коррупцияга қарши курашда ёрдам берган шахсларнинг шахсий хавфсизлигини таъминлайдилар.

Шундай қилиб, коррупция давлат вазифаларидан шахсий манфаатларда фойдаланишдир. Ушбу ҳаракатлар жамият манфаатларига, давлатнинг миллий хавфсизлиги манфаатларига зиддир. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг асосий мақсади – фойда олиш, манфаат кўриш ва ноқонуний мукофот олиш. Коррупцияга қарши курашиш коррупцияга қарши маданиятни шакллантиришни талаб қилади. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни содир этганлиги учун жиноий, маъмурий ёки интизомий жавобгарлик келиб чиқиши мумкин.

1. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун жиноий жавобгарлик хусусиятларини кенгайтиринг.
2. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликнинг хусусиятлари қандай?
3. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарлик хусусиятларини аниқланг.

Муракабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Ушбу вазиятларни баҳоланг. Бу ерда коррупция элементлари борми?

№	Турли вазиятлар	Ҳа	Йўқ
1	2	3	4
1	Ёш оила квартирани ижарага олишга қарор қилди ва риелторга мурожаат қилди. Риелтор катта пул талаб қилди.		
2	Ўқитувчи ўзининг қариндоши – жияни бўлган ўқувчининг баҳоларини кўтариб қўяди.		
3	Йўл қоидаларини бузган, маст ҳолатда бўлган ҳайдовчи А. ЙҲП ходими пул тўлади, у эса протоколни тўлдириш ўрнига, пулни олди ва қўйиб юборди. Ушбу вазиятнинг мумкин бўлган салбий оқибатларини баҳоланг.		
4	Беморларга бепул дори-дармонларни тарқатиш учун масъул бўлган давлат хизматчиси Д. дориларнинг бир қисмини кейинчалик юқори нархларда сотиш учун хусусий дорихоналарга юборди.		
5	Туманнинг янги ҳокими турли лавозимларга ўз оиласининг аъзоларини, яқин қариндошларини ва дўстларини тайинлади		

- г) ҳуқуқий нигилизм;   д) ҳуқуқий ҳуқ;   в) ҳуқуқий маданият;
7. Ҳуқуқий жавобгарликка тортиладиган жиноятга мойил шахснинг ижтимоий хавfli, зарарли, қонунга хилоф айбли ҳаракатлари:
- а) ҳуқуққа бефарқ муносабат;   г) доимий хатти-ҳаракатлар;
 б) ҳуқуқбузарлик;   д) ахлоққа зид хатти-ҳаракатлар.
 в) ҳуқуқни амалга оширувчи ҳаракат;
8. Инсон ҳуқуқлари – бу:
- а) инсон улар бўйича яшайдиган қонунлар;
 б) ҳимояланган, давлат томонидан ҳаракат қилиш учун таъминланган табиий имконият;
 в) инсон ўзи учун ихтиро қилган меъёрлар;
 г) ўзи хоҳлаган нарсани тўлиқ бажариш қобилияти;
 д) бирон бир нарсада (фаолият, хатти-ҳаракатлар) бирон-бир чекловлар, сиқувга олишлар йўқлиги.
9. Ҳуқуқий нигилизм – бу:
- а) қонуннинг имкониятларига ишонмаслик, ҳуқуқни бузиш, қонуннинг ижтимоий ва шахсий аҳамиятини инкор этиш;
 б) шахснинг ҳуқуқни қўллаш фаолияти ва ҳуқуқий ривожланишини ифодаловчи ҳуқуқий ҳужжатларнинг мукамаллик даражасига эришганлиги, жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётининг сифатли ҳолати;
 в) фикрнинг жамиятда ҳуқуқларга бўлган эҳтиёжга асосланган ижтимоий-сиёсий йўналиши;
 г) давлатнинг пайдо бўлиши назарияси;
 д) қонунларга ижобий муносабат, ҳуқуқий билимлар.
10. Сиёсий тизим – бу:
- а) муайян сиёсий вазифаларни бажарадиган давлат ва нодавлат ижтимоий институтлар тўплами;
 б) жамиятни бошқарадиган давлат органлари тизими;
 в) ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг умумийлиги;
 г) фуқаро ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар;
 д) одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими.

2-боб учун якуний тестлари

Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиши

1. Қонун устуворлиги:
- а) иқтисодий ҳукмрон синф манфаатларини таъминлайди;
 б) халқаро ноҳукумат ташкилотларга бўйсунди;
 в) диний ҳуқуқ меъёрлари ва урф-одатларини амалга оширади;
 г) биринчи ўринга шахснинг манфаатлари эмас, балки давлатнинг манфаатлари қўйилади;
 д) давлат ҳокимиятининг ҳуқуқ билан чекланиши.

ЎЗИНГИЗНИ СИНАНГ!

1-боб учун якуний тестлар

Қонунлар, ҳуқуқий маданият, жамиятнинг сиёсий тизимидаги давлат

1. ҚМХ нинг иерархияси – бу:
  - а) қуйи актларни юқори турларга бўйсундириш тартиби;
  - б) мамлакат қонунларини ҳурмат қилиш ва билиш талаблари;
  - в) қонунларни қабул қилиш жараёни;
  - г) қонунларни шарҳлаш фаолияти;
  - д) ҚМХ лойиҳасини тайёрлаш жараёни.
2. Ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари:
  - а) юқори органлар ва маҳаллий давлат ҳокимияти ҳамда бошқаруви органларининг ҳужжатлари;
  - б) вақтинча ва доимий;
  - в) ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар (ҚМХ) ва тартибга солинмайдиган ҳуқуқий ҳужжатлар;
  - г) Конституция ва кодекслар;
  - д) қонунлар ва қонунга доир ҳужжатлар.
3. Қонун ижодкорлиги бу:
  - а) ваколатли органлар томонидан ҳуқуқий ҳужжатлар яратиш жараёни;
  - б) қонун меъёрларини шарҳлаш жараёни;
  - в) ҳуқуқбузарлик кўринишидаги ноқонуний фаолият;
  - г) ҳуқуқий ҳужжатларни расмийлаштириш усуллари тўплами;
  - д) қонунларни нашр этиш жараёни.
4. Қонунийлик бу:
  - а) ахлоқ-одоб меъёрларини бузмаслик талаби;
  - б) барча субъектлар учун қонун талабларига риоя қилиш талаби;
  - в) қонун талабларини бажариш ҳолати;
  - г) қонунларни қабул қилиш жараёни;
  - д) жиноий ҳуқуқбузарликни содир этганлик учун жазо тури.
5. Қонун устуворлигини шарҳлаш – бу:
  - а) қонун матни билан танишиш;
  - б) қонун матнининг оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши;
  - в) қонунларнинг маъноси ва мазмунини тушуниш;
  - г) ҳокимият органларининг махсус фаолияти, бунинг натижасида қўлланишнинг муайян ўзига хос далолатномаси чиқарилади;
  - д) суд ҳокимияти томонидан далиллар ва қарорларни қабул қилиш ҳамда ижро этишдаги фаолият шакли.
6. Одамларнинг амалдаги ва исталган қонунга муносабатини билдирувчи фикрлари ва ҳис-туйғулари, қарашлари ва ҳиссиётлари, баҳолашлари ва муносабатларининг умумийлиги – бу:
  - а) сиёсий онг;
  - б) ҳуқуқий онг;

- б) йигирма календар кунда;
  - в) йигирма беш календар кунда;
  - г) қирқ календар кунда;
  - д) уч кун.
2. Вояга етмаганлар адлиясининг мақсади:
- а) вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
  - б) имконияти чекланганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
  - в) маҳкумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
  - г) аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
  - д) чет эл фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.
3. Соғлиғи бузилган ва тананинг доимий вазифалари бузилган ҳолларда, ногиронлик ҳуқуқини белгилаш учун фуқаро мурожаат қилиши мумкин:
- а) ногиронликни белгилаш бўйича ваколатли органга;
  - б) судга, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига;
  - в) ҳакамлик судига;
  - г) Ҳукуматга;
  - д) судга.
4. Давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқий ёрдам – бу :
- а) субъектларга бепул тақдим этиладиган ҳуқуқий ёрдам;
  - б) пуллик шартнома асосида кўрсатиладиган ҳуқуқий ёрдам;
  - в) ижтимоий хизматларнинг ёрдами;
  - г) шошилиш тиббий ёрдам;
  - д) ваколатли органларнинг ёрдами.
5. Давлат томонидан кафолатланган бепул ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган субъектлар:
- а) адлия органлари;
  - б) адвокат, нотариус;
  - в) Парламент;
  - г) Президент;
  - д) воситачи.
6. Жамиятдаги низоларни камайтиришга ёрдам берадиган ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг энг самарали усулларини кўрсатинг:
- а) қариндошларига мурожаат қилиш;
  - б) ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига мурожаат қилиш;
  - в) прокурорга мурожаат қилиш;
  - г) Президентга мурожаат қилиш;
  - д) музокаралар, ҳакамлик, воситачилик.

4-боб учун якуний тестлар

Қозоғистон Республикаси суд тизими

1. Қозоғистон Республикаси суд тизими қуйидагилардан иборат:
- а) Олий суд, вилоят, туман, ихтисослаштирилган судлар;
  - б) Олий суд, ҚР Конституциявий суди;

2. Хуқуқий давлат белгилари:
  - а) ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
  - б) битта сиёсий партиянинг устунлиги;
  - в) ташқи сиёсатдаги тажовузкорлик;
  - г) битта мулк шаклининг устунлиги;
  - д) битта расмий давлат мафкураси мавжудлиги.
3. Нотўғри изоҳни топинг:
  - а) хуқуқий давлат – бу бутун жамият ҳаётини умумий назорат қиладиган давлат;
  - б) хуқуқий давлат – бу қонун биринчи навбатда турадиган давлат;
  - в) хуқуқий давлат – бу сўз эркинлиги ва ҳаракат эркинлиги хуқуқи таъминланадиган жамият;
  - г) хуқуқий давлат – бу инсон хуқуқлари ва эркинликлари биринчи ўринга қўйиладиган давлат;
  - д) хуқуқий давлат – бу ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойили амалга ошириладиган давлат.
4. Хуқуқ назарияси, унинг моҳияти инсоннинг хуқуқ ва эркинликлари ҳокимият томонидан берилмаслигидан келиб чиқади, у туғилганидан унга тегишлидир ва тўсиқсиз амалга оширилиши керак:
  - а) меъёрий хуқуқ назарияси;
  - б) психологик назария;
  - в) табиий хуқуқ назарияси;
  - г) хуқуқнинг ижтимоий назарияси;
  - д) хуқуқнинг мафкуравий назарияси.
5. Фуқаролик жамиятида сиёсий ҳокимиятни ташкил этишнинг табиий шакли, бунда инсоннинг табиий хуқуқлари тан олинади ва кафолатланади, фуқароларнинг давлат ва давлатнинг фуқаролар олдидаги ўзаро жавобгарлиги таъминланади – бу:
  - а) диний давлат;
  - б) хуқуқий давлат;
  - в) дунёвий давлат;
  - г) унитар давлат;
  - д) президентлик республика.
6. Тенг хуқуқ ва имкониятларни, тенг жавобгарликни ва ҳар қандай камситишга йўл қўйиб бўлмасликни белгиловчи қонун тамойилига қуйидагилар дейилади:
  - а) ҳаракатлар эркинлиги;
  - б) қонун ва суд олдида тенглик;
  - в) хуқуқий шахс;
  - г) демократизм;
  - д) инсонпарварлик;

3-боб учун якуний тестлар

Қозоғистон Республикасида инсон хуқуқларини ҳимоя қилиш.

1. Мансабдор шахс фуқаронинг мурожаатини кўриб чиқиши ва унга аниқ ёзма жавоб бериши керак:
  - а) ўн беш календар кунда;

8. Судья мустақиллигининг қандай кафолатлари ҳақида гап кетяпти? Судья Қозоғистон Республикаси Президентининг розилигисиз ҳибсга олиниши, жавобгарликка тортилиши, суд тартибида бериладиган маъмурий жазо ва жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас:
- судьяларнинг дахлсизлиги (дахлсизлик ҳуқуқи);
  - судьяларнинг ўзгармаслиги;
  - судьяларнинг мустақиллиги.
  - судларни молиялаштириш;
  - судьяни ва унинг оила аъзоларини давлат томонидан ҳимоя қилиш.

5-боб яқуний тестлар

Қозоғистон Республикасидаги фуқаролик ва сайлов

- Бипатридлар қуйидагилар:
  - Қозоғистон Республикаси фуқаролари;
  - фуқаролиги бўлмаган шахслар;
  - икки фуқаролиги бўлган шахслар;
  - доимий яшаш жойига эга бўлмаган шахслар;
  - ишсизлар.
- Фуқаролик деганда:
  - инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор ижтимоий-иқтисодий муносабатлар.
  - шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор ахлоқий боғлиқлик.
  - инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар;
  - инсоннинг жамият билан барқарор маънавий-ҳуқуқий муносабатлари, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуи.
  - инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор иқтисодий муносабатлар.
- Филиация – бу:
  - аризага биноан фуқароликка қабул қилиш;
  - туғилганлик бўйича фуқаролик олиш;
  - фуқароликни тиклаш;
  - фуқароликни йўқотиш;
  - фуқароликни алмаштириш.
- Суднинг қарори билан Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилиш мумкин:
  - одам ўлдирганлиги учун;
  - жуда катта миқдордаги фирибгарлик учун;
  - террорчилик жиноятларини, шунингдек, Қозоғистон Республикаси ҳаётини манфаатларига бошқа жиддий зарар етказганлик учун;
  - жиноий гуруҳ тузганлиги учун;
  - талончилик ва босқинчилик учун.

- в) Олий суд, Олий Ҳакамлик суди;
  - г) Олий суд, маҳаллий судлар;
  - д) ҳакамлик судлари, халқ судлари.
2. Қозоғистон Республикасидаги ихтисослаштирилган судларга қуйидагилар киради:
- а) хўжалик суди, маъмурий суд, вояга етмаганлар суди;
  - б) жиноят ишлари бўйича суд, фуқаролик суди;
  - в) солиқ суди, меҳнат низолари бўйича суд;
  - г) оқсоқоллар суди, халқ суди, бийлар суди;
  - д) Олий суд, фавқулодда судлар.
3. АХММ суди (Астана халқаро молиявий маркази) Қозоғистон суд тизимига киритилганми:
- а) киритилган;
  - б) киритилмаган;
  - в) баъзи ҳолатларга киритилган;
  - г) қисман киритилган;
  - д) агар қонунда белгиланган бўлса-чи?
4. Судьялар учун чекловларни кўрсатинг:
- а) судья депутат бўлиши мумкин эмас;
  - б) судьянинг мол-мулки бўлиши мумкин эмас;
  - в) судьяда банк ҳисоб варақлари бўлмаслиги керак;
  - г) судья чет элга чиқа олмайди;
  - д) судья ижодий фаолият билан шугулланиши мумкин эмас.
5. ҚРда судьялар қанча муддатга тайинланади:
- а) 5 йилга;
  - б) 20 йилга;
  - в) 30 йилга;
  - г) 10 йилга;
  - д) доимий равишда?
6. Судьянинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари (ваколатлари), шунингдек, судловни амалга оширишда унинг мустақиллигининг кафолатлари қуйидагилардан иборат:
- а) судьянинг мустақиллиги кафолатлари;
  - б) судьянинг ҳуқуқий ҳолати;
  - в) судьянинг ҳуқуқлари;
  - г) судьянинг вазифалари;
  - д) судьянинг дахлсизлиги.
7. Судьянинг дахлсизлиги қуйидагилардан иборат:
- а) судьянинг дахлсизлиги кафолати;
  - б) судьянинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
  - в) судьянинг ҳуқуқий ҳолати;
  - г) судьялик лавозими учун чекловлар;
  - д) судьянинг ваколатлари.

6-боб учун якуний тестлар

Маъмурий ҳуқуқбузарлик турлари

1. Маъмурий мажбурлов чораларига нима киради:
  - а) маъмурий огоҳлантириш чоралари; г) маъмурий маъқуллаш чоралари;
  - б) маъмурий тинглаш чоралари; д) маъмурий мунозара чоралари.
  - в) маъмурий қўллаш чоралар;
2. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун қуйидаги маъмурий жазо қўлланилмайди:
  - а) огоҳлантириш;
  - б) маъмурий жарима;
  - в) маъмурий ҳибсга олиш;
  - г) чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсни Қозоғистон Республикасидан чиқариб юбориш;
  - д) озодликдан маҳрум қилиш.
3. Маъмурий жавобгарлик қайси ёшдан қўлланилади:
  - а) 16 ёшдан; в) 15 ёшдан бошлаб; д) 17 ёшдан бошлаб.
  - б) 14 ёшдан бошлаб; г) 18 ёшдан бошлаб;
4. Қуйидагилар маъмурий жавобгарликка тортилмайди:
  - а) ҳарбий хизматчилар; г) ақлан заиф бўлган шахслар;
  - б) жисмоний шахслар; д) мансабдор шахслар.
  - в) юридик шахслар;
5. Маъмурий жавобгарлик вазифаси эмас:
  - а) ҳуқуқий тартибни ҳимоя қилиш;
  - б) фуқароларни қонунга ҳурмат руҳида тарбиялаш;
  - в) янги жиноят содир этилишининг олдини олиш;
  - г) ижтимоий адолатни тиклаш;
  - д) фуқароларни янги ҳуқуқбузарликлар содир этишга тайёрлаш.
6. Қуйидагилар маъмурий ҳуқуқбузарлик эмас:
  - а) жамоат транспортида чиптасиз юриш;
  - б) йўлни белгиланмаган жойдан кесиб ўтиш;
  - в) жамоат жойларида спиртли ичимликларни истеъмол қилиш;
  - г) жамоат жойларида чекиш;
  - д) ўғрилиқ.
7. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс қонун билан белгиланган ёшга етмаган бўлса, ким жавобгар бўлади:
  - а) ота-оналар; г) тарбиячи;
  - б) мактаб директори; д) мактаб қўриқчиси.
  - в) ўқитувчи;
8. Писта пўчоғини ташлаганлик учун жавобгарлик назарда тутилганми:
  - а) ҳа, маъмурий жавобгарлик; б) ҳа, жиноий жавобгарлик;
  - в) йўқ, ахлоқий жавобгарлик; д) ҳа, интизомий чоралар.

5. Табиийлаштириш – бу
  - а) ариза билан фуқароликни олиш;
  - б) фуқароликни йўқотиш;
  - в) давлат мулкени қайтариш;
  - г) туғилганлик бўйича фуқароликни олиш;
  - д) фуқароликни қабул қилиш жараёни.
6. Республика Парламенти Сенатига депутатлар сайлови қуйидагилар асосида ўтказилади:
  - а) очиқ овоз бериш орқали билвосита сайлов ҳуқуқи;
  - б) тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи;
  - в) яширин овоз бериш орқали билвосита сайлов ҳуқуқи;
  - г) яширин овоз бериш орқали тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи;
  - д) референдум ўтказиш.
7. Президентни, Парламент мажлисини маслаҳати депутатларини, Республика маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзоларини сайлаш:
  - а) умумий, тенг ва билвосита сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали;
  - б) умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида очиқ овоз бериш орқали;
  - в) умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали;
  - г) тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи билан яширин овоз бериш орқали.
  - д) умумий, билвосита сайлов ҳуқуқининг асоси.
8. Сайлов тизимларининг асосий турларига қуйидагилар кирмайди:
  - а) Кўпчилик сайлов тизими;
  - б) Пропорционал сайлов тизими;
  - в) Оддий сайлов тизими;
  - г) Аралаш сайлов тизими;
  - д) Мураккаб сайлов тизими.
9. Кўпчилик сайлов тизимида номзод қуйидаги ҳолларда сайланган деб ҳисобланади:
  - а) сайловчиларнинг тенг овозини олган.
  - б) сайловчиларнинг кўпчилик овозларни олган.
  - в) партиялар рўйхатларидан ўтган;
  - г) сайловчиларнинг 50% гача овозини олган.
  - д) сайловчиларнинг камида 45% овозини олган.
10. Сайловда овоз бериш ҳуқуқи
  - а) 17 ёшдан бошлаб;
  - б) 18 ёшдан бошлаб;
  - в) 16 ёшдан бошлаб;
  - г) 21 ёшдан бошлаб;
  - д) 14 ёшдан бошлаб.

- б) майда қишлоқ хўжалик товарларини ишлаб чиқариш;
  - в) фермер хўжалиги билан бир хил;
  - г) деҳқончилик билан бир хил;
  - д) якка ҳолда қишлоқ хўжалигини юритиш.
5. Ер участкасига бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳужжатларига қуйидагилар киради:
- а) ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги суд қарори, ер тўғрисидаги давлат ҳужжати, олди-сотди шартномаси;
  - б) Техник инвентаризация бюросининг маълумотномаси;
  - в) боғдорчилик бўйича шериклик тўғрисидаги низом;
  - г) туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома;
  - д) қишлоқ хўжалиги кооперативининг устави.
6. Ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқи қуйидагича вужудга келади:
- а) умумий мерос тартибида бериш, ўтказиш ва ўтиш;
  - б) талабнома бериш;
  - в) юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказиш;
  - г) фуқароликни олиш;
  - д) ер участкасига бўлган ҳуқуқлардан воз кечиш.
7. Ерни муҳофаза қилиш – бу:
- а) ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга, иқтисодий фаолият учун экологик ва бошқа талабларга риоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизими;
  - б) шахсларни етказилган зарар учун жавобгарликка тортиш чоралари тизими;
  - в) алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни тиклаш чоралари тизими;
  - г) ер таназзули қурбонларига ёрдам бериш тизими;
  - д) табиий офатлар таъсирига учраган ҳудудларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш тизими.
8. Бузилган ерларнинг унумдорлигини тиклаш – бу:
- а) бузилган ва ифлосланган ерларнинг унумдорлигини тиклаш, шунингдек, атроф-муҳит ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирлар мажмуи;
  - б) табиий офатлар юз берган ҳудудларни экологик тиклаш;
  - в) ерни муҳофаза қилишни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
  - г) ифлосланиш учун жавобгарлик чоралари тизими;
  - д) чўлга айланган ерларни суғориш ишлари.
9. Ер участкасининг хусусий эгаси зараркунандалар ва бегона ўтларга қарши курашишга мажбурми:
- а) ҳа, бу ҚР Ер кодексида назарда тутилган;
  - б) бундай мажбурият бўлиши мумкин эмас, чунки бу хусусий мулкдир;
  - в) бу ҚР Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва ҳокимиятларнинг вазифасидир;
  - г) бундай ишларни санитария назорати органлари амалга ошириши керак;
  - д) бу мажбурият эмас, балки эгасининг ҳуқуқи эмасми?
10. Ер ҳуқуқини бузганлик учун қонуний жавобгарликнинг қандай турлари Қозоғистон Республикаси қонунларида белгиланган:

г) фуқаролик жавобгарлиги;

9. Майда безориликка нималар кирмайди:

- а) жамоат жойларида сигарет қолдиғини ташлаш;
- б) жамоат жойларида сигаретани ташлаш;
- в) жамоат жойларида писта пўчоғини ташлаш;
- г) уятсиз сўз.
- д) маст ҳолда жамоат жойида кўриниш.

10. Нима учун маъмурий мажбурлаш қўлланилмайди:

- а) янги маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун;
- б) салбий ижтимоий оқибатларнинг олдини олиш;
- в) ҳуқуқ субъектларининг ноқонуний ҳаракатларини тугатиш;
- г) ноқонуний хатти-ҳаракатлар натижасида юзага келган вазиятни тўғирлаш;
- д) қонунбузарни жавобгарликка тортиш.

7-боб учун якуний тестлар

Ер ҳуқуқининг асослари

1. Ернинг ҳуқуқий муносабатлари нима?

- а) ерни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича юзага келган ижтимоий муносабатдаги ер ҳуқуқини меъёрга солиш;
- б) тоғ тизмаларини ўзлаштириш билан боғлиқ ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган жамоат муносабатлари;
- в) қишлоқ хўжалигида ерлардан фойдаланиш ва экинлар – дон, сабзаётлар ва бошқаларни етиштириш бўйича жамоатчилик билан алоқалар;
- г) бу фақат чегара ҳудудларидан фойдаланишда бўлган муносабатлар;
- д) бу фойдали қазилмаларни қазиб олиш соҳасидаги жамоатчилик билан алоқалар.

2. Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ер муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг қандай усуллари қўлланилади:

- а) ихтиёрий ва мажбурий;   г) фақат мажбурий усул;
- б) рағбатлантириш усули;   д) тавсия қилиш усули.
- в) фақат ихтиёрий усул;

3. Ер участкалари ҚР фуқароларида қуйидагилар учун хусусий мулк сифатида бўлиши мумкин:

- а) якка тартибда уй-жой қуриш, фермер хўжалиги ва шахсий томорқа хўжалиги, ўрмонлар барпо қилиш;
- б) хусусий табиий ёдгорликлар ва қўриқхоналарни ташкил этиш;
- в) хусусий оромбоғларни ташкил этиш;
- г) хусусий бизнесни ташкил этиш;
- д) фақат турар-жой биноси учун.

4. Шахсий томорқа хўжалиги – бу:

- а) қишлоқ ва шаҳар атрофи ҳудудида жойлашган ер участкасида ўз эҳтиёжларини қондириш бўйича фаолият тури;

8. Жамоат хавфсизлиги – бу:
- а) ноқонуний хатти-ҳаракатлардан шахснинг хавфсизлигини, жамоат тинчлигини таъминлаш учун қонун нормалари билан тартибга солинадиган жамоат муносабатлари;
  - б) иқтисодиётни ривожлантириш бўйича жамоатчилик билан алоқалар;
  - в) Қозоғистон Республикаси фуқаросининг чет давлатга ёрдам кўрсатиши;
  - г) иқтисодий жиноятлар;
  - д) давлат яхлитлигини бузиш таҳдиди.
9. Аҳолининг ақлий, жисмоний ва ижтимоий фаровонлигини аниқлаш – бу:
- а) хавфсизлик; г) жамоат хавфсизлиги;
  - б) тартиб; д) ижтимоий фаровонлик.
  - в) ижтимоий соғлиқ;
10. Аҳоли саломатлиги ва ижтимоий ахлоқни бузадиган айбдор ҳаракатлар:
- а) шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар;
  - б) вандализм;
  - в) Конституциявий тузумга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар;
  - г) аҳоли соғлиги ва ахлоққа қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар.

9-бобнинг якуний тестлари.

Коррупция бўйича ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик

1. Коррупция ҳуқуқбузарлигида айбнинг шакли:
- а) тўғридан-тўғри ният; г) масъулиятсизлик;
  - б) билвосита ният; д) бепарволик.
  - в) эҳтиётсизлик;
2. Давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар:
- а) мансабдор шахслар; г) вояга етмаганлар;
  - б) чет элликлар; д) олий ўқув юрти ўқитувчилари.
  - в) ҚР фуқаролари;
3. Давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар билан тенглаштирилган шахслар:
- а) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайланган шахслар;
  - б) чет элликлар;
  - в) мансабдор шахслар;
  - г) вояга етмаганлар;
  - д) ҚР фуқаролари.
4. Пора олиш субъекти бўлиши мумкин:
- а) фақат давлат хизматчилари, мансабдор шахслар ёки уларга тенглаштирилган шахслар;
  - б) олий ўқув юртлари ва мактабларнинг ўқитувчилари;
  - в) давлат муассасаларида ишлайдиган ҳар қандай шахс;
  - г) ҚР ҳар қандай фуқароси;
  - д) чет элликлар.

- а) интизомий, маъмурий, жиноий, фуқаролик-ҳуқуқий ва ер қонунлари;
- б) ўрнатилган;
- в) ихтисослашган;
- г) инклюзив;
- д) фақат махсус?

8-боб учун якуний тестлар

Жиноий ҳуқуқбузарлик турлари

1. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва озгина зарар етказган айбдорлик ҳаракат:
  - а) жиноий хатти-ҳаракат;   в) жиноят;   д) ҳаракатсизлик.
  - б) безорилик;   г) ўғирлик;
2. Шахснинг қасддан ва бепарволик шаклида қилинган ҳаракатга руҳий муносабати:
  - а) жавобгарлик;   г) ножўя хатти-ҳаракатлар;
  - б) айб;   д) сабаб.
  - в) жиноят;
3. Одамларнинг ҳаёти ёки соғлиғи учун хавфли бўлган зўравонлик билан бировнинг мулкини талон-торож қилиш мақсадида тажовуз қилиш:
  - а) ўғрилик;   в) қотиллик;   д) фирибгарлик.
  - б) талончилик;   г) босқинчилик;
4. Соғлиқнинг қисқа муддатли бузилиши (йигирма бир кундан ошмайдиган давр учун) ёки умумий иш қобилиятини озгина йўқотиш (ўндан биридан кам):
  - а) ножўя хатти-ҳаракатлар;   г) соғликка озгина зарар;
  - б) кўриш қобилиятини йўқотиш;   д) соғликка жиддий зарар.
  - в) зарар;
5. Давлатнинг бир қисмини ажратиш ва янги давлат тузилишини яратиш ёки мамлакатнинг бир қисмини автономия билан таъминлаш учун қилинган ҳаракатлар – бу:
  - а) террорчилик;   в) босқинчилик;   д) таҳдид.
  - б) сепаратизм;   г) фирибгарлик;
6. Ўғирлик, фирибгарлик, ўзганинг мол-мулкини оз миқдорда ўзлаштириш ёки ишлатиб юбориш – бу:
  - а) фирибгарлик;   г) сепаратизм;
  - б) майда ўғирлик;   д) давлатга хиёнат қилиш.
  - в) талончилик;
7. Иқтисодий жиноятларнинг белгилари:
  - а) тахмин қилинган зарар;
  - б) қасддан содир этилган жиноят;
  - в) озгина зарар етказиш;
  - г) ғаразли табиат, вақт ўтиши билан кўп миқдорда зарар етказиш;
  - д) қасддан содир этилмаган жиноят.

ЯКУНИЙ ТЕСТЛАРНИНГ ЖАВОБЛАРИ**1-боб.**

1. а)	2. в)	3. а)	4. б)	5. а)	6. б)	7. б)	8. б)	9. а)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

2-боб

1. д)	2. а)	3. а)	4. в)	5. б)	6. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------

3-боб

1. а)	2. а)	3. а)	4. а)	5. б)	6. д)	7. д)	8. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

4-боб

1. а)	2. а)	3. б)	4. а)	5. в)	6. б)	7. а)	8. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

5-боб

1. в)	2. в)	3. б)	4. в)	5. а)	6. в)	7. в)	8. д)	9. б)	10. б)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

6-боб

1. а)	2. д)	3. а)	4. г)	5. г)	6. д)	7. а)	8. а)	9. г)	10. г)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

7-боб

1. а)	2. а)	3. а)	4. а)	5. а)	6. а)	7. а)	8. а)	9. а)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

8-боб

1. а)	2. б)	3. г)	4. г)	5. б)	6. б)	7. г)	8. а)	9. в)	10. г)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

9-боб

1. а)	2. а)	3. а)	4. а)	5. а)	6. а)	7. а)	8. а)	9. а)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

5. Пора бериш субъекти бўлиши мумкин:
  - а) 16 ёшга тўлган шахс;   г) ҚР ҳудудида яшовчи ҳар қандай шахс;
  - б) 14 ёшга тўлган шахс;   д) фақат давлат хизматчиси.
  - в) 18 ёшга тўлган шахс;
6. ҚР коррупцияга қарши стратегиясининг мақсади:
  - а) коррупциянинг ҳар қандай кўринишларига “нол” сабр-тоқат муҳитини яратиш орқали бутун жамиятни коррупцияга қарши ҳаракатга жалб қилиш;
  - б) мамлакатда иқтисодий жиноятчиликка қарши кураш;
  - в) ҚР фуқароларининг фаровонлигини ошириш;
  - г) гиёҳванд моддалар тарқалишига қарши курашиш;
  - д) террорчилик таҳдидининг олдини олиш.
7. Давлат хизматчилари Ахлоқ кодексига мувофиқ ҚР давлат хизматчилари мажбурлар:
  - а) жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор қарорларни қабул қилишда шаффофликни таъминлашлари;
  - б) иш вақтида ва ишламайдиган вақтларда кийиниш қоидаларига риоя қилиш;
  - в) жамоат жойларида чекмаслик;
  - г) мулкида автомобилга эга бўлмаслик;
  - д) бешта чет тилини билиш.
8. Коррупцияга қарши ислохотлар Ли Кунан Ю номи билан боғлиқ:
  - а) Сингапурда; б) Хитойда; в) Тайландда; г) Филиппинда; д) Японияда.
9. Коррупцияга қарши маданият – бу:
  - а) шахснинг қонунга бўйсунуш одати, коррупцияга қарши ҳуқуқий фаолияти;
  - б) ҳуқуқбузарликлар учун мойиллик;
  - в) жазодан қўрқиб ҳаракат қилишга тайёрлик;
  - г) мамлакат қонунларига ҳурматсизлик;
  - д) инсоннинг ҳар қандай ҳаракати.
10. Шахснинг коррупцияга қарши маданиятини биринчи навбатда акс эттирувчи нарса:
  - а) фуқаролик иштироки ва унинг ҳуқуқларини амалга ошириш, хавфсизлик ва ҳуқуқий ҳимоя, коррупцияга қарши барқарорлик;
  - б) жазодан қўрқиш;
  - в) мукофот олиш истаги;
  - г) моддий мукофот зарурати;
  - д) шахсий манфаатлар ва эҳтиёжлар.

МУНДАРИЖА

Кириш 4

I бўлим. ХУҚУҚ ВА ДАВЛАТ

1-боб. Қонунчилик, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқбузарлик, қонунчилик ва ҳуқуқий тартиб	5
1-§. Қонунчилик тизими. Ҳуқуқий актларнинг тузилиши	5
2-§. Қонун ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги босқичлари. Ҳуқуқий техника ва унинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти	9
3-§. Қонун талқини	13
4-§. Ҳуқуқий онг	18
5-§. Ҳуқуқий маданият. Қонуний хатти-ҳаракатлар	22
6-§. Ҳуқуқбузарлик	26
7-§. Ҳуқуқий жавобгарлик	30
8-§. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб	34
9-§. Сиёсий тизим тушунчаси.....	39
10-§. Сиёсий тизимнинг асосий элементлари. Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг ўрни	44
2-боб. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиши	48
11-§. Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий давлат сифатида.....	48
12-§. Ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга ошириш (сиёсий ва ҳуқуқий ҳужжатларни таҳлил қилиш)	54
13-§. Қозоғистон Республикасида фуқаролик жамиятининг асосий вазифавий мақсади	59
14-§. Қозоғистон Республикасининг фуқаролик жамияти институтлари.....	63
3-боб. Қозоғистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш	67
15-§. Қозоғистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизми.....	67
16-§. Қозоғистон Республикасида ювенал адлия.....	72
17-§. Қозоғистон Республикасида имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми.....	75
18-§. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи	80
19-§. Инсон ҳуқуқлари ва жамиятдаги низолар	84
20-§. Ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш усуллари	88
4-боб. Қозоғистон Республикасининг суд тизими	92
21-§. Ҳуқуқий давлатда суд ва адлия суд тизимининг таркибий қисмлари	92
22-§. Судьянинг ҳуқуқий мақоми ва унинг фаолиятининг кафолатлари	96
5-боб. Қозоғистон Республикасида фуқаролик ва сайловлар	101
23-§. Фуқаролик тушунчаси. Икки фуқаролик. Фуқароликка эга бўлиш ва уни тугатиш.....	101

II бўлим. ОММАВИЙ ХУҚУҚ

24-§. Сайловлар. Сайлов ҳуқуқининг тамойиллари. Ҳуқуқий давлатдаги сайловларнинг тушунчаси ва аҳамияти	107
25-§. Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи тушунчаси. Сайловчиларнинг ва бошқа сайлов ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	110

ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҰЙХАТИ

Хуқуқий меъёрий ҳужжатлар

1. Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г. Изменения и дополнения внесены в 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 гг. Алматы, 2019.
2. Конституционный закон “О выборах в Республике Казахстан”. Принят 28 сентября 1995 г.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Принят 3 июля 2014 г.
4. Кодекс Республики Казахстан “Об административных правонарушениях”. Принят 5 июля 2014 г.
5. Земельный кодекс Республики Казахстан. Принят 20 июня 2003 г.
6. Закон Республики Казахстан “Об адвокатской деятельности и юридической помощи”. Принят 5 июля 2018 г.
7. Закон Республики Казахстан “О противодействии коррупции”. Принят 18 ноября 2015 г.
8. Закон Республики Казахстан “О гражданстве Республики Казахстан”. Принят 20 декабря 1991 г.

Шарҳлар

1. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. Алматы, 2015. 355 с.
2. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части. — Алматы, 2015.

Илмий нашрлар

1. Ибраева А. С. и др. Теория государства и права. Учебное пособие. Алматы: Жеті жарғы, 2017. 424 с.
2. Зиманов С. З. Казахский суд биев — уникальная судебная система. Алматы, 2010. — 344 с.
3. Зиманов С. З. Древний мир права казахов и его истоки // Древний мир права казахов. Алматы: Жеті жарғы, 2001. Т. 1. С. 5—10.
4. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М.: Юристъ, 1999. 344 с.
5. Культелеев Т. М. Уголовное обычное право казахов. — Алматы: Зерде, 2015. — 385 с.
6. Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Статья. 12 апреля 2017 г. // Казахстанская правда. 13 апреля 2017 г.
7. Назарбаев Н. Семь граней Великой степи. 21 ноября 2018. // Казахстанская правда. 22 ноября 2018 г.
8. Сапарғалиев Г. С. Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс. Алматы, 2010. — 544 с.
9. Сартаев С. С. Слово перед совестью и эшафотом. Изд. 2. Алматы, 2003. — 480 с.

Учебное издание

Ибраева Алуа Саламатовна
Еркинбаева Лаззат Калымбековна
Назаркулова Ляззат Талгатовна
Ищанова Гульнар Тулемисовна
Бекишев Асхат Кенжебекович
Турсынкулова Динара Ахановна
Гончаров Сергей Борисович
Баданова Анна Николаевна
Касымжанова Айнур Ахылбековна

ОСНОВЫ ПРАВА

Часть 1

Учебник для 11 классов общественно-гуманитарного
направления общеобразовательных школ
(на узбекском языке)

Мухаррир *М. Алимкулова*
Бадий мухаррир *Ж. Булатаев*
Техник мухаррир *И. Тарапунец*
Компьютерда сахифалаган *Г. Оразақынова*

Нашриётга 7 июль 2003 йилда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан
министрлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ № 6250

Нашрга 27.08.20 рұхсат этилди. Ҳажми 70·100¹/₁₆. Офсет қоғози. Ҳарф тури
«SchoolBook Kza». Офсет нашри. Шартли босма табоғи 16,77.
Шартли бўёқ тамғаси 67,76. Нашр ҳисоб табоғи 11,19.
Адади 3500 нусха. Буюртма №

“Мектеп” нашриёти, 050009, Алматы шаҳри, Абай шох кўчаси, 143-уй.

Факс: 8(727) 394-42-30, 394-37-58

Тел: 8(727) 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz

6-боб. Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг турлари	114
26-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик. Маъмурий мажбурлаш. Маъмурий жавобгарлик	114
27-§. Жамоат тартибига ва ахлоққа тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар	118
7-боб. Ер ҳуқуқининг асослари	123
28-§. Ер ҳуқуқининг тушунчаси, тизими, тамойиллари ва манбалари	123
29-§. Ерга эгалик ҳуқуқи	127
30-§. Ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш	131
31-§. Ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик	135
8-боб. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг турлари	138
32-§. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг таснифи	138
33-§. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тоифасига қараб жиноятлар турлари. Тажовузнинг объектига қараб жиноятлар турлари	143
34-§. Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар	146
35-§. Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар	150
36-§. Инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар	154
37-§. Конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар	158
38-§. Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар	163
39-§. Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарликлар	166
40-§. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳаракатлар	170
41-§. Аҳоли саломатлиги ва ахлоққа қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар	174
9-боб. Коррупция ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлик	178
42-§. Коррупция ҳуқуқбузарликлари тушунчаси ва белгилари	178
43-§. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг турлари	182
44-§. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун юридик жавобгарлик (жиноий, маъмурий, интизомий)	186
Яқуний тестларнинг жавоблари	204
Тавсия этилган адабиётлар рўйхати.....	205
Ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар.....	205